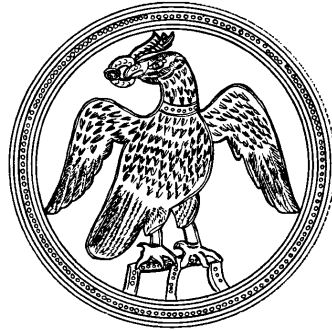

ISSN 1512-0597

ძიებანი

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის
ჟურნალი

№ 11

2003

ძ ი ე ბ ა ნ ი

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის
ჟურნალი

№ 11

D Z I E B A N I

**The Journal
of the Centre for Archaeological Studies
Georgian Academy of Sciences**

Tbilisi

2003

თბილისი

63.4 (2Г)
902/904 (479.22)
ძ531

მთავარი რედაქტორი: ვ. ჯაფარიძე
Editor-in-Chief: **V. Japaridze**

სარედაქციო საბჭო: ვ. ლიჩელი, ირ. ჯალაღანია,
გ. კვირიკველია, გ. ნარიმანიშვილი,
გ. მინდიაშვილი, ა. ჭყონია, დ. ბაქრაძე

Editorial council: **V. Licheli, I. Jalaghania, G. Kvirkvelia,**
G. Narimanishvili, G. Mindiashvili, A. Chqonia,
D. Bakradze

სარედაქციო კოლეგია: ვ. ჯაფარიძე (თავმჯდომარე),
გ. კვირიკველია (მოადგილე),
დ. კაჭარავა (პასუხისმგებელი მდივანი),
ნ. მიწიშვილი, მ. კვაჭაძე, ა. ჭანტურია

Editors of the volume: **V. Japaridze (editor-in-chief),**
G. Kvirkvelia, D. Kacharava,
N. Mitsishvili, M. Kvachadze,
A. Chanturia

შინაარსი

Contents

ს ტ ა ტ ი ე ბ ი

Articles

გ. მინდიაშვილი. კვლევის მეთოდის გამო	5
G. Mindiashvili. Apropos the Method of Scientific Research (Summary)	7
გ. ნარიმანიშვილი. სარიტუალო გზები თრიალეთის ყორღანებთან	9
G. Narimanishvili. Ritual Roads at Trialeti Barrows (Summary)	12
ჯ. აფაქიძე. თრიალეთის კულტურის ოქრომჭედლობის ერთი ნიმუშის შესწავლისათვის ..	23
J. Apakidze. Towards the Study of One Specimen of Jewellery of Trialeti Culture (Summary) ..	25
†ო. ლორთქიფანიძე. ახალგორის განძი (დათარიღებისა და ისტორიული ინტერპრეტაცი- ის ცდა)	28
†O. Lordkipanidze. The "Akhalgori Hoard" (Attempt at Dating and Historical Interpretation) (Summary)	43
დ. ახვლედიანი. ძვ.წ. IV-III სს-ის კოლხეთის ისტორია კერამიკული დამღების მიხედვით	72
D. Akhvlediani. History of Colchis in the 4 th -3 rd cent. B.C. as Seen in Clay Stamps (Summary)	75
თ. შალიკაძე. ბერძნულწარწერიანი მინის სასმისები გონიო-აფსაროსიდან	80
T. Shalikadze. Drinking Vessels Bearing Greek Inscriptions from Gonio-Apsaros (Summary)	82
მ. საგინაშვილი. მინის ჭურჭელი დედოფლის გორის სასახლიდან (ახ. წ. I ს. ქართლის სამეფოს საგარეო-ეკონომიკური კონტაქტებისათვის)	83
M. Saginashvili. Glass Vessels from the Palace of Dedoplis Gora (Summary)	87
ი. ცუხიშვილი. მედალიონი სამთავროდან	93
I. Tsukhishvili. A Golden Medallion from Samtavro (Summary)	93
დ. მინდორაშვილი. დარიალის გზის ისტორიიდან	95
D. Mindorashvili. The Darial Route (Summary)	99

ა რ ქ ე თ ლ ო გ ი ი ს ის ტ ო რ ი ა

History of Archaeology

მ. მუმლაძე. ვანის აღმოჩენები XIX საუკუნის ქართულ პრესაში	101
M. Mumladze. Finds from Vani According to the 19 th -cent. Georgian Press	101

მ ი ლ ო ც ვ ა

Congratulations

რამინ რამიშვილი 75 წლისაა	106
Ramin Ramishvili – 75	106

ქ რ ო ნ ი კ ა

C h r o n i c l e

ი. ჯალაღანია, ხ. ჯორბენაძე, ა. ჩყონია. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი 2002 წელს	108
I. Jalaghania, Kh. Jorbenadze, A. Chqonia. The Centre for Archaeological Studies in 2000	108
თ. კობახიძე. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო ბიბლიოთეკა 2002 წელს	119
T. Kobakhidze. The Library of the Centre for Archaeological Studies in 2002	119
შემოკლებათა განმარტება	120
Abbreviations	120

სტატიები
ARTICLES

გიორგი მინდიაშვილი

კვლევის მეთოდის გამო

1980 წელს, ბატონ ტარიელ ჩუბინიშვილის მხარდაჭერით,¹ საშუალება მომეცა დამესტამბა ჩემი მოსაზრება აკადემიკოს ნიკო ბერძენიშვილის გორაების თეორიასთან დაკავშირებით. ამ წერილის დაბეჭდვას ჩემთვის, როგორც მკვლევარისათვის, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა, ვინაიდან სწორედ მან მომცა საშუალება მეპოვა ჩემი კვლევის მთავარი თემა არქეოლოგიაში, რომელზე მუშაობასაც მე ასევე იმხანად პალეოეკონომიკით გატაცებულ ბატონ ტარიელს ვუმაღლი. იმ შემთხვევაში ბატონი ტარიელის მხარდაჭერა წერილის კრიტიკული ხასიათის გამო განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო.

წერილში, რომლის სათაურიცაა „გორა ნამოსახლართა სოციალური ბუნებისათვის“ [4] მე არ გავიზიარე აკად. ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრება სოციალური ერთეულის აღმნიშვნელი ტერმინის – გვარის – გორა ნამოსახლართან დაკავშირების თაობაზე, რომლის მიხედვითაც რელიეფის ამსახველი ტერმინი „გორი“, სოციალურ ტერმინ გვარიდან//გორიდან უნდა ყოფილიყო წარმოებული [2, გვ. 171-172; 3, გვ. 23-60].

ჩემდა საბედნიეროდ, ბატონი ნიკოს მოწაფეების უმეტესობამ, სხვა წამყვან ისტორიკოსებთან ერთად, სწორად გაიგო იმ წერილის პათოსი, რომელიც უახლესი არქეოლოგიური მასალის გათვალისწინებაზე იყო დამყარებული. თუმცა, ამ წერილს რაიმე ბეჭდური სახის გამოხმაურება იმ ხანად, სამწუხაროდ, არ მოჰყოლია.

მხოლოდ 1988 წელს, კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომების VIII ტომში, რომელსაც „გარეჯი“ ჰქვია, დაისტამბა მ. ბერი-აშვილის წერილი „მთა როგორც მითოსური წესრიგის დამყარების ფენომენი და აღმოსავლეთ საქართველოს ბრინჯაოს ხანის გორის ტიპის შესაბამისი ძეგლები“, რომლის ერთ მუნიშვნაში ვკითხულობთ, რომ 1980 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში არქეოლოგმა გ. მინდიაშვილმა გამოთქვა მოსაზრება, სადაც არ გაიზიარა ნ. ბერძენიშვილის შეხედულება გორების

სამოსახლოდ არჩევის შესახებ, რაც დამოკიდებული უნდა ყოფილიყო სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების განსაზღვრულ ეტაპთან. მაგრამ, მისი ნაშრომიც იმ მეთოდოლოგიურ საფუძველზეა აგებული, რომელსაც ის აკრიტიკებდა და რომელი მეთოდითაც კვლევა ძველი საზოგადოებების შესწავლის მიმართ გაუმართლებელი უნდა იყოს [1, გვ. 165].

იმის გამო, რომ მეთოდი კვლევის საფუძველს წარმოადგენს და მე კი დღესაც იმავე მეთოდით ვმუშაობ, საჭიროდ მიმაჩნია მცირე კომენტარი გავუკეთო ამ შენიშვნას. მითუმეტეს, რომ შენიშვნა ბატონი ნიკო ბერძენიშვილის იმ დებულებასთან არის გაკეთებული, რომელსაც მე ყოველთვის ვიზიარებდი. რაც შეეხება მეთოდოლოგიურ მხარეს თუ მეთოდს, რომელსაც თითქოს მე ვაკრიტიკებდი, რბილად რომ ვთქვათ, ეს აზრი არ შეესაბამება სინამდვილეს, რადგან არავითარი მეთოდოლოგიური წინააღმდეგობა აკად. ნ. ბერძენიშვილთან იმ წერილში მე საერთოდ არც გამომიხატავს და არც მიგულისხმია. ჩემი წერილის დასაწყისში აღნიშნულია, რომ არქეოლოგიური მასალის ახალმა ნაკადმა შესაძლებელი გახადა ზოგი მოვლენისა და ვარაუდის ახლებურად გააზრება და ამდენად, წერილიც მხოლოდ არქეოლოგიური ფაქტების განსხვავებულ ინტერპრეტაციას ისახავდა მიზნად [4, გვ. 175]. რა თქმა უნდა, იმის გამო, რომ საქმე ეხებოდა ბატონი ნიკოს დიდ ავტორიტეტს, მე ვალდებული ვიყავი ჩვეულებრივზე მეტი სიფრთხილით მოვკიდებოდი წყაროებს და მათ შორის, ბატონი ნიკოს მიერ მოხმობილ არგუმენტებსაც. მეთოდოლოგიასთან დაკავშირებით კი, დღესაც იმ აზრზე ვდგავარ, რომ არქეოლოგის, ისე როგორც ნებისმიერი ისტორიკოსის მოსაზრება და მითუმეტეს ის ვარაუდი, რომელიც საზოგადოების სულიერი მხარის შესწავლასთანაა დაკავშირებული, მხოლოდ სათანადო წყაროების სკრუპულოზურ კრიტიკულ ანალიზს უნდა ემყარებოდეს. მხოლოდ ამგვარად შესწავლილი წყაროების მონაცემთა სისტემურ კავშირს შეუძლია მოგვცეს მოვლენათა რეკონსტრუქციის მყარი საფუძველი. მხოლოდ საფუძველიანად დათარიღებული არქეოლოგიური ნივთების, ძეგლების, როგორც

¹ სტატია მოხსენების სახით წარმოდგენილი იყო პროფესორ ტარიელ ჩუბინიშვილის ხსოვნისადმი მიძღვნილ სესიაზე.

იტყვიან, არტეფაქტების რიგებმა შეიძლება მოგვცეს განზოგადების უფლება, ადამიანის მსოფლმხედველობითი წარმოდგენების რეკონსტრუქციის საშუალება. ამიტომ, ჩემი აზრით, როდესაც გვინდა აზროვნების განვითარების დონე, მათ შორის მითოსურ ეტაპზე მდგომი ადამიანის რწმენა-წარმოდგენა, მაინცდამაინც მთასთან ან გორასთან დავაკავშიროთ, რასაც ცდილობს ბ-ნი მ. ბერიაშვილი, მაშინ, ალბათ მეტი ყურადღება უნდა დავუთმოთ ისეთ ძეგლებს, რომლებიც ქრონოლოგიურადაც და მორფოლოგიურადაც უფრო შეესაბამებიან მათ, ანუ, ამ შემთხვევაში, წარმოდგენენ გარკვეულ დროს წარმოქმნილ ხელოვნურ მთას ან გორას, ე.ი. გორა ნამოსახლარს, გორა სამარხს და გორა სამლოცველოს. რადგან, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ისე გამოვა, რომ ჩვენთვის აზრს დაკარგავს არქეოლოგიური ნივთისა თუ ძეგლის ასაკი და ფორმა, რითაც შესაძლებელი გახდება ნებისმიერი ფორმის ძეგლში ჩვენთვის სასურველი, ნებისმიერი შინაარსის ჩადება, რასაც, ჩემი აზრით, ადგილი აქვს მ. ბერიაშვილის ზემოთ აღნიშნულ ნაშრომში [1, გვ. 174-175, 192]. ამიტომ, მიუხედავად იმისა, თუ რომელ მეთოდოლოგიას თუ მეთოდს ემყარება მეცნიერის კვლევა – იდეალისტურს, თუ მატერიალისტურს, მან აუცილებლად უნდა დაიცვას პრინციპი – გარკვეულ ფორმასთან გარკვეული შინაარსისა და პირიქით, შინაარსთან ფორმის შესაბამისობისა.

ვფიქრობთ, უდავოა ისიც, რომ არქეოლოგიაში, მაშინ, როდესაც ჯერ კიდევ არ გაგვაჩნია წერილობითი ინფორმაცია, სწორედ ფორმის მიხედვით შეიძლება შინაარსზე მსჯელობა და არა პირიქით, და ამას არ ეწინააღმდეგება არც მ. ბერიაშვილის მიერ მოტანილი ფ. დ. კულანჟისეული ისტორიის დანიშნულების განსაზღვრა, რომ „ისტორია სწავლობს არა მხოლოდ მატერიალურ ფაქტებსა და დაწესებულებებს: მისი შესწავლის ჭეშმარიტი საგანი ადამიანის სულია: ისტორია მიისწრაფვის იმის ცოდნისაკენ, თუ რა სჯეროდა, რას ფიქრობდა, რას გრძნობდა ეს სული ადამიანის, გვარის სხვადასხვა ეპოქებში“ [1, გვ. 166].

რალა თქმა უნდა, რომ ადამიანის სულიერი მდგომარეობის, მისი რწმენა-წარმოდგენების თავისებურებათა გარკვევის გარეშე მცდარი ან, ყოველ შემთხვევაში, ნაკლები იქნება ჩვენი ნებისმიერი მცდელობა ძველი საზოგადოებების მთლიანობაში გააზრებისა, მაგრამ ეს როდი უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ ადამიანის სულიერი სამყარო შეიძლება ვიკვლიოთ მის მიერ შექმნილ მატერიალურ ღირებულებათა გარეშე,

მათგან მოწყვეტით. ასეთმა დამოკიდებულებამ შეიძლება იქამდე მიგვიყვანოს, რომ ძველი საზოგადოების წევრთა რწმენა-წარმოდგენები ნებისმიერად დავაკავშიროთ რავინდარა კულტურის ნებისმიერ მატერიალურ ნაშთებთან, ჩავდოთ საგნებსა და ძეგლებში ის შინაარსი, რომელიც მათ არასდროს არ ჰქონიათ.

1965 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში, განავითარა რა 1963 წლის მონოგრაფიაში გამოთქმული მოსაზრება მტკვარ-არაქსული საზოგადოების პატრიარქალური ბუნების თაობაზე, ტ. ჩუბინიშვილმა, ქართულ და, შესაძლოა, საბჭოთა არქეოლოგთაგან პირველმა, გადალახა ის ფსიქიკური ბარიერი, რომელიც ისტორიული მეცნიერების გზაზე აღმართა საბჭოურმა იდეოლოგიამ. მან გამოთქვა ვარაუდი, „რომ ყველა ტიპის საცხოვრებელი სახლი, რომელსაც ცალკე თავისი მარაგი გააჩნდა, გვარისაგან გამოყოფილ პატარა თუ „მონოგამურ“ ოჯახს მიეკუთვნებოდა“ [6, გვ. 84-85; 7, გვ. 79-80, 125]. ჩემი აზრით, ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურასთან დაკავშირებით ამგვარი აზრის გამოთქმა იმ დროისათვის მეცნიერული გმირობის ტოლფასი იყო, რადგან ე.წ. მარქსისტული გაგება საზოგადოების განვითარებისა, მონოგამური ოჯახის არსებობის დაშვებას მხოლოდ სახელმწიფოს აღმოცენების პარალელურად მიიჩნევდა შესაძლებლად. ეს უკანასკნელი კი, იმავე დოკუმებიდან გამომდინარე, მხოლოდ მონათმფლობელური შეიძლებოდა ყოფილიყო.

ამრიგად, ბატონმა ტარიელმა, მართალია წინწკლების მოშველიებით, მაგრამ მაინც დაარღვია ე.წ. მარქსისტული იდეოლოგიის ტაბუ და ამით გზა გაუხსნა მომავალ მკვლევარებს აღნიშნული საკითხის თავისუფალი შესწავლისაკენ და, რაც მთავარია, ამ მნიშვნელოვანი ნაბიჯის გადადგმაში ბ-ნი ტარიელისათვის ხელი არ შეუშლია კვლევის მატერიალისტურ მეთოდოლოგიას.

ბ-ნი ტარიელისათვის ოჯახის მონოგამურობის საკითხში, როგორც ვნახეთ, მსჯელობის დასაყრდენს დამოუკიდებელი საარსებო მარაგის შექმნა წარმოადგენდა, რაც გვარიდან ოჯახის გამოყოფაზე უნდა მიგვანიშნებდეს. და მართლაც, იმ ნიშნებიდან, რომლებიც მონოგამური ოჯახის დასტურად შეიძლება გამოდგეს, მისი ეკონომიკური დამოუკიდებლობა ერთ-ერთი ყველაზე არსებითია. ამაზევე მიგვითითებს საზოგადოების ქონებრივი დიფერენციაციაც, რასაც ასევე საგანგებოდ უსვამდა ხაზს ბატონი ტარიელი ამირანის გორის ზოგი სამარხის ინტერპრეტაციისას [6, გვ. 84-85, 96, 97].

საერთო ჯამში კი შეიძლება ითქვას, რომ საზოგადოების სტრუქტურის რეკონსტრუქცია კომპლექსურ მიდგომას საჭიროებს. ამის კარგ მაგალითს იძლევა თავად ბ-ნი ტარიელის დამოკიდებულება ეკონომიკის საკითხების კვლევისადმი. რადგან მხოლოდ სამეურნეო საქმიანობის ეფექტიანობა აძლევს ცალკეულ ოჯახებს შესაძლებლობას დამოუკიდებლად მოიპოვონ საარსებო საშუალებები.

ამ კუთხით განსაკუთრებით ფასეულია ბ-ნი ტარიელის პოზიცია მტკვარ-არაქსის მეტა-ლურგის ერთმანეთისაგან დაშორებულ რამდენიმე ცალკეულ ოპერაციად დაშლის თაობაზე, რადგან ამ დარგის დანაწევრება სამთო-მომპოვებელ, გადამდნობ და ჭედვა-ჩამოსხმის ეტაპებად მაღალი დონის პროფესიონალების არსებობაზე მიგვიანიშნებს.

ამგვარი პროფესიონალი ხელოსნების არსებობა კი იმაზე მიგვიითხებს, რომ საზოგადოებაში ადგილი ჰქონდა ზედმეტი პროდუქტის წარმოებას, რაც თავის მხრივ ქონების დაგროვებისა და ქონებრივი დიფერენციაციის სტაბილურ საფუძველს წარმოადგენს. ამდენად, შესაძლოა, სწორედ ამით ავხსნათ ჩვენში მდიდრული ყორღანების გამოჩენა, რადგან სწორედ ზედმეტი პროდუქტის წარმოება აძლევს საზოგადოებას იმის საშუალებას, რომ შეინახოს არამწარმოებლური საქმით დაკავებული მმართველთა ფენა, რაც სახელმწიფოს სტრუქტურის ჩასახვასა და განვითარებას იწვევს [ნ, გვ. 185-198].

სწორედ ამიტომ აქვს ბატონი ტარიელის მიერ გამოთქმულ აზრს მტკვარ-არაქსული ოჯახის მონოგამიურობაზე ასე დიდი მნიშვნელობა და, ჩემი აზრით, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ვრცლად არ მსჯელობდა ამ საკითხზე, ეს მოსაზრება ქართული ისტორიოგრაფიის მეტად მნიშვნელოვან ახალ ეტაპად შეიძლება ჩაითვალოს.

G. Mindiashvili

APROPOS THE METHOD OF SCIENTIFIC RESEARCH

(Summary)

The paper is a report delivered at a scientific session dedicated to the memory of Professor T. Chubinishvili, thanks to whom I had an opportunity to publish in 1980 a critical article dealing with the concept of “goraebi” (settlement-hills), advanced previously by the late Acad. N. Berdzenishvili.

The need for the present publication was prompted by the necessity of clarifying my conjectures, misunderstood by M. Beriashvili, as seen in his article “Hill as a phenomenon of establishment of mythical order and corresponding sites of the Bronze Age from Eastern Georgia” [1, pp. 164-194]. It is stressed in the notes of the cited paper that my criticism of the theory proposed by Berdzenishvili is based on the same erroneous methodology, which, according to Beriashvili did not prove to be valid in application to ancient societies.

Firstly, it should be noted that I did not aim at criticising the approaches worked out by Berdzenishvili. My task was to analyse once more certain processes and revise some suggestions concerning the analysis of social processes occurring in the societies inhabiting settlement-hills (“gorebi” in Georgian) on the grounds of recent archaeological data. Consequently, my interpretations of archaeological and linguistic elements, initially selected to substantiate N. Berdzenishvili’s sociological reconstructions, prove to be somewhat different.

As for the method of research, I follow the approaches advanced by Berdzenishvili – erroneously labeled as inconsistent by Beriashvili.

As I still apply the method mentioned above, it seems rational to clarify its basic provisions, namely the following: only well datable series of artefacts can be used in the process of reconstruction of social relations in general. At the same time, it is necessary to rely on objective evidence and not conjectures or interpretations while juxtaposing morphological characteristics of sites. In cases when a hilly shape of sites offers a decisive clue for their interpretation, the researcher must prove whether they actually belong to settlement-hills (“goras”), without trying to impart to them the shapes most convenient for the substantiation of his own theories, as unfortunately our opponent has demonstrated in his paper, identifying common non-barrow burials and sanctuaries not even located on hills with barrows or settlement-hills.

Such methodological approach seems absolutely unacceptable to me as any interpretation in archaeology must be based on material remains revealing a certain shape (consistence, structure), according to which it becomes possible to evaluate them since we deal with the case when

the context may be ascertained only by means of the discovered article and its environment. Otherwise, we might have imposed on any form a content actually not characteristic of it, thereby distorting the objective situation.

Chubinishvili was the first Soviet archaeologist to overcome the ideological barrier while developing his assumption about the patriarchal nature of the society of Kura-Araxes culture in his monograph published in 1965 and suggesting that a dwelling house of any type which had a separate food stock, must have belonged to a small “monogamic” family separated from community [6, pp. 84-85; 7, pp. 79-80, 125]. Juxtaposition of material obtained from different burials of Amiranis Gora testifying the existence of property differentiation in society further validates this assumption [6, pp. 84-85, 96, 97]. Suggesting the emergence of professional artisans, I, *pace* Chubinishvili, admit the possibility of manufacturing the surplus product - a phenomenon accounting for material stratification of society.

Thus, it can be conjectured that it is the extent of development of economy that accounts for the emergence of richly furnished barrow burials in the South Caucasus, as only manufacturing of surplus products affords a society to support the social layer responsible for administration, i. e. engaged in waste labour.

On the above grounds, the assumption advanced by Chubinishvili about the emergence of monogamic family in the period of Kura-Araxes culture can be regarded as a new stage in the study of ancient societies of the Southern Caucasus.

ლიტერატურა

1. ბერიაშვილი მ. მთა როგორც მითოსური წესრიგის დამყარების ფენომენი და აღმოსავლეთ საქართველოს ბრინჯაოს ხანის გორის ტიპის შესაბამისი ძეგლები. – გარეჯი, კაემ, VIII, თბ., 1988, გვ. 164-194.

2. ბერძენიშვილი ნ. ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან. – სიგკ, I, 1960, გვ. 171-172.

3. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, თბ., 1975.

4. მინდიაშვილი გ. გორა ნამოსახლართა სოციალური ბუნებისათვის. – მაცნე, № 4, 1980, გვ. 175-186.

5. მინდიაშვილი გ. მტკვარ-არაქსული საზოგადოების სოციალური სტრუქტურის შესწავლისათვის. – მაცნე, № 1, 1983, გვ. 185-198.

6. ჩუბინიშვილი ტ. ამირანის გორა. თბ., 1963.

7. ჩუბინიშვილი ტ. მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა. თბ., 1965.

გოდერძი ნარიმანიშვილი

სარიტუალო გზები თრიალეთის ყორღანებთან

XX ს-ის 30-იან წლებში სამხრეთ საქართველოში (ტაბ. I), თრიალეთის ზეგანზე, ზღვის დონიდან 1600-2000 მ სიმაღლეზე, პროფ. ბ. კუფტინმა მრავალი საყურადღებო ძეგლი შეისწავლა. მათ შორის გამოირჩევა რამდენიმე ათეული ყორღანი, რომლებშიც მანამდე უცნობი, მდიდრული და უნიკალური მასალა აღმოჩნდა. ახალ კულტურას ბ. კუფტინმა „თრიალეთის ყორღანების ბრწყინვალე კულტურა“ უწოდა [1], რომელიც არქეოლოგიურ ლიტერატურაში თრიალეთის კულტურის სახელითაა ცნობილი.

არქეოლოგიური გათხრების შედეგად თრიალეთის კულტურის არეალი სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილით შემოიფარგლა.

უკანასკნელ წლებამდე თრიალეთის კულტურა ძირითადად გრანდიოზული ყორღანებით იყო წარმოდგენილი, რომელთა დასაკრძალავ დარბაზებში მეტად მრავალფეროვანი და მდიდრული ინვენტარი (ოქროს და ვერცხლის სამკაულები, შტანდარტები, ჭურჭელი, ვერცხლის და ბრინჯაოს იარაღი, შავპრიალა და მოხატული კერამიკა) აღმოჩნდა (ტაბ. IX) [7; 8; 11; 12; 15], რაც ახლად აღმოჩენილ ნამოსახლარებთან [6; 9; 13, გვ. 20-22] ერთად ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები მოსახლეობის მაღალი სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების, ყოფისა და კულტურის მაჩვენებელია.

თრიალეთში, წალკის პლატოზე უკანასკნელ წლებში ჩატარებულმა სამუშაოებმა ყორღანებთან დაკავშირებული ახალი სტრუქტურები გამოავლინა [5, გვ. 47-51], რამაც მნიშვნელოვნად გაზარდა ჩვენი წარმოდგენები თრიალეთის კულტურაზე.

1999-2000 წლებში წალკის წყალსაცავის დონემ საგრძნობლად დაიწია. წყლისაგან განთავისუფლდა რამდენიმე კვადრატული კილომეტრი, რამაც გამოიწვია იმ ველის გაშიშვლება, სადაც ბ. კუფტინი აწარმოებდა ძირითად სამუშაოებს. გამოვლინდა წყლის მოქმედების შედეგად „პრეპარირებული“ ნამოსახლარები, სამაროვნები და ყორღანები, მათ შორის ბ. კუფტინის მიერ გათხრილი I, II, IV-IX და XV-XVIII ყორღანები (ტაბ. II).

წყალსაცავის ფსკერზე გამოვლენილი ახალი არქეოლოგიური ძეგლების ფიქსაციისას ერთ-ერთ გაუთხრელ ყორღანთან (XLVII – ბ. კუფტინის ნუმერაციის გაგრძელება) ქვით მოკირწყლული გზა დადასტურდა (ტაბ. III₃).

ყორღანი სოფ. სანთის სამხრეთით, I ყორღანის (ბეიუკ-თეფე) დასავლეთით 500 მ-ის დაცილებით მდებარეობს. იგი ქვყორღანია. მისი დიამეტრია 60 მ, სიმაღლე – 1,2-1,5 მ. მკაცრად

აღმოსავლეთის მხრიდან, ყორღანის სარტყელზე მიდგმულია ქვებით მოკირწყლული გზა, რომლის ნაპირებიც დიდი ზომის ბაზალტის ქვებითაა შემავრებული. გზის დაფიქსირებული სიგრძე 356 მ-ია, სიგანე – 6 მ. ყორღანის გარშემო სხვადასხვა ზომის და ტიპის ყორღანი დადასტურდა, რომელთა შორის ორი გზიანია. აქვე შეინიშნება ოთხკუთხა ნაგებობების კონტურები და სხვადასხვა ეპოქის სამარხი ქვაყუთები. ერთ-ერთი გაუთხრელი გზიანი ყორღანი (XLVIII) I ყორღანის სამხრეთით 50 მ-ის დაცილებით მდებარეობს (ტაბ III₄).

რამდენადაც სამხრეთ კავკასიაში გათხრილ ყორღანებთან ასეთი სტრუქტურები დაფიქსირებული არ ყოფილა, ახლად გამოვლენილ ყორღანებთან დაკავშირებულმა გზებმა მრავალი კითხვა წარმოშვა. პირველ რიგში უნდა გარკვეულიყო ამ ტიპის ყორღანების თარიღი და არეალი.

წყალსაცავის დაცლამ ბ. კუფტინის მიერ ამ ტერიტორიაზე გათხრილი ყველა ყორღანის ნახვის უნიკალური შესაძლებლობა მოგვცა. გაირკვა, რომ ასეთივე გზები აქვთ ბ. კუფტინის მიერ გათხრილ III, VI, VIII, XV, XVII ყორღანებს,² რომლებიც ზოგადად ძვ.წ. II ათასწლ. პირველი ნახევრით თარიღდებიან [11, გვ. 78-99; 2, გვ. 38-39; 15, გვ. 14-28]. ამდენად, გზიანი ყორღანების თარიღი შუა ბრინჯაოს ხანით განისაზღვრა.³

დასახელებული ყორღანები სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგადაა ცნობილი [2; 8; 11; 15], ამიტომ მხოლოდ მათ მოკლე აღწერილობას მოვიტან.

III ყორღანი. ოვალური ფორმის (18–24 მ), ქვყორღანია ყორღანია,⁴ რომელსაც აღმოსავლეთის მხარეს, ყრილის კილიდან მიუყვებოდა 7 მ სიგრძის და 5 მ სიგანის „узкий шлейф в виде алии“, რომლის ნაპირებზეც დიდი ქვები ეწყო. იგი არ შედიოდა ყორღანის ყრილში X[15, გვ. 15, ტაბ. 9]. შემოწმების შემდეგ გაირკვა,

² X ყორღანის აღმოსავლეთით, მოხნულ მინდორში 350-400 მ-ის სიგრძეზე და 5-6 მ-ის სიგანეზე განსხვავებული ნიადაგი შეინიშნება, რაც შეიძლება ამ ადგილზე გზის არსებობას მიუთითებდეს. ანალოგიური სიტუაციაა XXXVI (თოფ-კარი № 1) და XLV (თოფ-კარი № 2) ყორღანებთან.

³ სტატიის დაწერის შემდეგ გაითხარა L ყორღანის ნაწილი. დაფიქსირდა ქვით მოკირწყლული გზა. აღმოჩენილი მასალების მიხედვით, ყორღანი ბედენური კულტურის ეპოქას განეკუთვნება. ამდენად შეიძლება ითქვას, რომ გზიანი ყორღანები უფრო ადრე ჩნდება.

⁴ ქვემოთ განხილული ყველა ყორღანი ქვყორღანია.

რომ იგი წარმოადგენს 41 მ სიგრძის გზას (ტაბ. IV₂).

VI ყორღანი 1,5 მ სიმაღლისა და აბსოლუტურად მრგვალი (დიამ. 55 მ) ფორმისაა [15, გვ. 16-17, ტაბ. 9₇]. მას 160 მ სიგრძის და 6 მ სიგანის გზა აქვს (ტაბ. IV₃).

VIII ყორღანი 1,5 მ სიმაღლის, აბსოლუტურად მრგვალი (დიამ. 40 მ) ფორმისაა. დასაკრძალავი მოედნის ცენტრალური ნაწილი ყორღანის აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს [11, ტაბ. LXV; 15, გვ. 18-19, ტაბ. 7₁]. გზის სიგრძე 210 მ, სიგანე 5 მ-ია (ტაბ. IV₄).

XV ყორღანი თავისებური, კუთხეებმომრგვალებული (ტაბ. VIII_{1,2}) ოთხკუთხედის ფორმა (35×45 მ) ჰქონია [11, გვ. 80; 15, გვ. 20].⁵

აღმოსავლეთის მხრიდან ყორღანს ჰქონდა მსუბუქი დაქანება, დანარჩენი მხარეები ამაღლებული იყო. ორმოს თავზე ყრილის სიმაღლე 1,5-2 მ-ს უდრიდა [11, გვ. 81, 83, ტაბ. XIV-XVI, LXXII; 15, გვ. 20, ტაბ. 7_{3,4}]. დღეისათვისაც ყორღანის აღმოსავლეთი მხარე თანაბრად დაქანებული. ეს ნაწილი წყლის მოქმედების შედეგად მიწითაა დაფარული, რის გამოც გზის მიმართება ყორღანთან მთლად ნათელი არ არის. თუმცა 264 მ სიგრძის და 4,5 მ სიგანის გზა მკაცრად აღმოსავლეთიდან ყორღანის დრომოსისაკენ მიემართება (ტაბ. III₂).

XVII ყორღანი 1,5 მ სიმაღლის, მრგვალი ფორმისაა (დიამ. 32 მ). [11, გვ. 79, 83, ტაბ. X, LXVII, XVIII; 15, გვ. 21, ტაბ. 8₁, 9₈, 15_{1,2}]. ყორღანის ყრილს აღმოსავლეთიდან 116 მ სიგრძის და 4,5 მ სიგანის გზა უერთდება (ტაბ. IV₁).

ამდენად გაირკვა, რომ ქვით მოკირწყლული გზები წალკის ზეგანზე გათხრილ სხვა ყორღანებსაც ახასიათებთ.

ამ ტიპის ძეგლების კვლევის შემდგომი ეტაპი მათი არეალის გარკვევასთანაა დაკავშირებული. მნიშვნელოვანი იყო პროფ. ო. ჯაფარიძის მინიშნება ზურტაკეტში მის მიერ გათხრილ ყორღანებთან მსგავსი სტრუქტურების არსებობის შესახებ. გომარეთის პლატოზე, რომელიც წალკის პლატოს ბუნებრივ გაგრძელებას წარმოადგენს, პროფ. ო. ჯაფარიძის მიერ გათხრილია ცხრა ყორღანი [7; 8]. სამი (№№ 3,4,6) მათგანი „ორთაშუას“ ველზე მდებარეობს. სამივე მათგანთან დაფიქსირდა ქვით მოკირწყლული გზები.

⁵ დღეისათვის მას მეტ-ნაკლებად მრგვალი ფორმა აქვს (ტაბ. V₁), რაც, ალბათ, ბ. კუფტინის მიერ ჩატარებული სამუშაოების შედეგია. გათხრის შედეგად მის ქვეშ დრომოსი (ტაბ. VIII₃) დადასტურდა [11, გვ. 81]. როგორც ჩანს, დრომოსის სახურავის ჩაქცევის შედეგად წარმოიქმნა ეს დაქანება. არ არის გამორიცხული, რომ სხვა ყორღანების დრომოსიც გადახურული იყო.

№ 3 ყორღანის დიამეტრი 100 მ-ია, სიმაღლე – 8 მ [8, გვ. 24-38]. 160 მ-ის სიგრძის და 4,5 მ სიგანის გზა უშუალოდ დრომოსის დასაწყისამდე მიდის (ტაბ. V₂).

№ 4 ყორღანის სიმაღლე 8 მ, დიამეტრი 100 მ-ია [8, გვ. 39-44]. დრომოსთან დაკავშირებული გზის სიგრძე 300 მ, სიგანე 7 მ-ია (ტაბ. V_{1,3}).

№ 6 ყორღანის დიამეტრი 84 მ, სიმაღლე 7 მ უდრის [8, გვ. 45-48]. საფეხურებიანი ყორღანია. პირველი, ქვედა საფეხურის სიმაღლე 3 მ-მდეა [8, გვ. 45, სურ. 38]. გზის სიგრძე 400 მ, სიგანე 6,2 მ-ია (ტაბ. V₄, VI, VII). გზა დადასტურდა ერთ-ერთ გაუთხრელ ყორღანთანაც.

თრიალეთში დაფიქსირებული გზების ზუსტი ანალოგიები სხვა რეგიონებიდან დღეისათვის ცნობილი არ არის. ყურადღებას იქცევს გ. გობეჯიშვილის მიერ თრიალეთის ზეგანის გაგრძელებაზე, ბედენის პლატოსთან დადასტურებული „ვიწრო ბილიკვაფენილი“, რომელიც „ზოგჯერ სწორად, ზოგჯერ ხვეულებით“ რამდენიმე ყორღანს აკავშირებდა. ასეთი სიტუაცია მას კუმჩის, საბიდალჩას და ზურტაკეტის ყორღანებთანაც აქვს დაფიქსირებული [1, გვ. 8].

პროფ. ვ. ორტმანმა ჩვენთან საუბარში გამოთქვა ვარაუდი, რომ შესაძლებელია მის მიერ ანანაურში გათხრილ ყორღანსაც [17] ჰქონდეს ასეთი გზა. გზის ნაშთები თითქოს ტაშირის № 5 [3, გვ. 88] და ტყვიავის [4, გვ. 32, ტაბ. V] ყორღანებთანაც შეინიშნება. სამწუხაროდ, ამ „გზების“ არც ნახაზი და არც ფოტო არ ახლავს პუბლიკაციებს. ამდენად ჭირს მათზე საუბარი.

რაც შეეხება გ. გობეჯიშვილის მიერ დაფიქსირებულ „ბილიკებს“, ასეთი ელემენტები მართლაც ახლავს ყორღანებს და არა მხოლოდ დასახელებულ პუნქტებში. უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც „ბილიკები“, ისე „სარიტუალო გზები“ ყორღანებთანაა დაკავშირებული, მაგრამ მათ სხვადასხვა ფუნქცია გააჩნიათ. თუ „ბილიკები“ ყორღანთა გარკვეული ჯგუფის „დამაკავშირებლად“ შეიძლება მივიჩნიოთ, „სარიტუალო გზა“ კონკრეტული სამარხი ნაგებობისათვისაა განკუთვნილი. როგორც ჩანს, ყორღანების კონცენტრაციის ადგილები საკულტო-სარიტუალო არეს წარმოადგენენ, სადაც ყორღანების გარდა სხვა არქიტექტურული ფორმებიც გვხვდება. შეიძლება ამის მაგალითს წარმოადგენდეს სარიტუალო გზების დასასრულს, ყორღანების ყრილზე მიდგმული ოთხკუთხა ნაგებობები (თრიალეთის XV, XLVII, XLVIII და ზურტაკეტის ყორღანები). დღეისათვის არცერთი ასეთი ნაგებობა გათხრილი არ არის და ამიტომ ჭირს მათ ფუნქციაზე საუბარი. ასეთი სტრუქტურების რამდენიმე ყორღანთან დადასტურება

შეიძლება მათ თანადროულობაზე და ურთიერთ-აკავშირზე მიუთითებდეს.

ასევე საყურადღებოა ზურტაკეტის № 3 და № 4 ყორღანებთან არსებული მრავალსენაკიანი ნაგებობებიც (ტაბ. V). ისინი თავის დროზე არ იქნა დაკავშირებული ყორღანებთან და მათი თარიღი შუა საუკუნეებით განისაზღვრა [7, გვ. 71-72]. პროფ. ო. ჯაფარიძემ ჩვენთან საუბარში არ გამორიცხა ამ სტრუქტურების ყორღანებთან კავშირი.

სამწუხაროდ, დღეს ჩვენს ხელთ არსებული მწირი მასალები საშუალებას არ იძლევა უფრო კონკრეტულად განვიხილოთ ყველა ის საკითხი, რაც სარიტუალო გზების აღმოჩენამ წარმოშვა. მომავალი გათხრები და კვლევა-ძიება, ალბათ მრავალ საკითხს მოჰყენს ნათელს.

შემდეგი კითხვა, რომელიც ახალი სტრუქტურების აღმოჩენამ წარმოშვა, გზების და ყორღანების კონსტრუქციულ ურთიერთმიმართებას ეხება.

ჩვენს მიერ ზემოთ ჩამოთვლილ ყველა ყორღანთან ქვით მოკირწყლული გზა უშუალოდ ყორღანის ყრილს აღმოსავლეთიდან ებჯინება (ზურტაკეტის ყორღანებთან ოდნავი გადახრა შეინიშნება). მის უშუალო გაგრძელებას, უმეტეს შემთხვევაში, წარმოადგენს გრძელი დროშის, რომელიც გზის დასასრულს, ყორღანის ყრილიდან იწყება და სამარხ ნაგებობაში შედის (თრიალეთის XV, XXXVI, XLVII, XLVIII და ზურტაკეტის №№ 3, 4, 6 ყორღანები). ყორღანთა ნაწილს დროშის არ გააჩნია (თრიალეთის III, VI, VIII, XVII, XLV ყორღანები).⁶

ჩვენს მიერ ჩატარებულმა სამუშაოებმა გვიჩვენა, რომ ქვით მოკირწყლული გზები ყორღანთა ორგანული ნაწილია. ისინი, როგორც ჩანს, მიცვალებულის დაკრძალვის რიტუალთანაა დაკავშირებული და საპროცესიო მსვლელობისათვის იგებოდა. დაკრძალვის რიტუალის აღდგენა, დღეისათვის ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების მიხედვით, რთულია. ო. ჯაფარიძე წერს – „რა თქმა უნდა, ახლა ძნელია იმის აღდგენა, თუ როგორ მარხავდნენ ტომთა ბელადებს, როგორი იყო დაკრძალვის რიტუალი და სხვ... როგორც ჩანს, თრიალეთის ყორღანებში მიცვალებულს ზოგჯერ ეტლთან ერთად ასაფლავებდნენ. ზოგიერთ ყორღანში შენიშნულია ეტლის ნაკვალევი. მათგან ორში ... კარგად დაცული ოთხთვალა ეტლიც აღმოჩნდა... საფიქრებელია, რომ თრიალეთის როგორც ორმოიან,

ისე „დასაკრძალავ დარბაზიან“ დიდ ყორღანებში მიცვალებულებს აგრეთვე ეტლით ასაფლავებდნენ“ (8, გვ. 68; 11, გვ. 81).

გზები უმეტესწილად განსაკუთრებულ, ხელოვნურ სუბსტრუქციებზეა დაფუძნებული, რომლებიც ზოგ შემთხვევაში, ალბათ ნიადაგის ნიველირების, ზოგჯერ კი მიწის თანადროული ზედაპირიდან გამოყოფის მიზნით კეთდებოდა. მათი მაქსიმალური სიმაღლე 1,0 მ-ს უდრის. გზის ქვეშ მოქცეული სუბსტრუქცია უფრო დიდი ზომის ქვებითაა შედგენილი, ვიდრე გზის ზედაპირია მოგებული, და რამდენიმე ფენას შეიცავს. სარიტუალო გზების გამართვის ეს ტექნიკა საინჟინრო ხელოვნების მაღალ დონეზე მეტყველებს.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „თრიალეთის როგორც ორმოიან, ისე „დასაკრძალავ დარბაზიან“ დიდ ყორღანებში მიცვალებული..., ან მისი ფერფლი, ალბათ დროშისით, უკვე გადახურულ „დასაკრძალავ დარბაზში“, ეტლში შემბული ხარებით შეჭქონდათ“ [8, გვ. 63, 68]. ალბათ, ეტლი [11, გვ. 81] სარიტუალო გზაზე პროცესიასთან ერთად მიემართებოდა. როგორც ჩანს, ეს ეტლები ერთჯერადი გამოყენების იყო და „სპეციალურად დასაკრძალავად იყო განკუთვნილი“ [8 გვ. 76].

თრიალეთის ყორღანების სამშენებლო საქმის და საინჟინრო ხელოვნების შესწავლა სპეციალურ კვლევას მოითხოვს. ჩვენ არ შევუდგებით ამ საკითხების განხილვას, მხოლოდ რამდენიმე შენიშვნით შემოვიფარგლებით.

პირველ რიგში აღსანიშნავია შუა ბრინჯაოს ხანის საკულტო არქიტექტურის განვითარების საკმაოდ მაღალი დონე, რაზეც ყორღანთა აგების ტექნიკა, იდეურ-ესთეტიკური მხარე და მათი არქიტექტურული სახე მიუთითებს. ასკეტური ფორმებით გამორჩეულ ყორღანებში კარგადაა შეხამებული მასშტაბი, მასა და პროპორციები, მკვეთრად გამოხატული ფუნქციური და ტექტონიკური ლოგიკა. ასეთი დიდი მასშტაბის კომპლექსების მშენებლობა დიდ დროს, სახსრებსა და მუშახელს მოითხოვდა. ო. ჯაფარიძე ზურტაკეტის ყორღანების შესახებ წერს: „ამ სამარხი ნაგებობების მშენებლობა... შესაძლოა წლების განმავლობაში გრძელდებოდა“ [8, გვ. 66]. როგორც ჩანს, ასეთი ყორღანის შენება მასში დაკრძალულის სიცოცხლეშივე იწყებოდა.

დიდი ყორღანი წინასწარ იყო გადახურული [8, გვ. 68], როგორც ჩანს, გადახურული იყო დროშის დიდი ნაწილიც. გამოქვეყნებული [2; 7; 8; 11; 12; 15] და საარქივო მასალების (ბ. კუფტინის 1936-40 და 1947-48 წწ. დღიურები) მიხედვით, შევეცადეთ აღგვედგინა ზოგიერთი ყორღანის არქიტექტურული ფორმა (ტაბ. VII₁, VIII₂) და კონსტრუქცია (ტაბ. VI₂, VII₂,

⁶ ჩამოთვლილი ყორღანების აღწერილობიდან ჩანს, რომ მხოლოდ III ყორღანია ნამდვილად უდროშოსო. სხვა ყორღანებს, როგორც ჩანს, ხით ნაგები, მიწისზედა დასაკრძალავი მოედნები ჰქონდათ, რომელთაგანაც მხოლოდ მცირე ნაშთები შემორჩა [11, გვ. 83; 15, ტაბ. 7₃]. გამონაკლისს წარმოადგენს XVII, ორმოიანი ყორღანი.

VIII_{1,3}).⁷ ბ. კუფტინის მიხედვით, ყორღანების გადახურვისათვის გამოიყენებოდა 30-35 სმ დიამეტრის მუხის ძელები [1, გვ. 81; კუფტინი, 1936წ. დღიური, გვ. 109; 15, გვ. 14, ტაბ. 9]. ზურტაკეტის ყორღანების აღწერისას აღნიშნულია, რომ „ხის სვეტებით „დასაკრძალავი დარბაზი“ გრძივად სამად იყოფოდა... დარბაზის ძირზე აღმოჩენილი ბრტყელი ქვები.... ხის სვეტების ძირებს წარმოადგენენ.... ზოგჯერ ისინი ერთ ხაზზე და ერთმანეთისაგან თანაბარი მანძილით (ოთხ-ოთხი მეტრი) არის დაცილებული [8, გვ. 60-62]. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ზურტაკეტის „სამივე დიდი ყორღანის „დასაკრძალავი დარბაზის“.... კედლების სიმაღლე დაახლოებით 6,0 მ აღწევს“ [8, გვ. 60]. ამასთან №№ 3, 4 ყორღანების სიმაღლე 8,0 მეტრია [8, გვ. 24, 39], № 7 ყორღანისა 7,0 მ [8 გვ. 45], ასევე, თუ გავითვალისწინებთ ბ. კუფტინის დღიურებს, გამოქვეყნებულ ნახაზებს [2; 7; 8; 11; 15] და იმასაც, რომ გადახურვის კონსტრუქციას მხოლოდ განსაზღვრული მასის გაძლება შეეძლო, უნდა ვივარაუდოთ, რომ სამარხი კამერის გადახურვის თავზე ყორღანის ქვაყრილის სისქე 1,0-1,2 მ-ს უდრიდა. დღეისათვის ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემები ყორღანთა კონსტრუქციის და მათი გარეგნული ფორმის უფრო ზუსტად აღდგენის საშუალებას არ იძლევა. შემდგომი კვლევა და არქეოლოგიური გათხრები, ალბათ, დააზუსტებს და მრავალ კორექტივს შეიტანს ჩვენს მიერ შემოთავაზებულ რეკონსტრუქციებში.

თრიალეთის ყორღანებთან დაკავშირებულ სარიტუალო გზებს ყორღანული კულტურების არეალში ანალოგი არ მოეძებნება. ისინი დიდ მსგავსებას იჩენენ ძველ სამყაროში დადასტურებულ სარიტუალო-საპროცესიო გზებთან [16, გვ. 17-18; 14, გვ. 132-136], რომელთაგან განსაკუთრებულ სიახლოვეს ეგვიპტის პირამიდებთან არსებულ „აღმავალ გზებთან“ ამჟღავნებენ [18, გვ. 123-126, 136-138, 150, 152, 157, 166, 170, 178, 189, 191, 198, 209-214, 231, სურ. 42-43, ნახ. 29, 52, 53, 57, 67, 68; 10, გვ. 111, 285, 290, 295, 296, 313, 325].

ყორღანთა სარიტუალო გზები თრიალეთის კულტურის საზოგადოების ორგანიზაციის და სოციალური სტრატეგიციების ახლებურ ახსნასაც ითხოვს. თუნდაც ის ფაქტი, რომ გვერდიგვერდ მდებარე, თანადროულ ყველა ყორღანს, მათ შორის დიდი ზომისას, არა აქვს სარიტუალო გზა, მათში დაკრძალულთა განსხვავებულ სოციალურ მდგომარეობაზე მიუთითებს. განსხვავება უნდა იყოს ორმოიან, უორმოო და „დასაკრძალავ დარბაზიან“ იმ ყორ-

ღანებში დაკრძალულთა სოციალურ მდგომარეობას შორისაც, რომელთაც სარიტუალო გზები აქვთ. ყორღანთა ასეთი დიფერენციაცია არისტოკრატიული წრის იერარქიაზე მიუთითებს.

შეიძლება ითქვას, რომ ყორღანთა არქიტექტურულ სახეში თრიალეთის კულტურის მატარებელი საზოგადოების უმაღლესი, ან მთელი საზოგადოების წამყვანი იდეა გამოიხატა.

G. Narimanishvili

RITUAL ROADS AT TRIALETI BARROWS

(Summary)

In southern Georgia, on the Trialeti Plateau, Professor Boris Kuftin studied many significant sites, among which there are dozens of barrows containing unique, hitherto unknown materials, rich in cultural information. He coined the name, the "Brilliant Barrow Culture of Trialeti" to describe this newly-identified culture.

In recent years, on the basis of works carried out in Trialeti, at Barrows 3, 6, 8, 15, 17, which were excavated by Kuftin, and at some additional unexcavated barrows, Nos. 47-50, ritual-processional roads were revealed. Similar roads were discovered at Zurtaketi in barrows 3, 4, and 6. Stone-paved roads were also found in an eastward configuration adjacent to barrow mounds or dromoi.

The ritual roads connected to the Trialeti Barrows find no counterpart in the area of Barrow Culture. They are reminiscent of the ritual-processional roads known in the Ancient World, especially similar to the "ascending roads" leading to the Egyptian pyramids.

ლიტერატურა

1. გობეჯიშვილი გ. ბედენის გორასამარხების კულტურა. თბ., 1981.
2. გოგაძე ე. თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბ., 1972.
3. კახიანი კ., ლილივაშვილი ე. ტაშირის № 5 ყორღანული სამარხი. — დმანისი, I, თბ., 1998, გვ. 88-107.
4. მაკალათია ს. ტყვიავის ყორღანული სამარხების გათხრები. თბ., 1943.
5. ნარიმანიშვილი გ. ძვ. წ. II ათასწლეულის სარიტუალო გზები თრიალეთში. — ძიებანი, № 4, 2000, გვ. 47-51.

⁷ ნახაზები შესრულებულია არქიტექტორ შ. მელიქიძის და მხატვარ გ. ტატიშვილის მიერ.

6. ფიცხელაური კ. იორ-ალაზნის აუზის ბრინჯაო-რკინის ხანის ნამოსახლართა ტოპოგრაფიის პრინციპები. – კაეშ, VI, 1984, გვ. 8-18.

7. ჯაფარიძე თ. 1962-1963 წლების თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები. – თსუ შრომები, 107, 1964, გვ. 65-76.

8. ჯაფარიძე თ. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბ., 1969.

9. Алиев В. Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора ист. наук. Тб., 1983.

10. Замаровский В. Г. Их величества пирамиды. М., 1986.

11. Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триаleti. Тб., 1941.

12. Куфтин Б. А. Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе. Тб., 1948.

13. Кушнарева К. Х. Ранние комплексные общества Южного Кавказа. – Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). Санкт-Петербург, 1997, стр. 11-42.

14. Маккуин Г. Хетты и их современники в Малой Азии. М., 1983.

15. Жоржикашвили Л. Г., Гогодзе Э. М. Памятники Триаleti эпохи ранней и средней бронзы. Тб., 1974

16. Neve P. Hattusa Stadt der Götten und Tempel, neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter. Mainz am Rhein, 1996.

17. Ortman W., Picxelauri K., Qvavadze D. Ausgrabungen in Ananauri 1997. – Georgica, 21, 1998, S. 21-27.

18. Stadelmann R. Die Ägyptischen Piramiden. Kulturgeschichte der Antike Welt, Band 30. Mainz am Rhein. 1991.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I – თრიალეთის გეოგრაფიული მდებარეობა.

ტაბ. II – თრიალეთი. წალკის წყალსაცავის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ყორღანების განლაგება.

ტაბ. III – 1. თრიალეთი. XLVIII ყორღანი. გეგმა; 2. თრიალეთი. XV ყორღანი. გეგმა; 3. თრიალეთი. XLVII ყორღანი და მიმდებარე ტერიტორია. გეგმა.

ტაბ. IV – 1. თრიალეთი. XVII ყორღანი. გეგმა; 2. თრიალეთი. III ყორღანი. გეგმა; 3. თრიალეთი. VI ყორღანი. გეგმა; 4. თრიალეთი. VIII ყორღანი. გეგმა.

ტაბ. V – 1. ზურტაკეტი. ყორღანი № 4. გეგმა, დეტალი; 2. ზურტაკეტი. ყორღანი № 3. გეგმა; 3. ზურტაკეტი. ყორღანი № 4. გეგმა; 4. ზურტაკეტი. ყორღანი № 6. გეგმა.

ტაბ. VI – 1. ზურტაკეტი. ყორღანი № 6. გეგმა, დეტალი; 2. ზურტაკეტი. ყორღანი № 6. რეკონსტრუქცია, ჭრილი.

ტაბ. VII – 1. ზურტაკეტი. ყორღანი № 6. რეკონსტრუქცია; 2. ზურტაკეტი. ყორღანი № 6. დასაკრძალავი დარბაზი, რეკონსტრუქცია.

ტაბ. VIII – 1. თრიალეთი. XV ყორღანი. გეგმა და ჭრილი; 2. თრიალეთი. XV ყორღანი. რეკონსტრუქცია; 3. თრიალეთი. XV ყორღანი. რეკონსტრუქცია, დეტალი.

ტაბ. IX – 1. წალკის წყალსაცავის ტერიტორიაზე გათხრილ გზიან ყორღანებში აღმოჩენილი ინვენტარის ნაწილი (1-3 მოხატული კერამიკა; 4-6 საბრძოლო და სარიტუალო იარაღი; 7-9 ძვირფასი ლითონის ნაწარმი). ბ. კუფტინის მიხედვით.

Description of the plates

Pl. I – Geographical location of Trialeti.

Pl. II – Trialeti. Arrangement of barrows revealed on the territory of the Tsalka water storage.

Pl. III – 1. Trialeti, barrow XLVIII, plan; 2. Trialeti, barrow XV, plan; 3. Trialeti, barrow XLVII and adjacent territory.

Pl. IV – 1. Trialeti, barrow XVII, plan; 2. Trialeti, barrow III, plan; 3. Trialeti, barrow VI, plan; Trialeti, barrow VIII, plan.

Pl. V – 1. Zurtaketi, barrow No. 4, plan, detail; 2. Zurtaketi, barrow No. 3, plan; 3. Zurtaketi, barrow No. 4, plan; 4. Zurtaketi, barrow No. 6, plan.

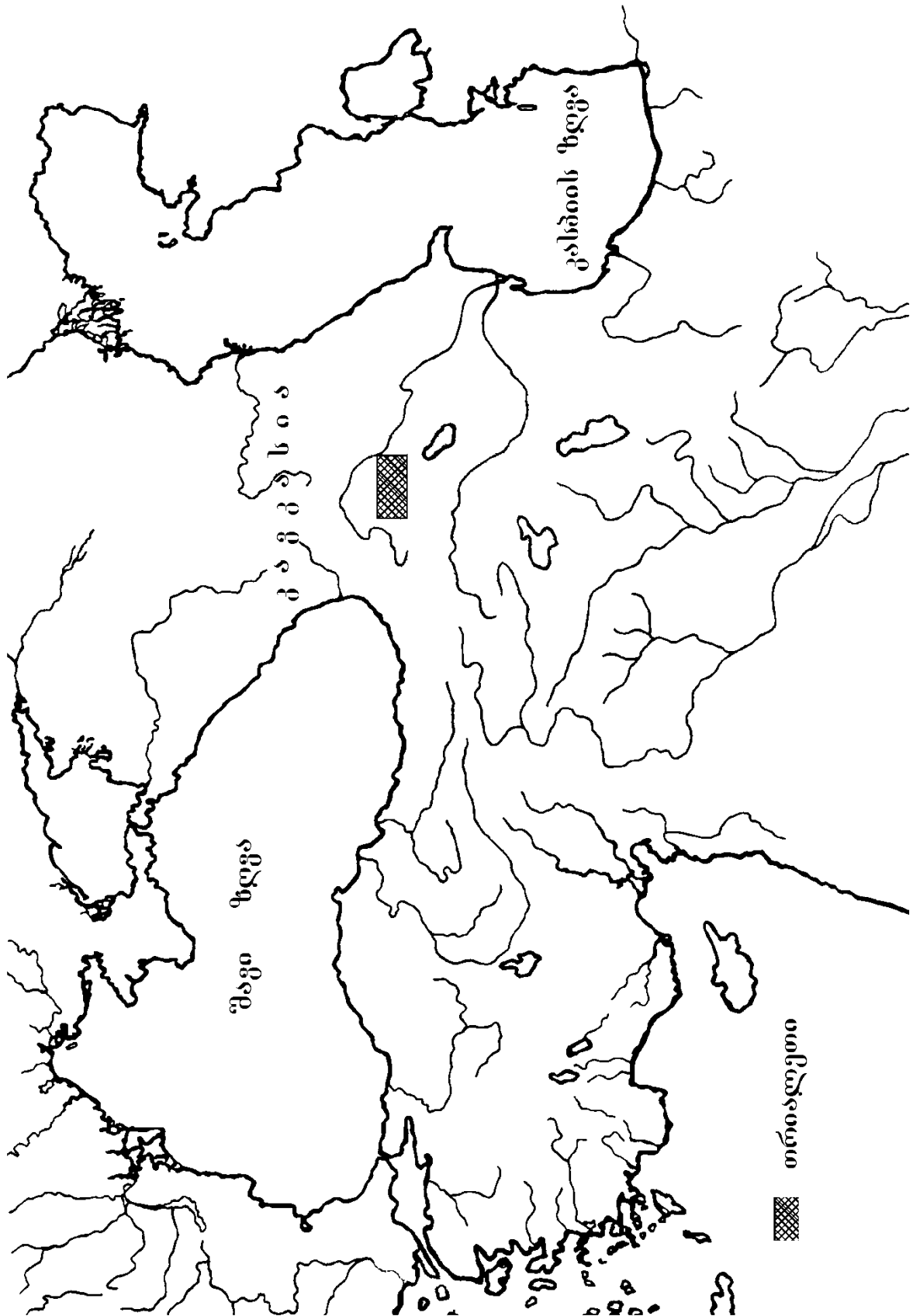
Pl. VI – 1. Zurtaketi, barrow No. 6, plan, detail; 2. Zurtaketi, barrow No. 6, reconstruction, section.

Pl. VII – 1. Zurtaketi, barrow No. 6, reconstruction; 2. Zurtaketi, barrow No. 6, burial chamber, reconstruction.

Pl. VIII – Trialeti, barrow XV, plan and section; 2. Trialeti, barrow XV, reconstruction; 3. Trialeti, barrow XV, reconstruction, detail.

Pl. IX – 1. Part of the inventory found in barrows with roads excavated on the territory of the Tsalka water storage, after B. Kufin: 1-3. painted pottery; 4-6. weapons; 7-9. items of luxury.

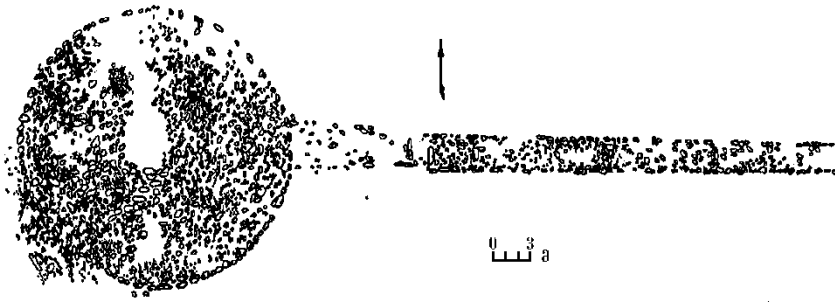
ტაბ. 1

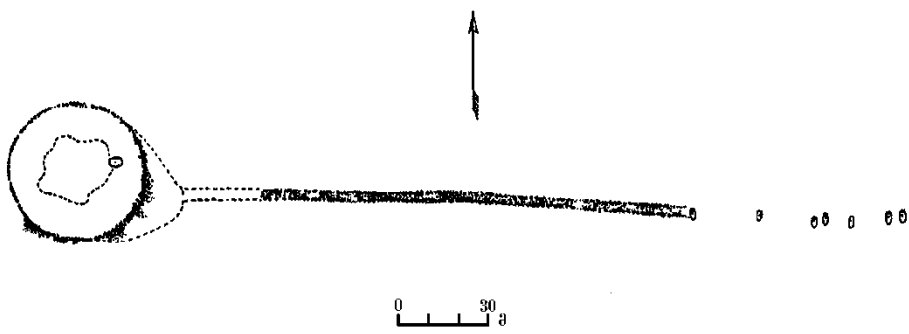

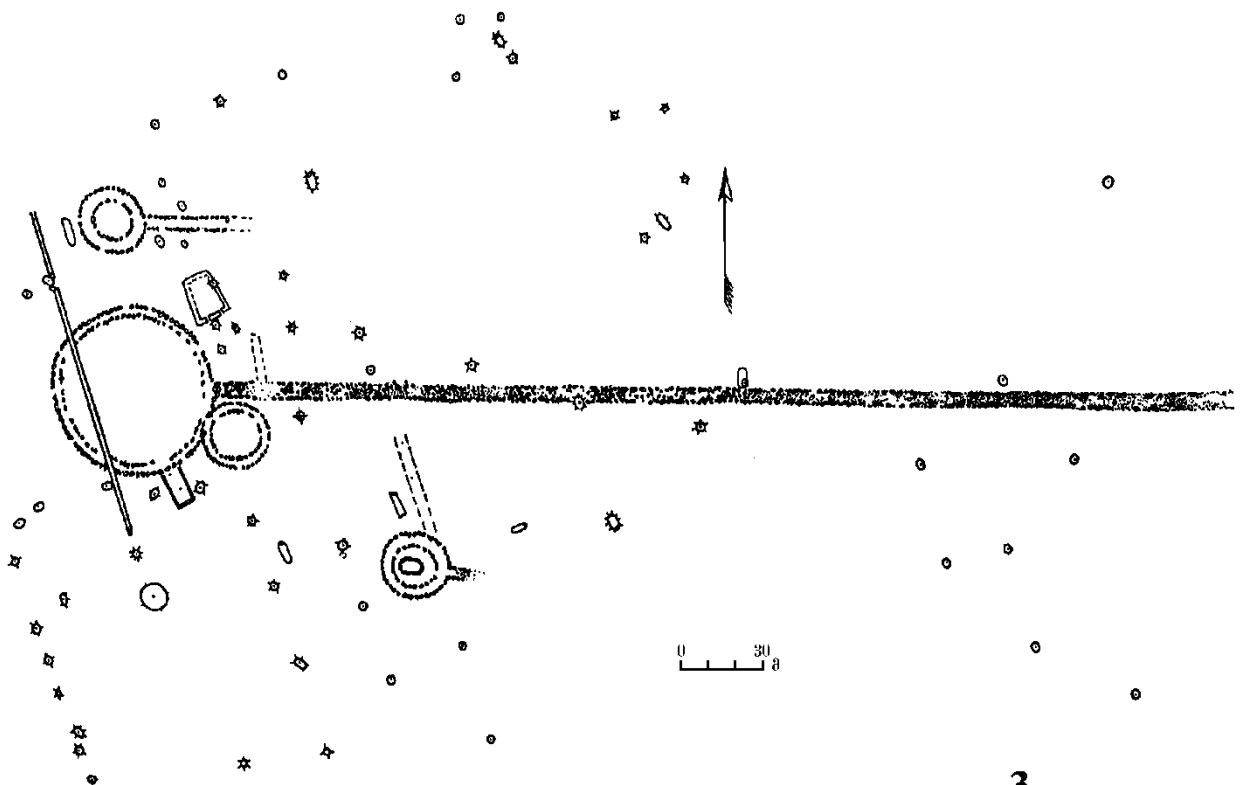
ტაბ. III

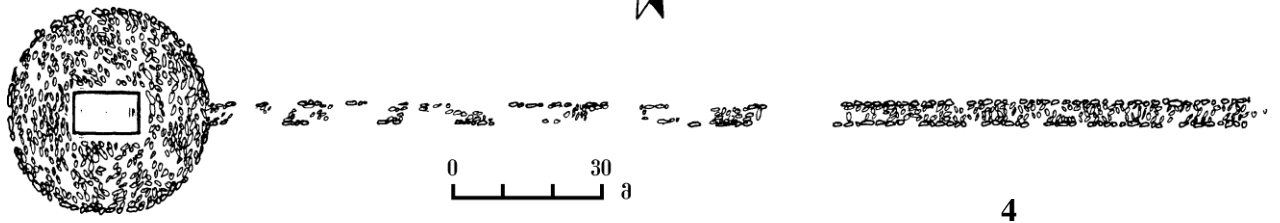
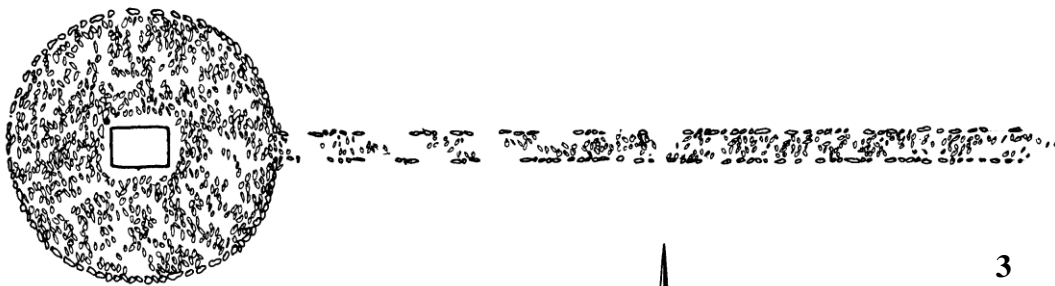
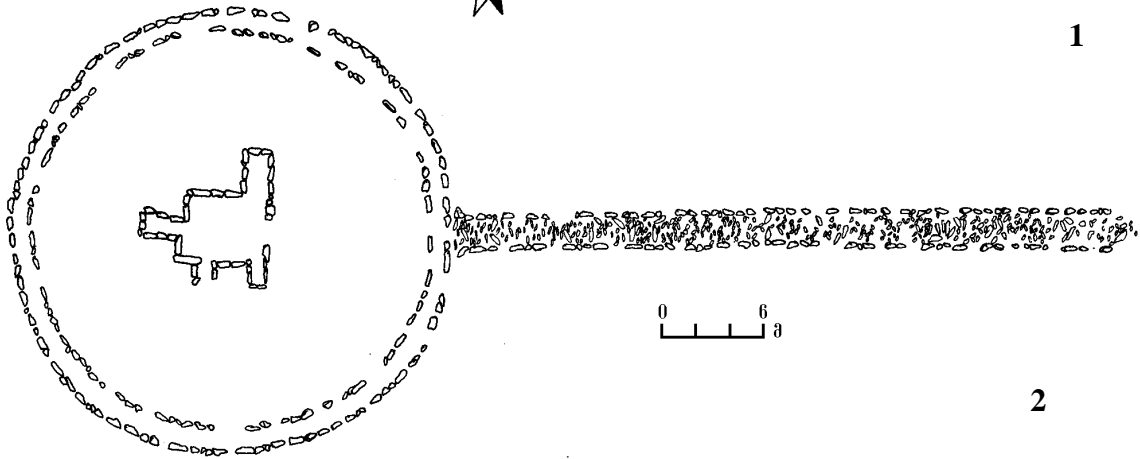
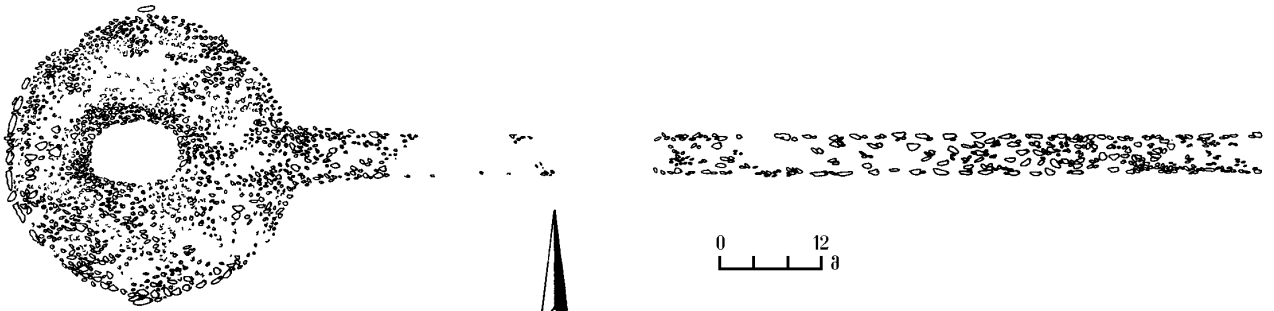
1

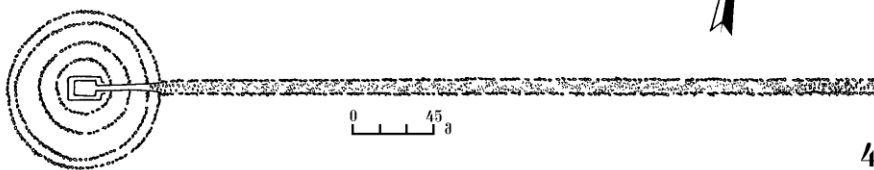
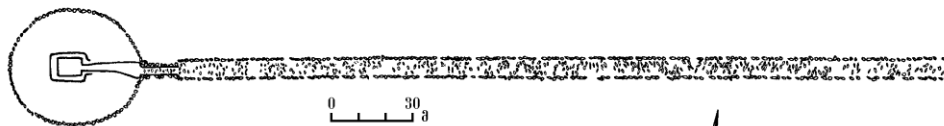
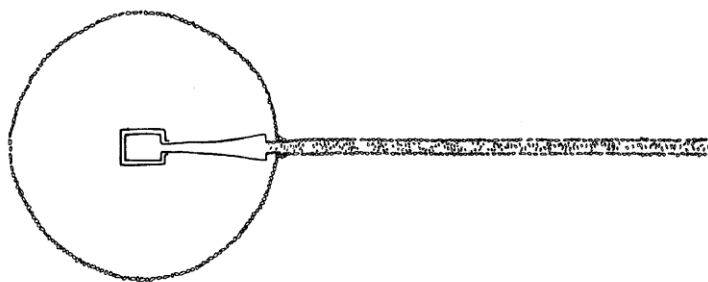
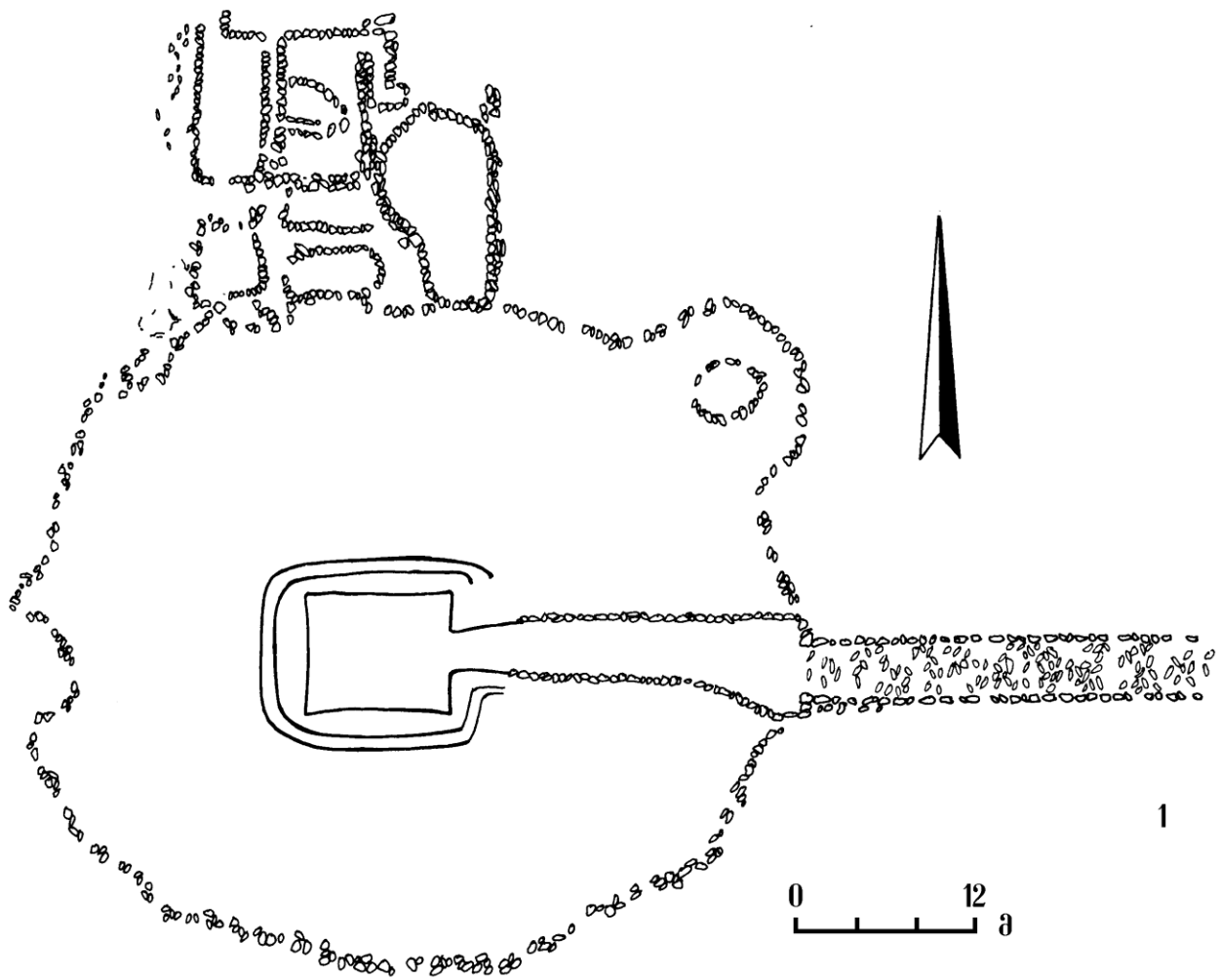
2

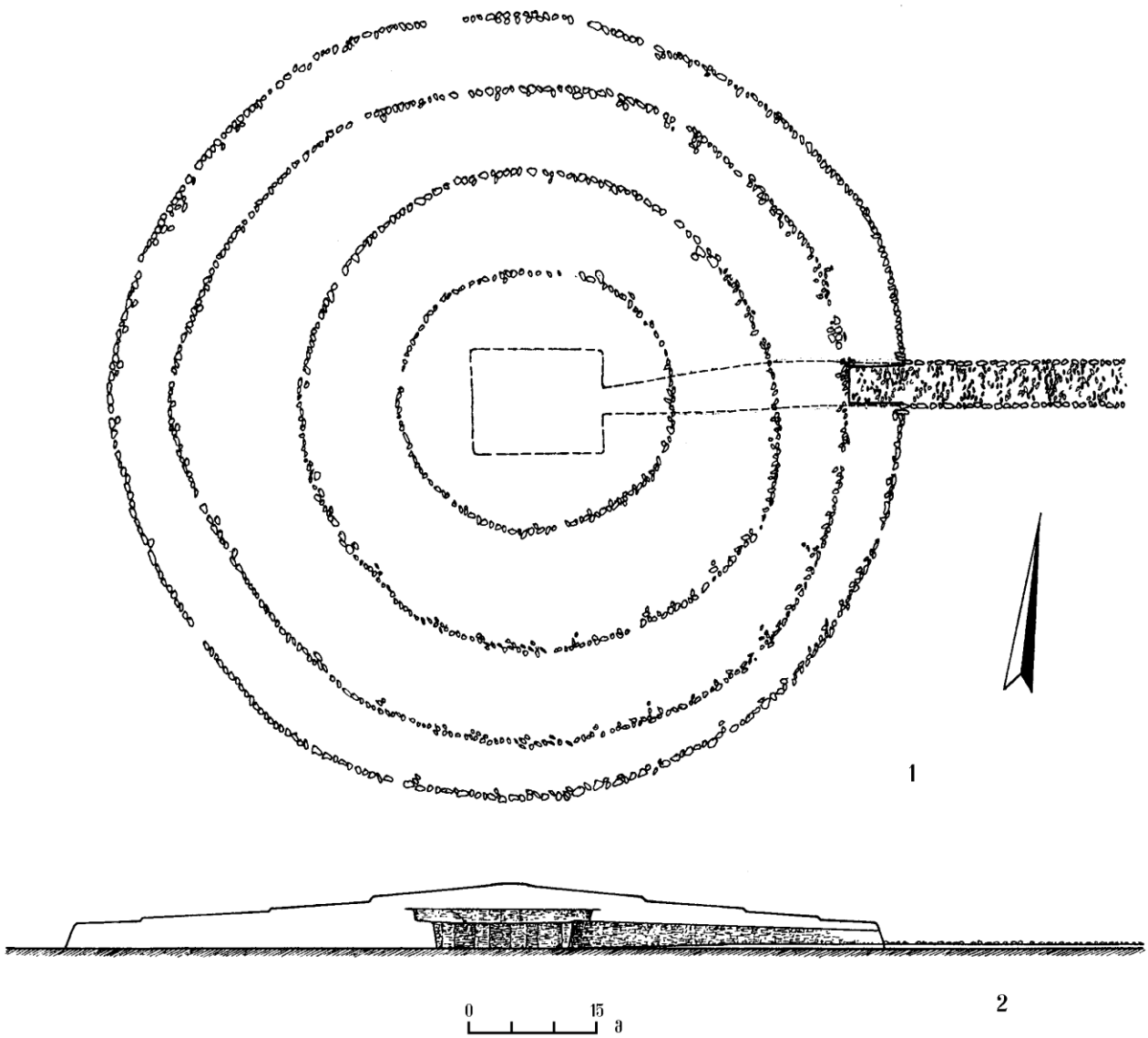

3

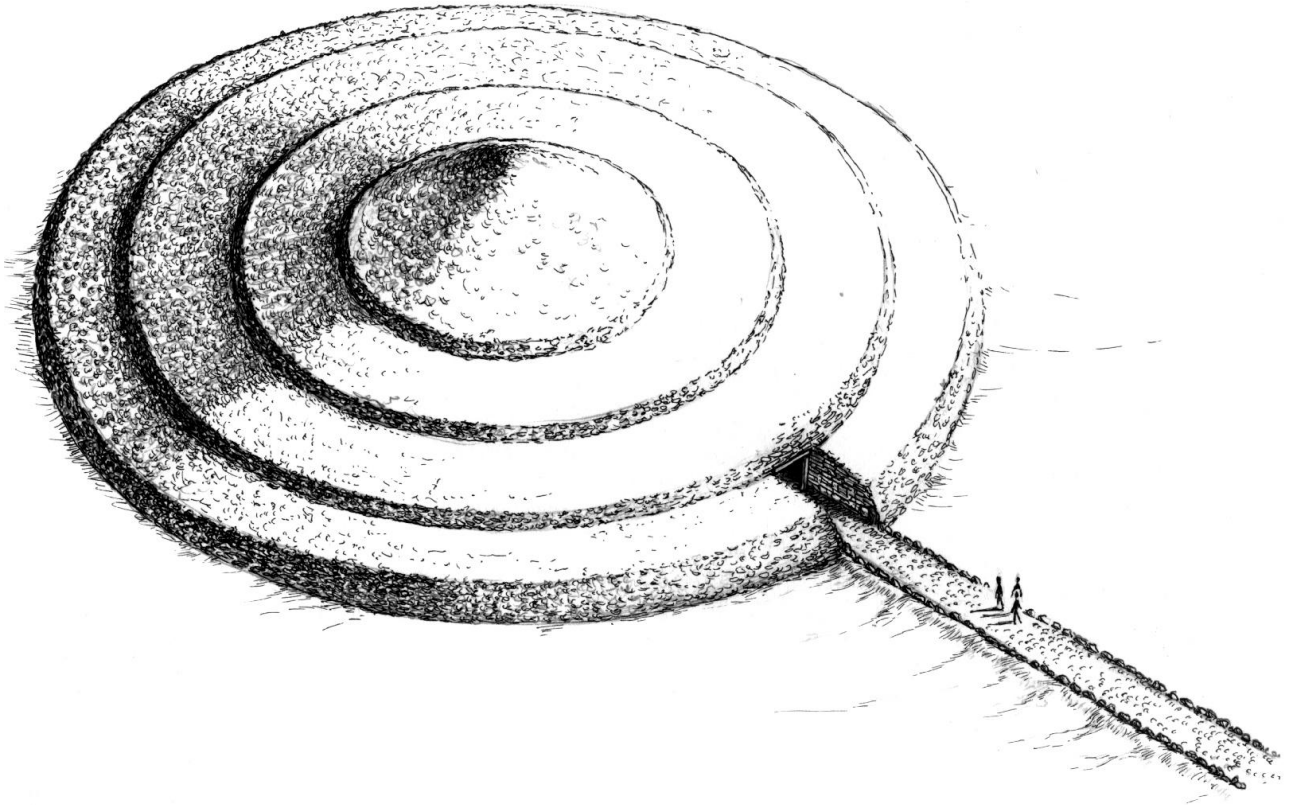

ტაბ. V

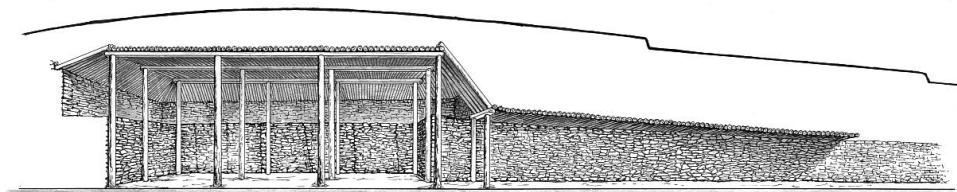

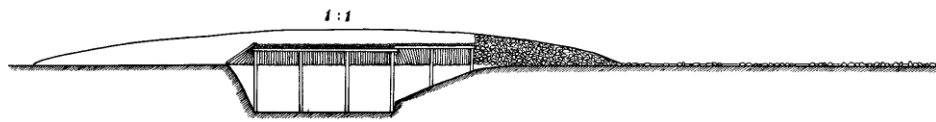
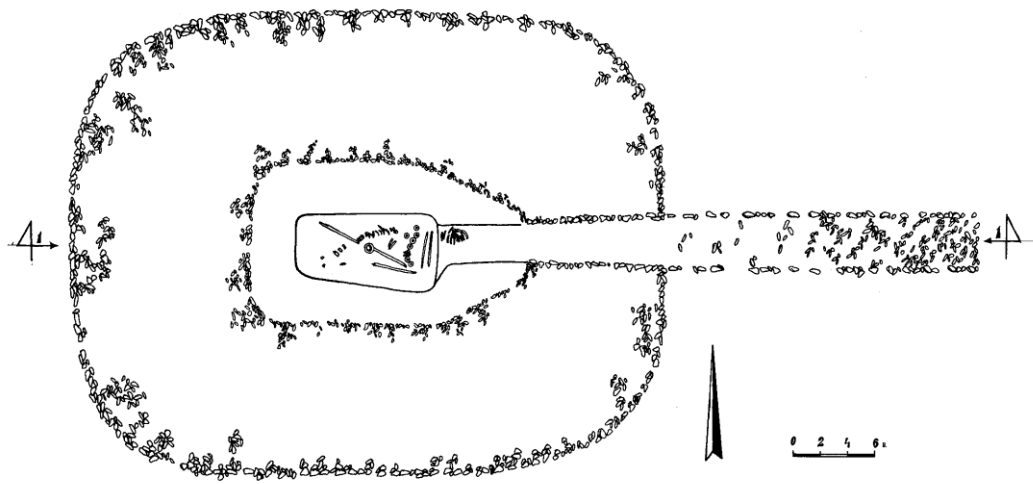
ტაბ. VII

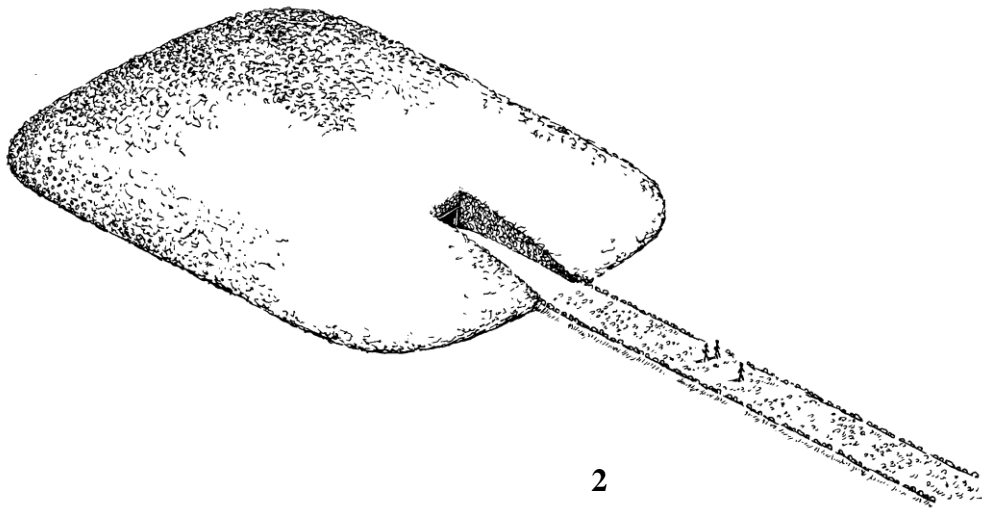
1

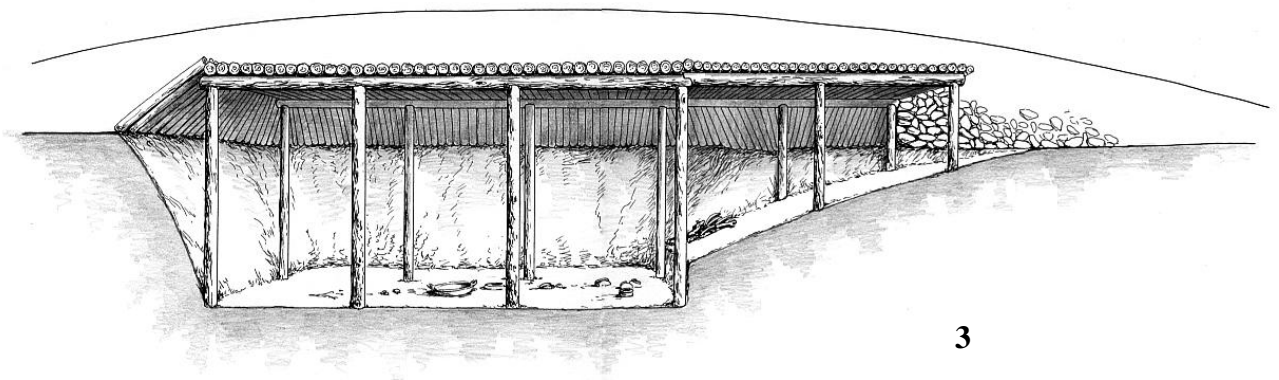
2

1

2

3

ტაბ. IX

1

4

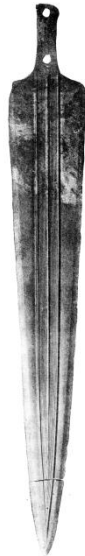
7

2

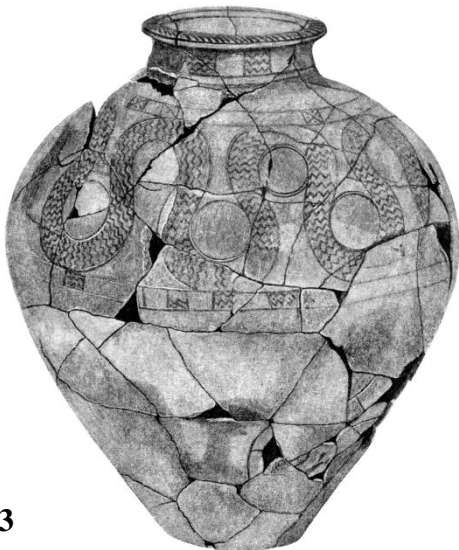
5

6

8

3

9

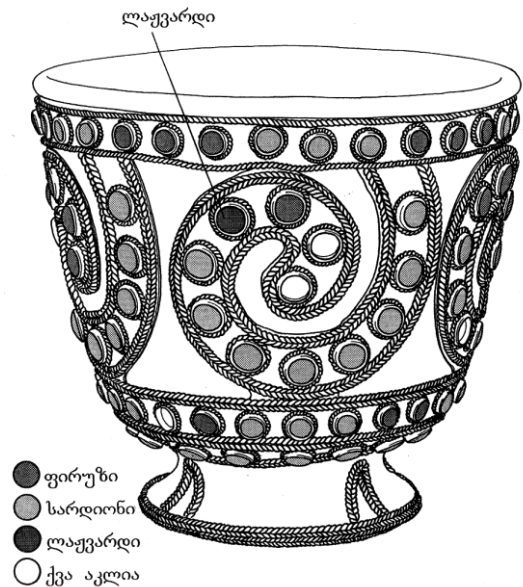
ჯონი აფაქიძე

თრიალეთის კულტურის ოქრომჭამლობის ერთი ნიმუშის შესწავლისათვის

თრიალეთის კულტურის № 17 ყორღანის ოქროს თასი არაერთხელ გამხდარა სპეციალისტთა კვლევის საგანი [1, გვ. 37, ტაბ. 5; 7, გვ. 185, ტაბ. XXX; 11 გვ. 39-43, ტაბ. VI; 16, გვ. 92-93, ტაბ. XCIII; 20, გვ. 97-98, ტაბ. 89; 22, გვ. 518-520, ნახ. 7-10; 31, გვ. 85, 238, ნახ. 67]. წინამდებარე სტატიაში გვინდა მოკლედ წარმოვადგინოთ ამ თასის კედლებსა და ქუსლზე ჩასმული სხვადასხვა ფერადი ქვების ინტერპრეტაცია.

№ 17 ყორღანი 1938 წელს გათხარა ბ. კუფტინმა [20, გვ. 21]. იგი მდებარეობდა ყოფილ სოფ. შეპიაკიდან⁸ (წალკის რაიონი) 0,5 კმ-ის მოშორებით ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს. მდიდრულ სამარხში სხვა ნივთებთან ერთად აღმოჩენილ იქნა ოქროსაგან დამზადებული, ნახევრადმეგრული ფერადი ქვებით შემკული თასი (სურ. 1), რომელიც ძვ. წ. XVIII-XVII სს-ითაა დათარიღებული [3, გვ. 95, 104; 31, გვ. 85]. მისი სიმაღლეა 7,3 სმ, წონა – 230 გრ. ბუდეებში ჩასმული ქვების დიამეტრი 0,4-0,6 სმ შორის მერყეობს. თასის კედლებზე თავიდანვე 131 მომრგვალო ფორმის სხვადასხვა ჯიშის ქვა ყოფილა ჩასმული. ამჟამად ქვების ერთი ნაწილი ამოვარდნილი და დაკარგულია. სულ ზედა ჰორიზონტალურ რიგში თავდაპირველად 30 ფერადი ქვა ყოფილა ჩასმული. სარდიონის სამ ქვას სამი ლურჯი (თუ ცისფერი) ქვა ენაცვლება. ზედა რიგის ქვეშ მოთავსებულია ხუთი ვოლუტა. თითოეულ მათგანში თორმეტი ქვაა ჩასმული. აქ რვა ვარდისფერ ქვას ოთხი ლურჯი ქვა ენაცვლება. ვოლუტების ქვეშ კიდევ ორი ჰორიზონტალური რიგია განლაგებული. ზედა რიგში 24 თვალის იყო ჩასმული სამი სარდიონისა და ორი ლურჯი ქვების თანმიმდევრობით, ქვედა რიგში კი – სულ 17 ქვაა, რომლებიც მხოლოდ სარდიონის ქვებია. თასის ქუსლის შუა ნაწილში ჩასმულია ქარვის ერთი ქვა, რომელსაც ჯვარედინად უერთდება ორი ვარ-

დისფერი და ორი მოლურჯო ფერის ქვა. ამგვარად, მოლურჯო-მოცისფრო და მოვარდისფრო-მოყვითალო ქვები გარკვეული თანმიმდევრობითაა განლაგებული: 3 და 3, 8 და 4, 3 და 2 [11, გვ. 40-41; 20, გვ. 97].

სურ. 1

პროფ. ალ. ჯავახიშვილის უშუალო ხელშეწყობით 1996 წელს მოგვეცა შესაძლებლობა თრიალეთის თასზე ჩაგვეტარებინა სპეციალური დაკვირვებები და გავცნობოდით გ. ლემლეინის მიერ 1945 წელს ჩატარებული მინერალოგიური კვლევის შედეგების მანამდე გამოუქვეყნებელ აქტს, რომელსაც ხელს აწერენ გ. ლემლეინი და ალ. ჯავახიშვილი⁹. აქტის მე-7 გვერდზე სხვა ანალიზებთან ერთად მითითებულია თრიალეთის თასის მინერალოგიური კვლევის შედეგები, რომლის თანახმადაც თასი შემკული ყოფილა სარდიონის, (გიშრის), ქარვის, ლაჟვარდისა და კერამიკული მასის ქვებით. გ. ლემლეინის თანახმად, ლურჯი ქვები ცისფრად შეღებილ „კერამიკული მასის“ თვლებს წარმოადგენენ. ჩვენი აზრით, კერამიკული მასის ქვეშ,

⁸ სოფელი შეპიაკი ამჟამად არ არსებობს. მე-20 საუკუნის 30-იანი წლების მიწურულს ის უზარმაზარი წყალსაცავის ქვეშ მოექცა, მოსახლეობა კი სხვაგან იქნა გადასახლებული. სოფ. შეპიაკის დარჩენილი ტერიტორია ორ სოფელს, კერძოდ, ბეშთაშენსა და ხადიკს შორის იქნა გადანაწილებული. ის ადგილი, სადაც 1938 წელს მე-17 ყორღანი იქნა შესწავლილი, ამჟამად სოფელ ბეშთაშენს ეკუთვნის (იქ ამჟამადაც წყალსაცავია). ეს ცნობა მოგვაწოდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის თანამშრომელმა გ. ნარიმანიშვილმა, რისთვისაც მას გულითად მადლობას მოვასხეუნებთ.

⁹ ანალიზის აქტი დაცულია ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილებაში. აქტის ნომერია: 156. II3-283. ეს აქტი 1999 წელს ჩვენ გამოვაქვეყნეთ კრებულ Studia Troica-ში [22, გვ. 519, სურ. 9].

ალბათ, ცისფერი პასტა¹⁰ ან მინისებრი პასტა უნდა ვიგულისხმოთ, რომელსაც დროთა ვითარებაში კოროდირება უნდა განეცადა. ეს საკითხი შემდგომ სპეციალურ დაკვირვებასა და მინერალოგიურ გამოკვლევას ითხოვს. მითუმეტეს, რომ ამ საკითხში ერთიანი აზრი დღემდე არ არსებობს¹¹. ზოგიერთი ავტორი ლურჯ ქვებს ფირუზის ქვებად მიიჩნევს.

თასის კედელზე სადღეისოდ შერჩენილი ერთი ლურჯი ფერის ქვა ლაჟვარდია. იგი ერთ-ერთი ვოლუტის ბუდეშია ჩასმული. თუ გავითვალისწინებთ ქვების ფერების მიხედვით განლაგების სიმეტრიას, მაშინ ლაჟვარდის ქვები უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ თასს სადღეისოდ თვლების გარკვეული რაოდენობა აკლია და ჩვენ ზუსტად ვერ დავასახელებთ იმას, თუ რამდენი ლაჟვარდის ქვით იყო შემკული თრიალეთის თასი. ამ თასის შერჩენილ ქვებზე დაკვირვებისას ალ. ჯავახიშვილთან ერთად დავრწმუნდით, რომ ლაჟვარდის ქვა მხოლოდ ერთია.

თრიალეთის ოქროს თასს წინა აზიაში პირდაპირი პარალელები არ ეძებნება. სპეციალის-

¹⁰ საგულისხმოა, რომ სამარხში აღმოჩენილია ცისფერი პასტის ერთი და თეთრი პასტის თერთმეტი ცალი წვრილი მძივი (იოტი) [20, გვ. 98].

¹¹ ე. გოგაძე გერმანიაში 1995 წელს გამოქვეყნებულ კატალოგში ახსენებს სარდიონისა და „Fritte“-ს თვლებს [31, გვ. 238]. ამ უკანასკნელის ქვეშ იგულისხმებიან ის თვლები, რომლებსაც გ. ლემელინი თავის აქტში „კერამიკული მასისაგან“ დამზადებულად მიიჩნევს და აღნიშნავს, რომ ამგვარი თვლები ცისფრად ყოფილა შეღებილი. საგულისხმოა, რომ 1991 წელს გამოცემულ სახელმძღვანელოში ო. ჯავახიშვილმა ასახელებს სერდოლიკის, ლაჟვარდისა და კერამიკული მასის მრგვალ თვლებს [7, გვ. 185], ხოლო 1994 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში კი – სერდოლიკისა და ფირუზის თვლებს [12, გვ. 90]. ლ. ჟორჟიკაშვილი და ე. გოგაძე ადრე გამოცემულ ნაშრომში ახსენებენ არა „კერამიკული მასის“, არამედ ფირუზის თვლებს [20, გვ. 97]. ბ. კუფტინი ლურჯ-ცისფერ ქვებს ფირუზის ქვებად თვლიდა [16, გვ. 92]. თუ რას წარმოადგენენ „კერამიკული მასის თვლები“ საბოლოოდ ახალი მინერალოგიური გამოკვლევა დაადგენს. დღეს მის ქვეშ სამი რამ შეიძლება ვიგულისხმოთ: ცისფრად შეღებილი კერამიკული მასის თვლები, კორიდირებული მინისებური პასტა ან ფირუზის თვლები. გვინდა შევნიშნოთ, რომ თასზე შერჩენილი თითოეული ქვის თვალი ცალცალკე უნდა იქნას გამოკვლეული, რათა საბოლოოდ განისაზღვროს არა მარტო მათი ზუსტი მორფოლოგიური კლასიფიკაცია, არამედ ისიც, თუ რა სახის მინერალისაგანაა თითოეული ქვა დამზადებული და თითოეული მათგანი რა ძირითადი კომპონენტებს შეიცავს. ასეთი კომპლექსური მიდგომა ხელს შეუწყობს იმის დადგენას, თუ საიდან, რომელი საბადოდან მომდინარეობს სამკაულის დასამზადებლად გამოყენებული მინერალები.

ტები მიიჩნევენ, რომ ის ადგილზე უნდა იყოს დამზადებული, მითუმეტეს რომ თასის სპირალისებრ დეკორს ადგილობრივ კერამიკულ ნაწარმზე დატანილ დეკორთან ეძებნება პარალელები [7, გვ. 185; 11, გვ. 43; 12, გვ. 90; 16, გვ. 93; 29, გვ. 68; 31, გვ. 85].

ბუნებრივია, თუკი თასი ადგილობრივი წარმომავლობისაა, მაშინ მის შესამკობად გამოყენებული ქვებიც ადგილზე უნდა დამზადებინათ. ისტორიული და კულტურული თვალსაზრისით სწორედ აქ ვაწყდებით უაღრესად საინტერესო და მრავალმნიშვნელოვან საკითხებს, რომლებსაც შორეული კონტაქტებისა და კულტურული კავშირთა თვითობების აღიარებამდე მივყავართ. საკუთრივ კავკასიასა და საქართველოში ლაჟვარდის საბადოები არ მოიპოვება. ლაჟვარდი, რომელსაც ჩვენთან ზოგჯერ ლაზურიტს ან ლაზურს უწოდებენ, ადვილად მსხვრევადი და ძალზე „ნაზი“ ქვაა. მისი სიმაგრის ხარისხი მხოლოდ 5,5-6,0-ია [32, გვ. 330]. განასხვავებენ სხვადასხვა ხარისხის ლაჟვარდის ქვებს. უმრავლესობას ყვითელი ოქროსფერი ხაზები (ჩანართები) მიუყვება, რაც ამ ქვას დიდ სილამაზეს აძლევს. ძველ დროში ლაჟვარდის სამკაულები განსაკუთრებით დიდ პატივში ყოფილა ეგვიპტესა და მესოპოტამიაში [25, გვ. 58, 61; 26, გვ. 29-54; 33, გვ. 75-76, 88-92; 35, გვ. 222-228; 36, გვ. 199-205, ნახ. 38-39], თუმცა ტროა II-ის ლაჟვარდის ცულები [23, გვ. 76; 24, გვ. 375, ნახ. 326; 28; 38, გვ. 232; 40, გვ. 242, № 6058; 41, გვ. 20; 42, გვ. 46; 43, გვ. 152, სურ. 169], მაიკოპის კულტურის ცნობილ ყორღანში [14, გვ. 81], ნოვოსვობოდნაის № 1 ყორღანის პირველ დოლმენსა [18, გვ. 243] და სტარომიმსტოვსკის განძში [18, გვ. 225; 19, გვ. 194, ნახ. 48; 30, გვ. 26] აღმოჩენილი ლაჟვარდის მძივ-სამკაულები, მიუთითებენ ჯერ კიდევ ადრეპრინჯაოს ხანაში ამ ქვის ფართო გავრცელებაზე.

ძველ მსოფლიოში ლაჟვარდის საბადოები ცნობილია მხოლოდ ავღანეთსა (ბადახშანი) [26, გვ. 21-22, ნახ. 1; 39, გვ. 13, 15, რუკა; 34, გვ. 309; 33, გვ. 37, 85-87; 35, გვ. 221; 36, 208, ნახ. 40] და პამირის მთებში [27]. შესაბამისად, კავკასიასა და წინა აზიაში ლაჟვარდის სამკაულებისათვის საჭირო მინერალები შეიძლებოდა მხოლოდ ცენტრალური აზიიდან შემოსულიყო. არანაკლებ მნიშვნელოვანია თრიალეთის თასზე დატანილი ქარვის ქვების წარმომავლობის საკითხის გარკვევა. საქართველოში ქარვის საბადოები არ არის ცნობილი [6, გვ. 74]. კავკასიაში ერთადერთი ქარვის საბადო ცნობილია აზერბაიჯანში მდ. ყარაჩაის ხეობაში [6, გვ. 74], თუმცა ამ საბადოს გამოყენების შესახებ ისტორიული ცნობა თუ რაიმე სხვა სახის მონაცემი არ არსებობს [6, გვ. 75]. ქარვის ძველი საბადოები ცნობილია ბალტიისპირეთში.

ჯერ კიდევ XVIII საუკუნის დასაწყისში სულხან-საბა ორბელიანი წერდა: „ქარვა ესე არს ნივთი რამე ყვითელი, რომელი გამოიღების ლიტოვის ზღვიდამე. ვიდრე წყალთა შინა არს, ლბილ არს და რა გამოიღების, განიფარცხების...“ [სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული (ი. აბულაძის რედაქციით), 1965]. ავღანეთისა და ბალტიისპირეთის საბადოები თრიალეთის კულტურის არეალიდან დაახლოებით 2500 კილომეტრის საპაერო ხაზით არის დაშორებული¹². თუ დღეს ჩვენ თრიალეთის კულტურის არეში ლაჟვარდის შემოსვლის გზა შეგვიძლია ვივარაუდოთ ცენტრალური აზიიდან თურქმენეთის სტეპებისა და კასპიის ზღვის (ან მის სამხრეთით) გავლით, ბალტიისპირეთიდან ამგვარი გზების მითითება დღეს ჭირს. მაგრამ არა გვგონია, რომ უფრო მართებული იყოს ქარვის ბირმიდან სპარსეთის გავლით იმპორტის შესაძლებლობის აღიარება¹³.

რაც შეეხება სარდიონისა და გიშრის თვლებს, ჩვენი აზრით, მათი ადგილზე მოპოვება დიდ ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. კავკასიაში და მათ შორის საქართველოში კვარც-აქატ-ქალცედონის საბადოები და მათი გამოსავლები მრავალ ადგილსა მიკვლეული [6, გვ. 52-66, 95-98; 10, გვ. 179-182; 15, გვ. 227-231]. გიშრის საბადოები¹⁴ საქართველოში მრავალ ადგილასა დადასტურებული [6, გვ. 68; 10, გვ. 60]. მათ შორის განსაკუთრებით კარგადაა ცნობილი ოკრიბისა და სართიჭალა-უჯარმის გამოსავლები და საბადოები, რომლებსაც, როგორც ვარაუდობენ, ძველ დროშიც იყენებდნენ [4, გვ. 14-15; 6, გვ. 68-72]. დასავლეთ საქართველოში, მაგალითად, მიკვლეულია გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის საწარმო-სახელოსნოები, სადაც ნახევრადძვირფასი ქვების (სარდიონი, აქატი, იასპი, გიშერი) მძივ-სამკაულებს აწარმოებდნენ [8, გვ. 8-11, 44-48; 9, გვ. 231-234]. დადგენილი და მიკვლეულია კვარც-აქატ-ქალცედონის და იასპის გამოსავლები ანუ საბადოები და წყაროები, სადაც აღნიშნულ ხანაში ამ სახელოსნოებისათვის სამძივე მინერალების მოპოვება ხდებოდა. დადგენილია, რომ მდ. ოჩხომურისა და მისი შენაკადების

(დიჭყე, ბუმე და ჭოლაწყარი) მიერ ჩამოტანილი სამძივე მინერალები გვიანბრინჯაოს ხანაში ფართო მოხმარების საგნებს წარმოადგენდნენ ოჩხომურის საწარმო-ნამოსახლარზე მდებარე მძივების დასამზადებელი სახელოსნოებისათვის [6, გვ. 92-95]. უსათუოდ საყურადღებოა მე-17 ყორღანის სამარხში აღმოჩენილი სარდიონისა და გიშრის თითო მძივის აღმოჩენა [20, გვ. 98]. ეს მონაპოვრები არაპირდაპირი მოწმობაა იმისა, რომ ამგვარი მძივები ადგილობრივი წარმომავლობისაა და, შესაბამისად, თრიალეთის თასის სარდიონისა და გიშრის თვლები ადგილობრივ საწარმო-სახელოსნოებშია დამზადებული, ისევე როგორც ლაჟვარდის, ქარვისა და „კერამიკული მასის“ თვლები.

თრიალეთის ოქროს თასის ადგილობრივი დამზადების შესაძლებლობას მხარს უჭერს არა მარტო მისი დეკორი, არამედ ის ფერადი ქვებიც, რომლებითაც შემკულია მისი კედლები და ქუსლის ძირი. თუ სარდიონი გიშერი და ფირუზი ადგილობრივი წარმომავლობის შეიძლება იყოს ლაჟვარდის ქარვა და „კერამიკული მასა“ (გ. ლემლეინის ტერმინოლოგიით) შორეული ქვეყნებიდან (ავღანეთიდან პამირიდან და ბალტიისპირეთიდან) უნდა შემოეტანათ. ყოველ შემთხვევაში უფრო უახლოესი წყაროები ძველ სამყაროში კავკასიის მახლობლად ჯერჯერობით მაინც არ ჩანს. შუაბრინჯაოს ხანაში თრიალეთის კულტურის ასეთი კავშირები კიდევ ერთხელ ადასტურებს თრიალეთის საზოგადოების მაღალ სოციალურ და კულტურულ დონეს განსაკუთრებით ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში. ეს ასევე მიუთითებს თრიალეთის კულტურის მნიშვნელოვან როლზე ცენტრალური და წინა აზიის კულტურების ერთმანეთთან დაკავშირების საქმეში. არ არის გამორიცხული რომ სწორედ თრიალეთზე გადიოდა ცენტრალური აზიიდან მომავალი ერთ-ერთი გზა წინა აზიაში რომლითაც სხვა საქონელთან ერთად ალბათ მძივ-სამკაულის დასამზადებელი ლაჟვარდის მინერალებიც გადაჰქონდათ.³

J. Apakidze

TOWARDS THE STUDY OF ONE SPECIMEN OF JEWELLERY OF TRIALETI CULTURE (Summary)

The paper deals with the study of the semi-precious stones represented on the foot and body of the well known drinking cup coming from kurgan № 17 of Trialeti culture. The 7.3 cm high drinking cup, weighing 230 g dates from the 18th-

¹² გამოთვლები მიღებულია კომპიუტერზე დატანილი სატელიტური რუკების მეშვეობით. ამ სამუშაოს ჩატარებაში დამეხმარა ჩემი გერმანელი მეგობარი, ჟურნალისტი და მწერალი ჰარტმურტ შიკერტი რისთვისაც მას გულითად მადლობას მოვახსენებ.

¹³ [6, გვ. 75].

¹⁴ აღსანიშნავია, რომ „...საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში არსებობენ გაგატ-ლიგნიტის ტიპის პატარ-პატარა ბუდობები, რომლებიც, ალბათ წარსულში პოპულარული იყო“ [7, გვ. 68].

17th cent. B.C. The diameter range of the stones placed in sockets is 0.4-0.6 cm.

One of the preserved blue stones still attached to the cup is a lapis-lazuli, being fixed to a volute. Mineralogical analysis of this stone was undertaken by G. Lemlein and the results are stored in the archaeological *fonds* of State Museum (statement № 7, test number 156. Ц3-283). Taking into account the symmetry of distribution of stones according to their colour, it may be conjectured that more lapis-lazulis must have been attached to the cup. Unfortunately, a certain amount of stones initially present on the Trialeti drinking cup are now missing, making it impossible to calculate the precise number of lapis-lazuli stones.

The fact of adornment of the Trialeti cup with lapis-lazuli and amber is especially noteworthy from the point of study of historical, cultural and international relations. Outlets of lapis-lazuli were attested in the Ancient World only in Badakhshan and the Pamir Range. Accordingly, this mineral - used for jewellery - was supplied to the Caucasus and Western Asia only from Central Asia. The problem of the provenance of the amber stones adorning the Trialeti cup is no less important. There are no outlets of amber in Georgia. The only amber outlet in the Caucasus is located in the Qarachai river basin (Azerbaijan), though no historical or other evidence on its exploitation exists. Ancient outlets of amber were known in the Baltic region. The distance between the mineral outlets of Badakhshan and the Baltic littoral on the one the hand, and the area of spread of Trialeti culture on the other, amounts to 2500 km as the crow flies. Whereas today we may suggest the way of penetration of lapis-lazuli into the area of Trialeti culture via routes running from Central Asia to the steppes of Turkmenistan, across the Caspian Sea (or south of it), it is not possible to suggest any route connecting the Trialeti culture area with the Baltic littoral. The author even doubts the rationality of suggesting transportation of amber from Burma via Persia.

As for cornelian stones, lavishly adorning the cup, they were undoubtedly obtained and treated on the spot, since outlets of quartzite-agate-chalcedony were found in Georgia as well as in the Caucasus. Some of them (e. g. outlets of the river Ochkhomuri) were already exploited in the Bronze Age. The same can be said about jet stones, since outlets of these minerals were located in Georgia and some of them functioned in ancient times.

ლიტერატურა

1. **ამირანაშვილი შ.** ქართული ხელოვნების ისტორია. თბ., 1971.
2. **აფაქიძე ჯ.** ფერადი ქვისა და მინის მძივების წარმოების საკითხისათვის ძველ კოლხეთში. – სმამ, ტ. 123, №3, 1986, გვ. 657-660.
3. **გოგაძე ე.** თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბ., 1972.
4. **ზადიკაშვილი ლ., კერესელიძე ლ.** საქართველოს გიშერი. – მეცნიერება და ტექნიკა, 5, 1981, გვ. 14-15.
5. **ზაქარაია პ., ლომიტაშვილი დ., ლორთქიფანიძე ბ.** კოლხეთის სამეფოს ცენტრისა და ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოს დედაქალაქის ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევის ბოლო წლების გათხრების შედეგები. – კავკასიის არქეოლოგიური კონფერენცია, I, მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბ., 1998, გვ. 16-17.
6. **მგელიაშვილი თ.** საქართველოს გეოარქეოლოგია. თბ., 1991.
7. **ჯაფარიძე თ.** საქართველოს არქეოლოგია (ქვისა და ბრინჯაოს ხანა). თბ., 1991.
8. **Апакидзе Д. Б.** Центральная Колхида в эпоху поздней бронзы - раннего железа. Тб., 1991.
9. **Гогодзе Е. М.** Новые памятники по истории колхидской культуры. – Местные этно-политические объединения Причерноморья в VII-IV вв. до н. э. Материалы IV Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья (Цхалтубо-Вани 1985), Тб., 1988, с. 231-234.
10. **Горбунов С.** Агат. – Природные ресурсы Грузинской ССР, Том II, М., 1958, с.179-185.
11. **Джапаридзе Н. О.** Ювелирное искусство эпохи бронзы Грузии. Тб., 1988.
12. **Джапаридзе О. М.** Тriaлетская культура. – Археология СССР. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. М., 1994, с. 75-92.
13. **Иессен А.** К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. – ИГАИМК, вып. 120, 1935, с. 7-237.
14. **Иессен А.** К хронологии больших кубанских курганов. – СА, XII, 1950, с. 157-200.
15. **Казахашвили Т.** Кварц Грузии. – Природные ресурсы Грузинской ССР, Том II, М., 1958, с. 227-231.
16. **Куфтин Б. А.** Археологические раскопки в Тriaлети. Тб., 1941.
17. **Лордкипанидзе О. Д.** Наследие древней Грузии. Тб., 1989.

18. **Мунчаев Р. М.** Кавказ на заре бронзового века. М., 1975.

19. **Мунчаев Р. М.** Майкопская культура. – Археология СССР. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. М., 1994, с. 158-225.

20. **Жоржикашвили Л. Г., Гогодзе Е. М.** Памятники Тrialeti эпохи ранней и средней бронзы. Тб., 1974.

21. **Твалчрелидзе А.** Гагат Грузии. – Природные ресурсы Грузинской ССР, Том II, М., 1958, с. 60.

22. **Apakidze J.**, Lapislazuli-Funde des 3. und 2. Jahrtausends v. Chr. in der Kaukasusregion – ein Beitrag zur Herkunft des Lapislazuli in Troia, *Studia Troica*, Band 9, 1999, S. 511-525.

23. **Blegen K. W.**, Troy and the Trojans. Ancient Peoples and Places. London, 1963.

24. **Dörpfeld W.**, Troja und Ilion. Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870–1894. Athen, 1902.

25. **Growfoot Payne J.**, Lapis Lazuli in Early Egypt. – *Iraq*, 30, 1968, p. 58–61.

26. **Herrmann G.**, Lapis Lazuli: The early phases of its trade. – *Iraq*, 30, p. 21–57.

27. **Hiebert F. T., Shishlina N. I.**, Between Lapis and Jade. Ancient Cultures of Central Asia, in: Hiebert, Frederik T. – Nicola di Cosmo (Hg.), *Anthropology and Archaeology of Eurasia*, 1996, p. 5–12.

28. **Korfmann M.**, Der Schatzfund in Moskau – ein erster Eindruck. – *Antike Welt*, 25/4, 1994.

29. **Lordkipanidze O.**, Archäologie in Georgien. Von der Altsteinzeit zum Mittelalter. Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie 5. Weinheim, 1991.

30. **Markovin V. I., Muntschaev R. M.**, Kunst und Kultur im Nordkaukasus. Seemann Beitrage zur Kunstwissenschaft. Leipzig, 1988.

31. **Miron A., Orthmann W.**, (Hg.), Unterwegs zum Goldenen Vlies. Archäologische Funde aus Georgien. Ausstellungskatalog. Saarbrücken, 1995.

32. **Mohs F.**, Grund-Riß der Mineralogie. Zweiter Teil: Physiographie. Dresden, 1824.

33. **Moorey P. R. S.**, Ancient Mesopotamian Materials and Industries. The Archaeological Evidence. Oxford. 1994.

34. **Muhly J. D.**, Copper and Tin. The Distribution of Mineral Resources and the Nature of the Metals' Trade in the Bronze Age. Hamden, CONN, 1973.

35. **Pinnock F.** The Lapis Lazuli trade in the third millennium B.C. and the Evidence from the Royal Palace G of Ebla. – *Bibliotheca Mesopotamica* 21, 1986, p. 221–228.

36. **Poots T. D.**, Mesopotamia and the East. An Archaeological and Historical Study of Foreign relations ca. 3400–2000 BC. Oxford, 1994.

37. **Poots T. D.**, Mesopotamian Civilization. The Material Foundations. London. 1997.

38. **Saherwala G., Goldmann K., Mahr G., Heinrich Schliemanns** „Sammlung trojanischer Altertümer“. Beiträge zur Chronik einer großen Erwerbung der Berliner Museen NF 7. Berlin, 1993.

39. **Sarianidi V. I.**, The Lapis lazuli Route in the Ancient East. – *Archaeology*, 24/1, 1971, p. 12–15.

40. **Schmidt H.**, Heinrich Schliemanns Sammlung trojanischer Altertümer. Berlin, 1902.

41. **Schliemann H.**, Bericht über die Ausgrabungen in Troia im Jahre 1890. Leipzig, 1891.

42. **Siebler M.**, Troia. Geschichte. Grabungen. Kontroversen. Zaberns Bildbände zur Archäologie 17. Mainz, 1994.

43. **Tolstikow W. P., Trejster M. J.**, Der Schatz aus Troja. Schliemann und der Mythos des Priamos-Goldes. Katalogbuch der Ausstellung in Moskau 1996/97. Stuttgart – Zürich, 1996.

სურათის აღწერილობა

სურ. 1. – თრიალეთის კულტურის № 17 ყორღანში აღმოჩენილი ოქროს თასი. თასი შემკულია ნახევრადძვირფასი ქვებით (სარდონი, გიშერი, ლაჟვარდი, ფირუზი, ქარვა და „კერამიკული მასა“). ძვ. წ. XVIII-XVII სს. ლაჟვარდის თვალი საგანგებოდაა მონიშნული. ნახატი შესრულებულია ჰანს იოახიმ ფრანკის მიერ (ტიუბინგენის უნივერსიტეტი) ვასილ ვასილის ძე შუტოვის (თბილისი) ფოტოს მიხედვით.

Description of the Figure

Fig. 1. – Golden drinking cup found in kurgan № 17 of Trialeti culture. The cup is decorated with semi-precious stones (cornelian, jet, lapis-lazuli, emerald, amber and “ceramic mass”). The lapis-lazuli dating from the 18th-17th cent. B.C. is specially marked. Drawing by H. Frye (Tübingen University) according to a photo by V. Shutov (Tbilisi).

†ოთარ ლორთქიფანიძე

ახალგორის განძი

(დათარიღებისა და ისტორიული ინტერპრეტაციის ცდა)

ექვთიმე თაყაიშვილის
მეცნიერისა და მოქალაქის
ექვთიმე თაყაიშვილის
ნათელ ხსოვნას

„ახალგორის განძი“ უწოდებენ არქეოლოგიური არტეფაქტების კომპლექსს (150-ზე მეტი ოქროს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს ნივთი), რომელიც შემთხვევით აღმოჩნდა 1908 წელს სოფელ საძეგურის მახლობლად (ამჟამად ახალგორის რაიონი: სურ. I, 1), მდ. ქსნის (მტკვრის მარცხენა შენაკადის) ხეობაში.¹⁵ ანტიკურ ხანაში ეს რეგიონი შედიოდა აღმოსავლურ-ქართული სამეფოს შემადგენლობაში, სამეფოსი, რომელსაც ძველ-ბერძნული და რომაული წერილობითი წყაროები იბერიის სახელით იხსენიებენ¹⁵.

„განძის“ აღმოჩენისთანავე მისი შემადგენელი ნივთების გაყიდვა დაიწყო და ისინი სხვადასხვა ადამიანების ხელში აღმოჩნდა (როგორც ადგილობრივი გლეხების, ასევე რუსეთის სახელმწიფო ადმინისტრაციის წარმომადგენლების). მაგრამ გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსის და არქეოლოგის ექვთიმე თაყაიშვილის (1863-1952) დიდი ძალისხმევით გაფანტული არქეოლოგიური ნივთების შეგროვება მოხერხდა და ისინი იმდროინდელ კავკასიის მუზეუმს (თბილისი) გადაეცა¹⁶. 1921 წელს, წითელი არმიის მიერ საქართველოს ანექსიის დროს ახალგორის განძი ეროვნული ისტორიული საგანძურის სხვა ნივთებთან ერთად საფრანგეთში ემიგრირებულმა საქართველოს მენშევიკურმა მთავრობამ თან წაიღო. ბედმა ისევ ექვთიმე თაყაიშვილს არგუნა წილად ამ ძვირფასეულობაზე ზრუნვა. მანაც, უმძიმესი ეკონომიური პირობებისა და ხანგრძლივი ემიგრაციის ტანჯვა-წვალების მიუხედავად, ყველა ნივთი შეინარჩუნა და 1945 წელს საფრანგეთის მთავრობის და პირადად გენერალ შარლ დე გოლის ხელშეწყობით საქართველოს საგანძური სამშობლოში უკან ჩამოიტანა¹⁷. ამჟამად „ახალგორის განძი“ თითქმის სრული სახით ინახება თბილისში, ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში¹⁸, მხოლოდ რამდენიმე ნივთია დაცული შ. ამირანაშვილის სახელობის საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში¹⁹.

1909 წლიდან ახალგორის „განძის“ შესწავლას შეუდგა აღმოსავლური ტორევეტიკის ერთ-ერთი საუკეთესო მცოდნე, რუსი ხელოვნებათმცოდნე იაკობ სმირნოვი, თუმცა მან თავის სიცოცხლეში ამ განძის კვლევის შედეგების გამოქვეყნება ვერ მოასწრო. 1934 წელს ცნობილმა ქართველმა ხელოვნებათმცოდნემ, პროფესორმა გიორგი ჩუბინაშვილმა გამოაქვეყნა ი. სმირნოვის ნაშრომი ხელნაწერის მიხედვით, რომელიც ლენინგრადში (ამჟამად კვლავ სანკტ-პეტერბურგი), სახელმწიფო ერმიტაჟში ინახებოდა [37, გვ. XI-XII].

ი. სმირნოვის ნაშრომმა, რომელიც ერთდროულად გამოიცა რუსულ და გერმანულ ენებზე [37], მაშინვე მიიქცია სპეციალისტების ყურადღება და ახალგორის განძი თუ მისი ცალკეული ნივთები სულ უფრო და უფრო ხშირად განიხილებოდა გამოკვლევებში, რომლებიც ეძღვნებოდა როგორც საქართველოს ძველ ისტორიას, ასევე აქემენიდური სამყაროს კულტურის ისტორიას.

ი. სმირნოვის ნაშრომმა, რომელიც ერთდროულად გამოიცა რუსულ და გერმანულ ენებზე [37], მაშინვე მიიქცია სპეციალისტების ყურადღება და ახალგორის განძი თუ მისი ცალკეული ნივთები სულ უფრო და უფრო ხშირად განიხილებოდა გამოკვლევებში, რომლებიც ეძღვნებოდა როგორც საქართველოს ძველ ისტორიას, ასევე აქემენიდური სამყაროს კულტურის ისტორიას.

* ნაშრომი დაწერილია კონსტანციის უნივერსიტეტის, მაინცის რომაულ-გერმანული მუზეუმისა და ბერლინში გერმანიის არქეოლოგიური ინსტიტუტის ბიბლიოთეკებში მუშაობისას, სადაც ბატონი ოთარ ლორთქიფანიძე იმყოფებოდა როგორც ჰუმბოლდტის პრემიის ლაურეატი. ინგლისურ ენაზე სტატია გამოქვეყნდა გერმანიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის ევრაზიის განყოფილების ჟურნალში *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 33, 2001, გვ. 143-190.

¹⁵ Strabo, I, 3, 21; X, 2, 17; XI, 1, 5; XI, 2, 4-5; XI, 2, 15; XI, 2, 17-18; XI, 3, 1-5; XI, 4, 2; XI, 7, 3; XI, 8, 9; XI, 14, 1 და 4-7; Plutarch, *Pompey*, XXXIV-XXXVIII; *ibid.*, *Lucullus*, XXVI; Dio Cass., XXXVIII, 1-3; XLIX, 2; LVIII, 26; Appian, *Mithr.*, 103-117; Claud. Ptolem., *Geogr.*, V, X, 3; Jos. Flav., *Jud.*, I, 122-125; XII, 419-421; Arr., *PPE*, 14; Plin., *NH*, VI; Tacit., *Annal.*, VI, 32-34; XI, 8-9; XII, 44-51. – იხ. [77, გვ. 146-147; 80, გვ. 76-97, 135-140, 208-222, 269-275].

¹⁶ განძის აღმოჩენისა და შემდეგ მისი შემადგენელი ნივთების შეგროვების ისტორია, რომელიც დეტალური მოთხრობის ფაბულად ივარგებდა, იხ. [38, გვ. 139-146; 37, გვ. V-VI].

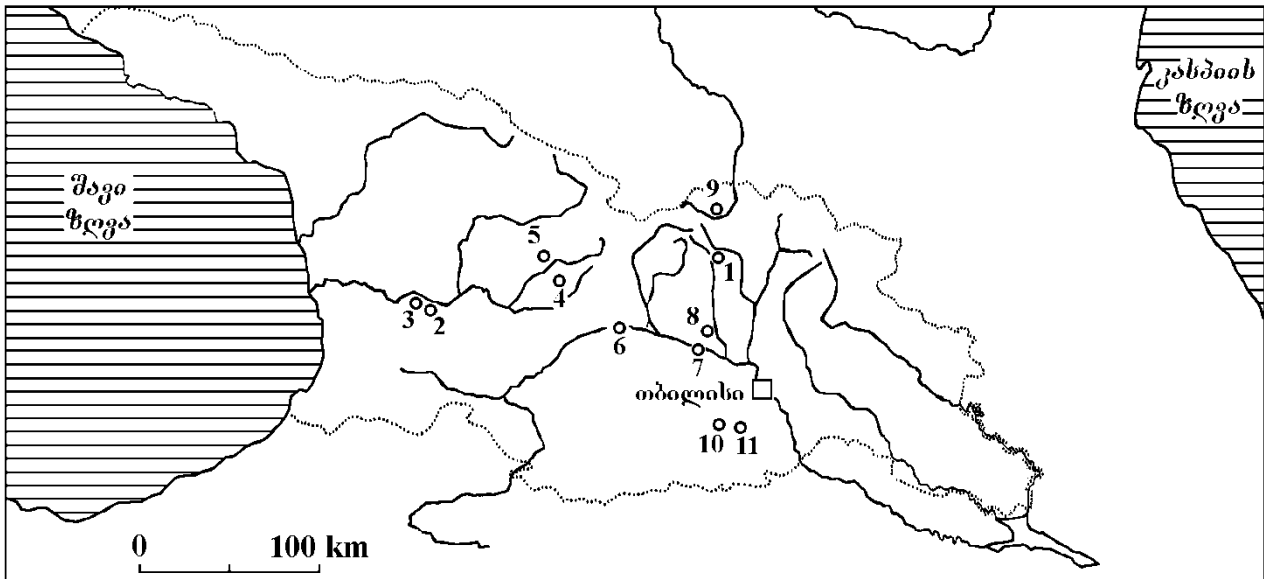
¹⁷ 1921 წელს საქართველოდან საფრანგეთში გატანილი ისტორიული საგანძურის სამშობლოში დაბრუნებისა და ექვთიმე თაყაიშვილის დიდი ღვაწლის შესახებ იხ. [21].

¹⁸ იხ. №№ B-344 (ს [სმირნოვი] 31); B 554-578 (= ს 1-64).

¹⁹ საგანძურის განყოფილება: №№ 7-9 (= ს [36] 8-20); 19-22 (= ს 36; 38), 30 (- ს 5); 33 (= ს 48); 35 (= ს 60), 36-49 (= ს 44; 42-43; 39-41; 45-46; 50; 6; 21-22); 53 (= ს 66); 55-72 (= ს 66; 75-77; 28; 27; 71-74; 78; 79; 81; 85; 85; 83; 94; 69; 70; 68); 76-82 (= ს 98; 67; 63; 64; 23 a. b; 24; 82).

ზოგადად ყველა მკვლევარმა გაიზიარა ი. სმირნოვის მიერ განძის ძვ.წ. VI-V საუკუნეებით დათარიღება და აქემენიდური კულტურის წრის ძეგლებისადმი მიკუთვნება.

ჯერ კიდევ 1967 წელს მე გავბედე გამომეთქვა ჩემი მოსაზრება ახალგორის განძის ზოგიერთი ნივთის უფრო მოგვიანო თარიღის შესახებ [17, გვ. 16-17]. უფრო მოგვიანებით, ვანში

სურ. 1. ტექსტში მოხსენიებული პუნქტების რუკა: 1. ახალგორი; 2. ვანი; 3. დაბლაგომი; 4. ითხვისი; 5. საირხე; 6. ტახტიძირი; 7. ციხიაგორა; 8. ყანჩაეთი; 9. ყაზბეგი; 10. შავსაყდარა; 11. ალგეთი (წინწყარო)

მხოლოდ ა. მ. ტალგერენმა მიაწერა ახალგორის განძი მიდიურ-ასირიულ კულტურას და დაათარიღა ძვ.წ. VII საუკუნით [116, გვ. 265]. მაგრამ ამ მოსაზრებას აბსოლუტურად არავითარი მხარდაჭერა არა ჰქონია: ი. სმირნოვის კვალდაკვალ თითქმის ყველა მკვლევარი განძს აქემენიდური ხანისა და აქემენიდური კულტურის პროდუქტად მიიჩნევდა. ზოგიერთი მკვლევარი ზოგადად ათარიღებდა განძს ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებით [7, გვ. 112; 3, გვ. 267], მკვლევართა უმრავლესობა კი მთლიანად განძს [2, გვ. 71 (არაუგვიანეს ძვ.წ. V საუკუნისა); 27, გვ. 28-29; 5, გვ. 69 და შემდ., განსაკუთრებით გვ. 77] ან მის ცალკეულ ნივთებს ძვ.წ. V საუკუნეს მიაკუთვნებს.²⁰ განძის თარიღს იშვიათად ათავსებენ აქემენიდური ხანის მიწურულში: ძვ.წ. IV საუკუნეში, უფრო ზუსტად, მის პირველ ნახევარში [62, სურ. 322: შდრ. 103, გვ. 153, № 108.171, № F.106; 112, გვ. 176 („ძვ.წ. IV საუკუნის წყვილი საყურე ახალგორიდან“); 70, გვ. 17, №№ 27, 36-42].

ძვ.წ. IV-III საუკუნეების მდიდრული სამარხების ახალი აღმოჩენების ფონზე, რომლებიც შეიცავდნენ „ახალგორის ტიპის“ ნივთებს, მე ვივარაუდებ, რომ ახალგორის განძი პოსტ-აქემენიდურ ხანას უნდა მიეკუთვნებოდეს (ვიგულისხმებ რა მისი ჩაფლვის ხანა) [77, გვ. 154, 200, შენ. 875]. მოგვიანებით ზოგიერთმა სხვა მკვლევარმაც შეამჩნია განძის ზოგიერთი ცალკეული ნივთის (კერძოდ, ხატისუღლებისა და სამაჯურების) მსგავსება ძვ.წ. IV-III საუკუნეების ძეგლებთან [8, გვ. 165; შდრ. 19, გვ. 57]. წინამდებარე ნაშრომი მიზნად ისახავს, რომ შეძლებისდაგვარად დავასაბუთოთ ახალგორის განძის თარიღი და განვსაზღვროთ მისი ისტორიული მნიშვნელობა კავკასიის იბერიის ისტორიისათვის (იხ. ზემოთ, შენ. 1).

განძი თუ სამარხი?

სანამ შევუდგებოდეთ ახალგორის განძის დასათარიღებლად შესადარებელი მასალის მოტანას, აუცილებლად მიგვაჩნია იმის გარკვევა, თუ რასთან გვაქვს საქმე მოცემულ შემთხვევაში – განძთან, ე.ი. ცალკეული ნივთების კომპლექსთან, რომელთა შეგროვება ხანგრძლივი დროის მანძილზე ხდებოდა მათი მატერიალური ფასეულობის პრინციპით და, შესაბამისად, განძი შეიძლება შეიცავდეს სხვადასხვა პერიოდის ნივთებს, თუ ჩვენს წინაშეა სავსებით ჩამოყალიბებული სამარხეული კომპლექსი, მეტ-ნაკლებად თანადროული ნივთების შემცველი? (ამ შემთხვევაში არ არის გამორიცხული

²⁰ კ. ლუშეი ახალგორის განძის ფიალას ძვ.წ. VI საუკუნის დასასრულით - V საუკუნის პირველი ნახევრით ათარიღებს [81, გვ. 50]; პ. ამანდრი სინოპში აღმოჩენილ ფიალას, რომელიც ახალგორის ცალის ანალოგიურია, ათარიღებს „ძვ.წ. V საუკუნით, ან შესაძლოა, მისი მეორე ნახევრით“ [43, გვ. 260]. ბრენტჯესი თვლის, რომ „განძი აქემენიდური ხანისაა“, ხოლო ოქროს საყურეებს „ძვ.წ. V საუკუნით“ ათარიღებს [48, გვ. 136]. ბ. მუშე ახალგორის ოქროს საყურეებს ძვ.წ. V საუკუნისად მიიჩნევს [95, № 3.4.6].

ცალკეული უფრო ადრეული ნივთების არსებობა.)

ჯერ კიდევ ექვთიმე თაყაიშვილი, რომელსაც უნდა ვუმაღლოდეთ ძველი ტორევიტიკის ამ შესანიშნავი ნივთების გადარჩენას და ჩვენამდე მოღწევას, ამტკიცებდა: „ფაქტობრივად, ეს განძი კი არ არის, არამედ მდიდრული სამარხი ცხენითა და ოქროს, ვერცხლის, ბრინჯაოსა და თიხის ნივთებით“ [38, გვ. 142 (მდრ. 37, გვ. VI)]. იაკობ სმირნოვმა, რომელმაც ყველა ნივთის ფუქციონალური ანალიზი ჩაატარა გამოწვლილვით, არაეთვაროვანი მოსაზრება გამოთქვა: „(...) როგორც არქეოლოგიური თვალსაზრისით ღირსშესანიშნავი აღმოჩენების სხვა მსგავს შემთხვევებში, ის, რასაც გვამცნობენ მათი მპოვნელები, სულაც არ არის საკმარისი იმისათვის, რომ დარწმუნებით ვიმსჯელოთ მათ პირვანდელ მნიშვნელობაზე: ეს სხვადასხვა დროისა და სხვადასხვა სახის შეწირულობანი იყო, მიტანილი რაიმე წმინდა ადგილას; თუ ვისიმე განძი იყო, საგანგებოდ ჩაფლული ან შემთხვევით დაკარგული მტრის შემოსევის დროს; დაბოლოს, ხომ არ იყო ყველა ეს ნაირნაირი ნივთი სამარადისოდ ჩადებული რომელიმე წარჩინებული პირის სამარხში? ეს უკანასკნელი ვარაუდი ყველაზე მისაღებად გვეჩვენება, თუ მხედველობაში მივიღებთ ნაპოვნი ნივთების დანიშნულებას. მაგრამ სჯობს, რომ ამაზე ვიმსჯელოთ მთელი განძის განხილვის შემდეგ. ახლა კი შემოვიფარგლებით იმ შენიშვნით, რომ თბილისში და ადგილზე შეგროვილ ნივთებს შორის, რომლებიც მომდინარეობენ აღწერილი აღმოჩენიდან, შეიარაღებასთან დაკავშირებული არც ერთი ნივთის არარსებობა იმაზე მიუთითებს, რომ სავარაუდო სამარხი ქალს ეკუთვნოდა“ [37, გვ. 1]. სამწუხაროდ, დაპირებული საბოლოო „მოსაზრებები“ ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესახებ იაკობ სმირნოვის ნაშრომში არ არის. ზემოთ მოტანილი „წინასწარული შენიშვნის“ საფუძველზე შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ მკვლევარი უპირატესობას აძლევდა ამ აღმოჩენის სამარხად განსაზღვრას, თუმცა სიტყვა „განძი“ ხშირად ნახმარი მის ტექსტში.

ფუნქციონალური ანალიზი გვიჩვენებს, რომ „ახალგორის განძის“ ნივთების მთელი კოლექციის შედგენილობა სრულიად გარკვეულ პრინციპს ემორჩილება, რაც არ არის დამახასიათებელი განძებისათვის, მაგრამ აღმოჩენილი ნივთების ამგვარი ჯგუფები ტიპიურია სამარხეული ინვენტარისთვის: ა) თავსამკაული, ბ) ხელეების სამკაული, გ) ტანსაცმლისა და სუდარის მოსართავები (აპლიკაციების სახით), დ) შეწირულობანი რიტუალური ნივთების სახით, ე) საკვები, ვ) ცხენების სამარხები მათი აკაზმულობით.

ა) თავსამკაული

1. დიადემა ან შუბლის სამკაული (სურ. 2): ოქროს გრეხილი რკალი კავისებური შესაკრა-

ვებით [37, გვ. 6, № 4]²¹.

2. სასაფეთქლები, რომლებიც, შესაძლოა, დიადემაზე იყო ჩამოკიდებული (სურ. 2_{3,4}; 3₂): ოქროს ორი ცხენი, რომელთა უნაგირზე ბრტყელი ფირფიტაა, შემკული ვარდულითა და ცვარათი. სრულიად უეჭველია, რომ ეს ნივთი განსახილველი კომპლექსის ოქრომჭედლობის ძეგლთა შორის ყველაზე გამორჩეულია [37, გვ. 24, № 26]²².

3. საყურები: ორი წყვილი ოქროს საყურე²³ (სურ. 2_{3,4}; 3₁) [37, გვ. 21, №№ 24-25].

4. ხატისუღლები²⁴: ოქროს ორი ხატისუღელი (სურ. 4) [37, გვ. 3-4, №№ 2-3, ტაბ. 1].

5. ყელსაბამები: მძივებისა და საკიდების ტიპების შესაბამისად, ი. სმირნოვმა აღადგინა 5 ყელსაბამი (სურ. 5₁₋₅) [37, გვ. 7-23, №№ 5, 9, 11-20, ტაბ. 2]. ყელსაბამების აწყობის ზოგიერთი დეტალი შესაძლოა სადავო იყოს, მაგრამ ცხადია, რომ ოქროს, ვერცხლის, ქვისა და

²¹ ი. სმირნოვი ამ ნივთს განსაზღვრავს, როგორც ხატისუღელს ან საკისრე რგოლს. ძველ აღმოსავლეთში გავრცელებული ხატისუღლები [იხ. 95, გვ. 130], როგორც წესი, ღია ტიპისა იყო და არა შეკრული (განსხვავებით ლატენის ხანის კელტური, და საერთოდ ევროპული, ნიმუშებისგან: მდრ. [91, გვ. 72, ტაბ. 1, 15, 26, 62-71, 97]. ამავე დროს კავებიანი გრეხილი რკალი, რომელიც გვხვდება როგორც კავკასიაში (ძვ.წ. I ათასწლეულის დასაწყისში [მდრ. 96, გვ. 54 და შემდ., ტაბ. 5₁₂; 6₁₄; 42; 68; 71]), ასევე ირანში (ჯემდეტ-ნანრის პერიოდის ვერცხლის ხატისუღლები თეფე გიანში [მდრ. 67, გვ. 146, ტაბ. 3]; ლურისტანის ბრინჯაოს ხატისუღლები [მდრ. 63, გვ. 63, ტაბ. 26₇₈]), ზოგჯერ განსაზღვრულია როგორც ხატისუღელი. მე კი მეჩვენება (ყოველ შემთხვევაში ახალგორის ნიმუშის შემთხვევაში), რომ ესაა რედუცირებული ფორმა ოქროსა და ვერცხლის დიადემებისა, რომლებიც არაერთგვის არის დადასტურებული კოლხეთის მდიდრულ სამარხებში ძვ.წ. V-IV საუკუნეებში. მათაც გრეხილი რკალი აქვთ, მაგრამ ბოლოვებიან რომბისებური ფირფიტებით და შესაკრავებით [მდრ. 73, გვ. 261, სურ. 2-3]. ახალგორის კავებიანი, გრეხილი რკალი რომ ნამდვილად დიადემაა, ამას მოწმობს ხაშურის ნაცარგორის ძვ.წ. IV-III საუკუნეების ერთ-ერთ სამარხში ადამიანის თავის ქალაზე მსგავსი რგოლის აღმოჩენა (ეს აღმოჩენა გამოუქვეყნებულა).

²² არსებითად ასეთივე სასაფეთქლე, ეტლში მდგარი ორი მხედრის სახით, აღმოჩენილია ვანის ერთ-ერთ მდიდრულ სამარხში [26, გვ. 27-30, 104, № 16, სურ. 8].

²³ ორი ან მეტი წყვილი საყურე ხშირად ჩნდება ძვ.წ. V-IV [73, გვ. 268 და შემდ.] და ძვ.წ. IV-III [15, გვ. 26-27] საუკუნეების მდიდრულ სამარხებში კოლხეთში. როგორც ჩანს, ერთი წყვილი ყურებზე იყო ჩამოკიდებული, დანარჩენი კი დასაკრძალავ ძღვენი შედიოდა.

²⁴ ხატისუღელი ძვ.წ. IV-III საუკუნეების სამარხების აუცილებელი შემადგენელი ნაწილია კოლხეთშიცა და იბერიაშიც [15, გვ. 18].

მინის მძივები და საკიდები იმთავითვე ყელსაბამების ნაწილებს წარმოადგენდნენ. ოქროს მილაკები და საკიდები, აგრეთვე სამკუთხედის ფორმის, ერთმანეთთან მიჩნეული ოქროს ბურთულებისაგან შედგენილი საკიდები (სურ. 5₆) [37, გვ. 3-4, № 10, ტაბ. 2] ასევე ყელსაბამის შემადგენელ ელემენტებს უნდა შეადგენდნენ²⁵. ამრიგად, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ექვსი ყელსაბამი იყო ამ კომპლექსში²⁶.

ბ) ხელის სამკაული

1. სამაჯურები: ოქროს ორი სამაჯური (სურ. 6₁) [37, გვ. 3, № 1].

2. საბეჭდავი-ბეჭდები: ოქროსა და ვერცხლის ოთხი ბეჭედი (სურ. 6_{2,3}) [37, გვ. 29, №№ 27-30].

გ) ტანსაცმლისა და სუდარის სამკაული

1. ოქროს ორნამენტირებული დასაკერებელი ფირფიტები (სურ. 7₂) [37, გვ. 30-34, №№ 33-45, ტაბ. 2].

2. ოქროს სარტყელი (სურ. 7₄) [37, გვ. 39, № 52, ტაბ. 5] და სარტყლის მოსართავები: ოქროს ოთხკუთხა ბალთები, შემკული გრიფონებისა და პალმეტების გამოსახულებით (სურ. 7₅; 16₁) [37, გვ. 37-38, № 51, ტაბ. 4].

დ) სამარხეული შეწირულობა

1. ჭურჭელი: 5 ვერცხლის ფიალა (სურ. 8-11) [37, გვ. 44-46, №№ 61-65], ჭურჭელი და ფლაკონი [37, გვ. 47, №№ 66-67], ამფორა (?) [37, გვ. 49, № 69, ტაბ. 10]²⁷, ბრინჯაოს დოქი და ქვაბი [37, გვ. 63-64, №№ 97, 100], თიხის ჭურჭელი [37, გვ. 64].

II. რიტუალური ნივთები (სურ. 12), როგორცაა: 1. ბრინჯაოს ფიგურული ნივთი მხედრებისა და ცხოველების სტილიზებული გამოსახულებებით (სურ. 12₁) [37, გვ. 59-62, №№ 89-93, ტაბ. 4], პირობითად შტანდარტის ნაწილად მიჩნეული, რომელსაც ანალოგიები ეძებნება საქართველოს მდიდრული სამარხების ინვენტარში [5, გვ. 43-47]; 2. ბრინჯაოს 65 ზარაკი

(სურ. 12₂) [37, გვ. 59, № 94], რომელთაც, როგორც ფიქრობენ, მაგიური დანიშნულება ჰქონდათ (ბოროტი სულების განდევნა). ამგვარი ზარაკებიც სამარხეული ინვენტარის ერთ-ერთი ყველაზე ხშირად დადასტურებული ნაწილია [დაწვრ. იხ. 5, გვ. 50-51].

III. ცხენის აკაზმულობა საკმაოდ მრავალფეროვანია: ლაგამი (სურ. 13_{1,4}) [37, გვ. 53-56, № 86] – 6 ცალი, რამაც ი. სმირნოვს მისცა საფუძველი, რომ სამარხში ექვსი ცხენის არსებობა ევარაუდა [37, გვ. 53]²⁸. აქვე აღმოჩნდა ვერცხლის ბალთები (სურ. 13₅) [37, გვ. 51, № 75, 77, ტაბ. 12], ვერცხლის ნახევარმთვარისებური საკიდი (სურ. 13₆) – ცხენის აკაზმულობის მოსართავი [37, გვ. 57, №№ 87, 88]. ცხენის აკაზმულობის ნაწილად არის მიჩნეული აგრეთვე ოქროს ორნამენტირებული ბალთები (სურ. 14; 15; 16_{2,4}) [37, გვ. 39, №№ 54-59, ტაბ. 5-7]. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ოქროსა და ვერცხლის ნივთებთან ერთად ცხენის ძვლების აღმოჩენაც მიუთითებს ცხენების სამარხების არსებობაზე [37, გვ. 64].

ე) საკვები

ცხოველთა ძვლები (ხარის, ცხვრის და სხვა განუსაზღვრელი ცხოველების), რომლებიც, თვითმხილველთა ცნობით, აღმოჩნდა ოქროს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს ნივთებთან ერთად [37, გვ. 60], ასევე მხარს უჭერს იმ მოსაზრებას, რომ საქმე გვაქვს სამარხის ნაშთთან: ძვლები დაუფეშხობელი ნაკლავისა, რომელსაც ატანდნენ მიცვალებულს იმქვეყნიური ცხოვრებისთვის, მრავალგზის არის დადასტურებული, განსაკუთრებით მდიდრულ სამარხებში, მათ შორის ძვ.წ. V და IV-III საუკუნეების სამარხებში [78, გვ. 365; 75, გვ. 289].

დასკვნა

ამრიგად, წარმოდგენილი ნივთების ერთობლიობა საკმაოდ დამაჯერებლად გვიჩვენებს, რომ ე.წ. ახალგორის განძი ფაქტობრივად წარმოადგენს მდიდრული სამარხის ნაშთს; შესაბამისად, ეს სამარხი წარჩინებული პირის კუთვნილია, რომელიც დაკრძალეს მის ოქროს სამკაულებთან ერთად (დიადემა, სასაფეთქლეები, საყურეები, საკისრე რგოლები, ყელსაბამები, საბეჭდავი-ბეჭდები), ოქროს ორნამენტირებული დასაკერებელი ფირფიტებით მდიდრულად შემკული ტანსაცმლითა და სუდარით; მას ჩაატანეს მრავალრიცხოვანი სამარხეული შესაწირავი (ვერცხლისა და ბრინჯაოს ჭურჭელი, ხელისუფლების ინსიგნიები, შტანდარტის ნაწი-

²⁵ ი. სმირნოვის აზრით, ეს საკიდებიც შეიძლება ყელსაბამად გამოიყენებოდა, მაგრამ ის უპირატესობას ანიჭებს იმ ვარაუდს, რომ სამკუთხა საკიდები ტანსაცმელზე დასაკერებელი სამკაული იყო. მაგრამ ანალოგიური ოქროს სამკუთხა საკიდები, როგორც ყელსაბამის ნაწილები (სურ. 20), აღმოჩნდა საირხის № 1 მდიდრულ სამარხში [20, გვ. 86, ტაბ. 34, 2]. ამგვარი ყელსაბამები, შედგენილი გრანულირებული ბურთულებისგან, მეტად ხშირად გვხვდება წინააზიურ სამკაულებში, მათ შორის აქემენიდურ სამყაროში [54, გვ. 22, № 41, გვ. 24, № 45].

²⁶ აღსანიშნავია, რომ სუზაში ქალის მდიდრულ სამარხში, რომელიც იქ აღმოჩენილი მონეტების საფუძველზე ძვ.წ. IV საუკუნის შუახანებით თარიღდება, ასევე ექვსი ყელსაბამი აღმოჩნდა [92, გვ. 49, 51 და შემდ., ტაბ. 5, 6; 6. შდრ. 114, გვ. 177, შენ. 56].

²⁷ ჩემი აზრით, ეს უნდა იყოს ჭურჭლის, ალბათ, აქემენიდური ამფორის, ყურის ორნამენტი.

²⁸ ცხენების, მათ შორის აკაზმულობით, ჩატანება სამარხში ხშირად დასტურდება საქართველოს ძვ.წ. IV-III საუკუნეების მდიდრულ სამარხებში [5, გვ. 79; 15, გვ. 22-23; 11, გვ. 25-27, სურ. 103-104].

ლები)²⁹, მაგიური საგნები (ბრინჯაოს ზარაკები) და საკვები მომავალი ცხოვრებისათვის. ექვსი მდიდრულად დარაზტული ცხენი იყო დაკრძალული მიცვალებულთან ერთად. საფიქრებელია, რომ ეს ქალის სამარხი იყო, მმართველი ზედავენის ოჯახის წარმომადგენლის³⁰.

დათარიღებისათვის

„ახალგორის განძის“ 150-ზე მეტი ნივთიდან, რა თქმა უნდა, ყველა ვერ თარიღდება მეტნაკლები სიზუსტით, რადგანაც მათ არ მოეპოვებათ პირდაპირი ანალოგიები ჩემთვის ცნობილ მასალებს შორის. ამიტომ შემოვიფარგლები დათარიღების თვალსაზრისით შედარებით სანდო ნივთებით.

ოქროს წრიული („თავგახსნილი“) საყურეები. ორი წყვილი მრგვალი საყურე ახალგორიდან (სურ. 2_{3,4}; 3) მიეკუთვნება აქემენიდურ სამყაროში ფართოდ გავრცელებულ ყურის სამკაულს, რომლისთვისაც დამახასიათებელია: ა) ფუყე, წრიული რგოლი, რომელიც თავგახსნილია ყურის ბიბილოსათვის და ბ) თავისებური დაბოლოება სახსრისანი ღერაკით, რომელიც ჩვეულებრივ რკალისებურია, გადის ბიბილოში და მაგრდება მეორე ბოლოზე არსებულ შესაბამის რგოლიან-ქინძისთავიან საკეტში³¹.

²⁹ გარდა ზემოთ აღნიშნული ნივთებისა, „განძი“ შეიცავდა ოქროს კიდევ სხვა სამკაულებს, მაგ. 10 ოქროს მძივს, რომელთაც სარდიონის მრგვალი საკიდები აქვთ [37, გვ. 36, № 48, ტაბ. 4]. მათი დანიშნულება გაურკვეველია. ი. სმირნოვის აზრით, ისინი ამკობდნენ „რაღაც, ვერტიკალურად დაკიდებულ თასმას“. მაგრამ ასეთი ნივთების არსებობა სულაც არ გამორიცხავს მთელი კომპლექსის სამარხულ ინვენტარად განსაზღვრას.

³⁰ ამაზე შეიძლება მიუთითებდეს იარაღის არარსებობა. იარაღი კი გვხვდება მამაკაცის ძვ.წ. IV-III საუკუნეების მდიდრულ სამარხებში [შდრ. 11ა, გვ. 211, №№ 25-84; 11ბ, გვ. 68-78]. „ახალგორის განძის“ ქალის სამარხად განსაზღვრას ხელს არ უშლის ის გარემოება, რომ მასში საკისრე რგოლებია აღმოჩენილი. ერთის მხრივ, წერილობითი წყაროების მონაცემების საფუძველზე, საკისრე რგოლები ითვლება უფრო ტიპიურად მამაკაცის სამარხებისთვის [95, გვ. 277], განსაკუთრებით კელტურ სამყაროში, მაგრამ მეორეს მხრივ, თვით კელტებში ლატენის ხანაში საკისრე რგოლები მხოლოდ ქალების სამარხებში გვხვდება ძვ.წ. 300 წლის მახლობელ ხანებში [91, გვ. 72-73]. ძვ.წ. III საუკუნის როგორც მამაკაცის, ასევე ქალის რკინისა და ბრინჯაოს ფიგურები ვანიდან შემკულია ოქროს ხატისუფლით [14; 78, გვ. 382, ფერადი ტაბულა 8_{1,2}].

³¹ წრიული („თავგახსნილი“) საყურეების ამ ტიპის ზოგადი დახასიათება იხ. 113, გვ. 38-39; 86, გვ. 268-269; 85, გვ. 114-116; 90, გვ. 82; 103, გვ. 270-274 ("scheibenartige Ohrringe"); 95, გვ. 145-146 ("Kragenohrringe"); 106, გვ. 89-93.

ასეთი საყურეები (ოქროსი და ვერცხლის) რამდენიმე სახეობით არის წარმოდგენილი და გავრცელებულია მთელს აქემენიდურ სამყაროში და მის მიმდებარე ოლქებში. წრიული საყურეების ერთი ნაწილი მომდინარეობს ირანის (სუზა,³² პასარგადი³³), მესოპოტამიის (ბაბილონი,³⁴ ნიპური³⁵), სირიის (ნეირაბი,³⁶ დევე-ჰუიუკი³⁷), დასავლეთ ანატოლია-ლიდიის (სარდისი³⁸), ცენტრალური აზიის (ოქსუსი³⁹), ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის (ნიმფეიონი⁴⁰) და სა-

³² მდიდრული სამარხი, გამართული ბრინჯაოს სარკოფაგში, რომელშიც არადოსის მონეტებია აღმოჩენილი (ძვ.წ. 350-332 წწ.) [92, გვ. 50-51, სურ. 1₇₈, ტაბ. 4_{3,4}; F. Tallon in: 65, გვ. 242-243, სურ. 54; 250 № 178].

³³ განძი, მოთავსებული თიხის ჭურჭელში და ჩაფლული დაახლ. ძვ.წ. 331-330 წწ. სამეფო ბალების ერთ-ერთ ნაგებობაში, მისი გამთხრელის მიერ ზოგადად ძვ.წ. V-IV საუკუნეებით თარიღდება [114, გვ. 168-178, განსაკუთ. 168-169 (№№ 2-4), 176, სურ. 85, 1-3, ტაბ. 148-150a].

³⁴ ვერცხლის ნივთებისა და მონეტების განძი, რომელთაგან ყველაზე გვიანდლები მოჭრილია ძვ.წ. 400-385 წწ. [104, გვ. 44-48, ტაბ. 24-25; 85, გვ. 114, სურ. 3; 102, განსაკუთ. გვ. 80, № 25, ტაბ. 3a; 83, № 42, ტაბ. 4, გვ. 95, გვ. 271 (6.1.2.1); 103, გვ. 168, F.85].

³⁵ [87, ტაბ. 74, 10; 103, გვ. 168, F.84].

³⁶ „ნეობაბილონური ან ადრე-სპარსული“ ხანის სამაროვანი [51, გვ. 210, № 106, ტაბ. 54; 40, გვ. 194, სურ. 2, a-c, ტაბ. 55, b; 56, c; შდრ. 95, გვ. 271 (6.1.2.2), 274 (6.4.2)].

³⁷ სასაზღვრო სამხედრო ნაწილების ჯარისკაცთა სამაროვანი (დევე-ჰუიუკი II), რომელიც ფუნქციონირებდა დაახლ. 480-380 წლებში [90, გვ. 7-10]; საყურეების შესახებ იხ. [120, ტაბ. 23,5,7; 90, გვ. 82, № 300, სურ. 13].

³⁸ მდინარე პაქტულუსის დასავლეთ ნაპირზე მდებარე სამაროვანი, გათხრილი პირველი ექსპედიციის მიერ და დათარიღებული ზოგადად აქემენიდური ხანით [შდრ. 88, განსაკუთ. გვ. 105; დათარიღების სიმწელების შესახებ იხ. 106, გვ. 92, № 18; 54, გვ. 28-31, №№ 63-64, 67, 70, ტაბ. 7, სურ. 1-2, 5-9].

³⁹ 57, გვ. 116, № 156, ტაბ. 21. ამუ-დარიის (ოქსუსის) განძის დათარიღებაც არაერთგვაროვანია [31, განსაკუთრებით გვ. 23, 28-30, შდრ. 100, გვ. 70; 106, გვ. 92-93, № 31].

⁴⁰ სკითი ქალის მდიდრული სამარხი № 2, რომელიც სხვა ნივთებს შორის შეიცავდა ორ ატიკურ წითელფიგურულ ასკოსს და შავფიგურულ სკიფოსს, დათარიღებულს ძვ.წ. V საუკუნის მიწურულით [118, გვ. 10, 38, ტაბ. 6, d]. ავტორი მას განსაზღვრავს, როგორც საკინძს: „ეს უჩვეულო ნივთები აღმოჩენილია მიცვალებულის მხრებთან და ჩათვლილია, შესაძლოა სამართლიანად, ტანსაცმლის შესაკრავებად“. მაგრამ ხომ შეიძლება, რომ ისინი მიცვალებულის ყურებიდან ჩამოვარდნილიყო მხრებზე?!

ქართველოს არქეოლოგიურად შესწავლილი კომპლექსებიდან⁴¹.

აქემენიდური წრიული საყურეების მნიშვნელოვანი რაოდენობა ცნობილია კერძო კოლექციებიდან ან შექმნილია ხელოვნების ნაწარმოებების ბაზრებზე. როგორც წესი, ამ უკანასკნელებს არ გააჩნიათ რაიმე სანდო მითითება მათი აღმოჩენის ადგილისა და პირობების შესახებ⁴². ცნობილია აგრეთვე როგორც მამაკაცების [106, გვ. 91 და შენ. 23, 32, 36], ასევე ქალების გამოსახულებები, შემკული წრიული საყურეებით [112, გვ. 43, სურ. 1a].

ახალგორში აღმოჩენილი წრიული საყურეების ორი სახეობა გვაქვს. პირველი წყვილი თითქმის ერთმანეთის იდენტურია (სურ. 2₄; 3₁) და შედგება შემდეგი ელემენტებისაგან: ა) მთავარი, წრიული დაღარული ღერაკი; ბ) ჭვირული ჩარჩო სპირალისებური თხელი მავთულისა; გ) სფეროსებური მძივები, დასმული მილისებურ ღეროზე საყურეების კიდის გაყოლებაზე, დაბოლოს, ე) ცენტრში – „მედალიონი“ (მრგვალი ბალთა – ვარდული), რომელიც ბორბლის მანების მსგავსი თხელი ფირფიტებით (ეს უკანასკნელი შემკულია თევზიფხური ორნამენტით) უკავშირდება მთავარ რგოლს.

თითოეული აღნიშნულ თვისებათაგანი ცალცალკე დამახასიათებელია აქემენიდური ოქროსა და ვერცხლის წრიული საყურეების სხვადასხვა ტიპისათვის.

დაღარულღეროიანი წრიული საყურეები ცნობილია სარდისიდან (ორი წყვილი)⁴³, ნიმფე-

იონიდან (1)⁴⁴, ამუ-დარიის (ოქსუსის) განძიდან (1) [57, N 156, ტაბ. 21], აგრეთვე ჰელენ სტათოტოსის კოლექციიდან (1) [52, 3, 1963, გვ. 289, N 206, ტაბ. 42]⁴⁵. ყველა საყურე ოქროსია, მაგრამ ახალგორულებისაგან განსხვავებით, მათ არა აქვთ დამატებითი მხატვრული გაფორმება. მთავარი რგოლის ჭვირული ჩარჩო თხელი მავთულის სპირალის სახით აქვს აქემენიდურ ოქროს საყურეს, რომლის ცენტრალურ ნაწილში ადამიანისთავიანი მედალიონია [103, გვ. 169, F.95, სურ. 122]⁴⁶. მსგავსი სპირალი აქვს ვერცხლის საყურეს, რომელიც, შესაძლოა, ჩრდილოეთ სირიიდან მომდინარეობს და გამოქვეყნების მიერ ძვ.წ. V-IV საუკუნეებით თარიღდება [97, გვ. 33, N 45, ტაბ. 12]. სპირალიანი ოქროს საყურე ინახება ბრიტანეთის მუზეუმში (მისი აღმოჩენის ადგილი უცნობია) [103, გვ. 167, F. 80, სურ. 115]. ეს უკანასკნელი საყურე ყურადღებას იქცევს იმიტომ, რომ ჭვირული ორნამენტი, წარმოდგენილი თხელი მავთულის სპირალით, ახალგორის საყურეების მსგავსად შემოჩარჩობულია ბურთისებური მძივებით.

საყურეები, რომელთა გარეთა კიდე შემკულია ღერაკიანი ბურთულებით, საკმაოდ ხშირად გვხვდება აქემენიდურ ხანაში. მათ შორის ყველაზე მეტად გამოირჩევა ოქროს საყურე ბესის გამოსახულებით ლუვრიდან, რომელსაც რ. გირშმანი ძვ.წ. V-IV საუკუნეებით ათარიღებს [62, სურ. 323; 112, გვ. 43, ტაბ. 22; შდრ. 103, გვ. 169, F. 92]⁴⁷.

ვერცხლის საყურე ბაბილონიდან, აღმოჩენილი განძში, რომელიც შეიცავს ძვ.წ. V-IV საუკუნეების მონეტებს, რომელთაგან უადრესი თარიღდება ძვ.წ. 400-385 წწ., შეიძლება ითქვას, რომ შედარებით უფრო ახლოსაა ახალგორის ნიმუშთან გარეთა კიდის ბურთულებით შემკობით [104, გვ. 44-45, ტაბ. 24, 25; 102, გვ. 80, № 25, ტაბ. 3a]. ასევე ცნობილია ვერცხლის საყურეები, რომელთა გარეთა კიდე შემკულია ღერაკიანი სფერული მძივებით.

⁴¹ საქართველოს ტერიტორიაზე წრიული ოქროს საყურეები აღმოჩენილია საირხეში (სურ. 20₈) [20, გვ. 72, ტაბ. 34₈] და შავსაყდარაზე (სურ. 21) [19, გვ. 18, 56, ტაბ. 11₅, 24₄].

⁴² შეუძლებელია მათი სრული ნუსხის მოცემა. გამოქვეყნებული ან ლიტერატურაში მითითებული ნიმუშების შესახებ იხ. [52, გვ. 206, ტაბ. XLII (ნივთებს შორის, რომლებიც შეტანილია "Epoque byzantine et post-byzantine"-ში); 62, გვ. 323-324; 86, ტაბ. 259 (შდრ. [103, გვ. 167, F 77]; [82, ტაბ. 69, 2 (შდრ. 103,169, F 94); 85, გვ. 110, ტაბ. I (შდრ. 103, გვ. 169, F 93); 68, გვ. 473, N 415 (შდრ. 103, გვ. 167, F. 73); 97, გვ. 32, № 10, ტაბ. 10 (შდრ. 103, გვ. 162, F. 75); 45, № 45, ტაბ. 12 (შდრ. 103, გვ. 167, F.81); 34, N 46-47, ტაბ. 12 (შდრ. 103, გვ. 167, F.74); 103, გვ. 166-171, F 68, 76, 80, 99, 103, 104; 106, გვ. 83-93, №№ 16-20. ძალიან გამოსაღვეია აგრეთვე ნუსხა – 106, გვ. 92, №№ 19, 27, 33; 59, გვ. 66, № 172 (შდრ. 106, გვ. 61, № 19).

⁴³ იხ. [54, გვ. 29, N 64, ტაბ. 7, სურ. 2] – № 921 სამარხიდან, რომელშიც ოქროს ყელსაბამი (№ 22) და საყურე („წურბელისებური“) აღმოჩნდა [54, გვ. 31, № 69, ტაბ. 7, 8 a, b]. მეორე წყვილი მომდინარეობს № 75 სამარხიდან, რომელშიც გარდა ამისა აღმოჩნდა: ყელსაბამი სფეროსებური საკიდებით [54, გვ. 24, № 44, ტაბ. 4, 2], რომლებიც ძალიან ემსგავსებიან ახალგორის საყურეების გარეთა

რგოლს; აქვე აღმოჩნდა ლომის ოქროს ფიგურები (№ 86) და ოქროს საბეჭდავი-ბეჭედი (№ 89). სამწუხაროდ, ეს ნივთები დამატარილებლად ვერ გამოდგება. ითვლება, რომ ოქროს სამკაულები სარდისიდან მთლიანობაში თარიღდება ძვ.წ. V საუკუნით [106, გვ. 89, N 6, შდრ. 88, გვ. 105 და შენ. 34]: ნივთები № 75 სამარხიდან არ გაერთიანებულა „ადრე სპარსული ხანის“ ნივთებთან.

⁴⁴ იხ. შენ. 26.

⁴⁵ შდრ. ზემოთ, შენ. 28.

⁴⁶ აღმოჩენის ადგილი უცნობია.

⁴⁷ მითითება, რომ საყურე „მომდინარეობს სუზადან, SB 2764 სამარხიდან“, შეცდომა უნდა იყოს.

⁴⁸ მაგალითად, პერსეპოლისიდან [110, გვ. 79, № 27 ტაბ. 45₂₇]; ზორსაბადიდან; დევე-ჰუიუკიდან [90, გვ. 82, N 300]; ნიპურიდან [87, ტაბ. 74₁₀]; კიშიდან [53, გვ. 108, ტაბ. 18₆].

დაბოლოს, კიდევ ერთი სტილისტური ნიშანი ახალგორის განსახილველი საყურეებისა – ვარდულის გამოსახულებიანი მედალიონი საყურის ცენტრში – ახლოსა დგას ნეირაბში აღმოჩენილი ვერცხლის საყურეების ორნამენტთან [40, გვ. 194, სურ. 2ა, ტაბ. 56, c (შდრ. 95, გვ. 274; 6.4.2); 103, გვ. 146, 167, F.78].

ამრიგად, ახალგორში აღმოჩენილ ზემოთ განხილულ საყურეებში (სურ. 2₄; 3₁) შერწყმულია სტილისტური ნიშნები, რომლებიც დამახასიათებელია ძვ.წ. V-IV საუკუნის პირველი ნახევრით დათარიღებული აქემენიდური თავგახსნილი საყურეების განსხვავებული ტიპებისათვის.

ახალგორის წრიული საყურეების მეორე წყვილი (სურ. 2₃) გამოირჩევა პირველ რიგში მდიდრული გრანულაციით. მთავარი მილაკისებრი რგოლი მთლიანად დაფარულია წვრილი ცვარათი, რომელიც თითქოს კონცენტრული წრეების სამ რიგს წარმოშობს. ამას მოსდევს სერია მომრგვალებული ღრუ ბურცობებისა, რომლებიც რელიეფურად გამოიკვეთებიან მთლიანად გავარსით დაფარულ ზედაპირზე. საყურეების გარეთა კიდე შემოჩარჩობულია ბურთულების რიგით. თითოეულ ბურთულაზე თითო პატარა ცვარა არის მიჩნეული. საყურეების შუაგულში ძირითად რგოლზე ჩამოკიდებულია ორი, სხვადასხვა ზომის ნახევარმთვარისებური საკიდი. ეს საკიდები შემკულია ცვარათი გამოყვანილი სამკუთხედებით, რომლებიც ერთმანეთისკენ წვეტიანი ბოლოებით არიან მიმართულნი (სწორედ ისე, როგორც ახალგორის სასაფეთქლებზე – შდრ. სურ. 2₂; 3₂).

ჩემთვის არ არის ცნობილი ისეთი აქემენიდური მრგვალი საყურეები, რომელთა მილაკისებური რგოლები მთლიანად არის დაფარული ცვარათი, როგორც ეს ახალგორულეებზეა. ჩვეულებრივ მათი რგოლები შემკულია წვრილი ცვარასგან გამოყვანილი კონცენტრული წრეების ერთი ან ორი რიგით [106, გვ. 88, N 20A], ზოგჯერ ამას სამკუთხედებიც ემატება [86, ტაბ. 78-79, შდრ. 82, ტაბ. 69,2; 103, სურ. 121 F.94 და სურ. 130 F.103].

ჰ. ლუშეი ახალგორის საყურეების პარალელს ხედავს მის მიერ ძვ.წ. V ან IV საუკუნით დათარიღებულ ჩინებულ ოქროს საყურეში, რომელიც თითქოს პერგამონში უნდა იყოს აღმოჩენილი და რომელიც შემკულია მდიდრული გრანულაციითა და ცენტრში ძერის – ჰორუსის (სინათლის ღვთაების) პერსონიფიკაციის – გამოსახულებით [82, გვ. 258]. მაგრამ, ჩემი აზრით, გრანულაციით გამოყვანილი ორნამენტი (მხოლოდ სამკუთხედები) და გარეთა კიდის გაფორმება მკვეთრად განასხვავებს ამ საყურეს ახალგორულეებისაგან.

დ. სტრონაჩი თვლის, რომ მის მიერ სუზაში აღმოჩენილი გვიან-აქემენიდური თავგახსნილი, ლაჟვარდის საკიდიანი ოქროს საყურე ახლოსა დგას ახალგორის საყურეებთან [114, გვ. 176].

მაგრამ სუზის ეს საყურეები, რომლებიც უხვადაა შემკული ფილიგრანით, ასევე განსხვავდება ახალგორის ნიმუშებისაგან (გარეთა კიდის გაფორმებითაც). მათ ერთმანეთთან თითქოს აახლოვებს საყურის შუა ნაწილის სამკაული. მაგრამ განსხვავებულია ამ სამკაულის დამაგრების ტექნიკა: ახალგორულ საყურეებზე ნახევარმთვარისებრი საკიდები ჩამოკიდებულია მარყუჟებზე, რომლებიც მიჩნეულია მთავარ რგოლზე, მაშინ როცა სუზის საყურეებზე ბროწეულის ფორმის საკიდები (ორ ზედა რიგში) და ბრტყელი დისკოსებრი საკიდები კოპიანი ღერაკით უკავშირდება რგოლს.

ჩემი აზრით, ახალგორულ განსახილველ საყურეებთან მთავარი რგოლის მოგაგარსების თვალსაზრისით ყველაზე ახლოსა დგას ელექტრუმის საყურე, რომელიც თითქოს „მცირე აზიიდან მომდინარეობს“. მას გამომქვეყნებული ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებით ათარიღებს [97, გვ. 32, № 40, ტაბ. 10]. ამ საყურის მხოლოდ ქვედა ნაწილია დაფარული მთლიანად გრანულაციით, ხოლო ზედა ნაწილი – არა. მაგრამ გარეთა კიდის შემკულობა ზუსტად იგივეა: შედარებით დიდი ბურთულები, რომლებზეც უფრო მცირე ბურთულებია მიჩნეული⁴⁹. ახალგორის საყურეების მსგავსი ნახევარმთვარისებური საკიდები, შემკული ცვარას სამკუთხედებით, აქემენიდურ წრიულ საყურეებზე არ გვხვდება⁵⁰. აქემენიდური ოქრომჭედლობის ნიმუშებზე მე ვერც ისეთი ორნამენტული სახე მოვიძიე, როგორცაა ერთმანეთთან წვეტიანი კუთხეებით მიმართული სამკუთხედები, გამოყვანილი ცვარათი (ეს უკანასკნელნი ქმნიან სხვადასხვა ზომის რომბული მოყვანილობის სიცარიელებს).

დასკვნა

ზემოთ განხილული ახალგორის წრიული საყურეები მათი ტიპოლოგიური და სტილისტური ნიშნებით ადგილს პოულობენ როგორც

⁴⁹ დიდ ბურთულებზე უფრო პატარა ბურთულების ასეთივე რიგი არის ბერძნულ ნახევარმთვარისებურ საყურეებზე ტარენტუმიდან, რომლებიც მდიდრულადაა ორნამენტირებული პალმეტებითა და ყვავილებით [84, გვ. 179, № 1657, 1658, ტაბ. 30]. აღსანიშნავია აგრეთვე ბერძნული ვერცხლის ნახევარმთვარისებური საყურეები, რომელთა გარეთა კიდე ასევე შემკულია ბურთულებით, რომლებზეც პატარა მძივებია დასმული [45, გვ. 183, № 296, ტაბ. LXXV]. ეს საყურეები აღმოჩენილია კურიუმში (კვიპროსზე). გამომქვეყნებული მათ ათარიღებს ძვ.წ. V საუკუნის დასასრულით.

⁵⁰ ოქროს წრიულ საყურეს სტამბოლის მუზეუმიდან, რომლის აღმოჩენის ადგილი უცნობია და რომელიც არ არის ორნამენტირებული, აქვს ერთი ნახევარმთვარისებური საკიდი, ჩამოკიდებული რგოლებზე. გამომცემელი მართებულად თავს იკავებს მისი დათარიღებისაგან [59, გვ. 66, № 172].

ძვ. წ. V, ასევე ძვ.წ. IV საუკუნის პირველი ნახევრის აქემენიდურ ყურის სამკაულს შორის.

ფიალები. ლითონის ჭურჭელს შორის, რომელიც გვევლინება აქემენიდი მეფეებისა და წარჩინებულთა ფუფუნების ერთ-ერთ ყველაზე თვალსაჩინო მაჩვენებლად, რაც ასე ხატონდა აღწერილი ბერძენი ავტორების მიერ [Hdt., IX, 80, 82-83], ახალგორის მონაპოვარში გვხვდება ვერცხლის ხუთი ფიალა. კარგადაა ცნობილი ის სიძნელებები, რაც ახლავს ლითონის, ისევე როგორც მინის, იმ ფიალების დათარიღებასა და წარმოების ცენტრების განსაზღვრას, რომლებიც აქემენიდური ფიალების სახელითაა ჩვეულებრივ ცნობილი. ჩვენამდე მოღწეული ფიალების უმეტესობა არ მომდინარეობს მეტ-ნაკლებად სანდო არქეოლოგიური კომპლექსებიდან. ბევრი მათგანი შემთხვევითაა აღმოჩენილი ან შეძენილია სიძველეთა ბაზარზე; გვხვდება ყალბი ცალებიც (ზოგჯერ საკმაოდ მაღალხარისხოვანიც) [93, გვ. 157; 41, გვ. 91]. მიუხედავად ამ უპასპორტო ნივთების უეჭველი სამეცნიერო ღირებულებისა (მხატვრულ-სტილისტური და ტიპოლოგიური თვალსაზრისით), ისინი ვერ გამოდგებიან დათარიღების საფუძვლად. აქემენიდური ფიალების ფორმები და დეკორი არ გამოირჩევა დიდი მრავალფეროვნებით. ისინი საკმაოდ კონსერვატულებია და კარგა ხანს განაგრძობენ არსებობას პოსტ-აქემენიდურ ხანაშიც. გარდა ამისა, ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებიდან მოყოლებული, ომფალოსიანი ფიალები მზადდება ბერძნულ სამყაროშიც [81, გვ. 31 f., 144; 115, გვ. 55 f.]. ეს უკანასკნელნი ზოგჯერ აქემენიდური ფიალების არა მარტო ფორმას იმეორებენ, არამედ მათ დეკორსაც. ამავე დროს დეკორში ახალი, ბერძნული ელემენტები იჩენს თავს, განსაკუთრებით აღმოსავლურ-ბერძნულ ტორევიტიკაში. ზოგჯერ ისინი გადაჯაჭვულია აქემენიდურ ელემენტებთან. ეს გარემოება კი, სანდო ქრონოლოგიური კონტექსტის არარსებობის პირობებში, კიდევ უფრო ართულებს ცალკეული ფიალების დათარიღებასა და მათი საწარმოო ცენტრების დადგენას. ყველაფერი ეს, მიუხედავად ლუშეის კლასიკური ნაშრომისა და აბკა'ი-ხავარის ძალიან სასარგებლო სტატიისა, გასაგებს ხდის როგორც აქემენიდური ფიალების მწყობრი ქრონოლოგიურ-ტიპოლოგიური კლასიფიკაციისა და მათი არეალის კარტოგრაფირების არარსებობას, ასევე საწარმოო ცენტრების განსაზღვრის სიძნელეს. ახალგორში აღმოჩენილი ფიალები ერთმანეთისგან განსხვავდებიან ფორმითაც და ორნამენტითაც.

არაღრმა ფიალები. მომრგვალებულ კალთებიან არაღრმა ფიალას სადა პირის კიდე აქვს (სურ. 8, 2) [37, N 65 (= 41, გვ. 114 F3a6)]. მსგავსი, ომფალოსიანი და ორნამენტირებული, ბრინჯაოს ჩამოსხმული ფიალები შედარებით ხშირად იჩენს თავს დევე-ჰუიუკში [90, გვ. 31,

NN 79-82], სადაც ისინი ძირითადად ძვ.წ. V საუკუნით თარიღდება; უახლოეს ანალოგიას წარმოადგენს ბრინჯაოს ფიალა, აღმოჩენილი აკლამების მე-11 ჯგუფში, რომელიც შავლაკიანი კილიკით კარგად თარიღდება ძვ.წ. V საუკუნის მეორე მეოთხედით [120, გვ. 118, ტაბ. 21, 7; 90, გვ. 31, N 82]⁵¹. მაგრამ ეს არ გამოირიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ ამ ტიპის ფიალები უფრო დიდხანს მზადდებოდა, რასაც, მაგალითად, მოწმობს მათი ძალიან ხშირი აღმოჩენა ძვ.წ. V-IV საუკუნეების სამაროვანზე კამიდ-ელ-ლოზში (თანამედროვე ლიბანის ტერიტორიაზე)⁵².

ომფალოსიანი ფიალები. ორ ომფალოსიანი ფიალას ახალგორიდან აქემენიდური ფიალებისთვის დამახასიათებელი ფორმა აქვს: მომრგვალებული ტანი გარეთ გადმოხრილი პირით და ბრტყელი ძირი. ეს განხილულია ლუშეის სადისერტაციო ნაშრომში – შესანიშნავ გამოკვლევაში ფიალების შესახებ.

ბატარა თასი (სურ. 8), ომფალოსიანი; შემკული რვა მომრგვალებული ბურცობით, რომლებიც ერთ რიგადაა განლაგებული გარეთა კიდეზე (დიამეტრი 14,7 სმ; სიმაღლე 4,7 სმ) [37, გვ. 47, № 64, ტაბ. 12]⁵³. ლუშეი მას ათავსებს თავის EB (Phialen mit einreihigen Buckeln) ჯგუფში [81, გვ. 61, N 4]. მაგრამ ლუშეის მიერ გამოყოფილი ეს ჯგუფი სრულიადაც არ არის ერთგვაროვანი. მასში გაერთიანებული ფიალები ზოგჯერ განსხვავდება ერთმანეთისაგან არ მარტო ბურცობების ფორმით, არამედ საერთოდ ჭურჭლის მოყვანილობით და მისი ორნამენტით. მათი ქრონოლოგიური ჩარჩოები ასევე ფართოა. ფიალები, რომელთაც დიდი რელიეფური ბურცობების ერთი რიგი აქვთ, აღმოსავლეთში ჩნდება ჯერ კიდევ ასურულ ხანაში [81, გვ. 62], არსებობს მთელი აქემენიდური ხანის მანძილზე⁵⁴ და ფართოდაა გავრცელებული სახეშეცვლილი (ძი-

⁵¹ კილიკისათვის იხ. [120, ტაბ. 27, 1]; კილიკის თარიღისათვის იხ. [90, გვ. 23, N 58]: „კილიკი იმ ტიპს განეკუთვნება, რომელიც საბერძნეთში მოდიდან გამოდის ძვ.წ. 480 წლის მახლობელ ხანებში“. მითითებულია [111, გვ. 91, ტაბ. 19, ტიპი C].

⁵² [101, გვ. 88 („სამარხი 15“), N 9, ტაბ. 12, 15/2; 101 („სამარხი 37“), N 1, ტაბ. 16, 37/2; 126 („სამარხი 79“), N 1, ტაბ. 23, 79/3]. ყველა ფიალა ომფალოსიანია.

⁵³ აბკა'ი-ხავარი ამ ფიალას მიაკუთვნებს ბრტყელი ტიპის ფიალებს, რომელთა სიმაღლე დიამეტრის ერთი-მესამედის ტოლია ან მასზე ნაკლებია – F.1.c.14.

⁵⁴ შდრ. მაგ. ბრინჯაოს ფიალა კამიდ-ელ-ლოზის სამაროვნიდან (დაახლ. ძვ.წ. 450/40-370/60 წწ.) [101, გვ. 90 („სამარხი 17“), № 3, ტაბ. 13, 17/2]. სამაროვნის დათარიღების შესახებ, შავლაკიანი ლეკითოსის, ეგვიპტური სკარაბების, საბეჭდავებისა და სიდონური მონეტების საფუძველზე, იხ. [101, გვ. 69-70].

რითადად პროპორციების თვალსაზრისით) სახით ძვ.წ. IV-III საუკუნეებში⁵⁵.

ლუშეიმ აღნიშნა განსახილველი ფიალის გარკვეული მსგავსება („gewisse Verwandtschaft“) ყაზბეგში აღმოჩენილ ვერცხლის ფიალასთან [81, გვ. 65]⁵⁶. თუკი საერთოდ შეიძლება ამ ორი ფიალის მსგავსებაზე საუბარი, ეს მხოლოდ მათი ერთგვაროვანი ფორმით შემოიფარგლება. უფრო არსებითია სხვაობა მათ შორის: ყაზბეგის ფიალას, რომელზეც არამეული წარწერაა დატანილი, უფრო ნაკლებად გამოხატული, ნუშისებური ფორმის ბურცობები აქვს. ამ ბურცობებს შორის კი ორნამენტი, კერძოდ, ფრიზი, რომელზეც ორი-ორი გედის თავი და მათ შორის ორმაგი პალმეტებია გამოსახული; ახალგორის მოცემული ფიალა კი ყოველგვარ დეკორს მოკლებულია⁵⁷. აქედან გამომდინარე, ფიალის დათარიღება ყაზბეგის ფიალასთან ანალოგიით (ეს უკანასკნელი ძვ.წ. V საუკუნითაა სარწმუნოდ დათარიღებული⁵⁸) ძვ.წ. V საუკუნის დასაწყისით [5, გვ. 73] და მითუმეტეს VI საუკუნით [41, გვ. 106] მე დასაბუთებულად არ მიმაჩნია.

ჩვენი ფიალა, თავისი მძიმე ფორმით, მრგვალი ბურცობების მცირე რაოდენობით მართლაც ემსგავსება ადრე-აქემენიდურ ნიმუშებს, მაგრამ შეიძლება დათარიღდეს ძვ.წ. V საუკუნის მეორე ნახევრით ან IV საუკუნის პირველი ნახევრით (ისევე როგორც კამიდ-ელ-ლოზის ბრინჯაოს ფიალა⁵⁹). სამწუხაროდ, ჩემთვის ძალიან ძნელია უფრო მეტად დამაჯერებელი რამის თქმა ფიალის თარიღის შესახებ.

კვერცხისებურ ბურცობებიანი ფიალა. მეორე ჭურჭელი წარმოადგენს ფიალას (დიამეტრი 15,5-16,5 სმ, სიმაღლე 4,3-4,7 სმ), რომელსაც ომფალოსი და ცხრა კვერცხისებური ბურცობი აქვს; ბურცობებს შორის ცხრა ფოთლისებური ბურცობია [37, გვ. 46-47, № 63, ტაბ. 11; 41, გვ. 118, ტიპი Flc15] (სურ. 9).

⁵⁵ როგორცაა ბრინჯაოს თასი ტელ-ფარადან სამხრეთ პალესტინაში, შდრ. [81, გვ. 55, 326; 99, გვ. 51, 228 (KaB 142: "Frühes 4. Jh. v. Chr."); შდრ. 41, გვ. 130 B1c.5].

⁵⁶ ყაზბეგის ფიალა ინახება მოსკოვში, სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში [შდრ. 116, გვ. 116ff., სურ. 4; რამდენიმე პუბლიკაცია, გარდა ლუშეისთან მითითებულისა, იხ. აგრეთვე 50, გვ. 37, 137, ტაბ. 7,1].

⁵⁷ ამის საფუძველზე ლუშეი იმ დასკვნამდეც კი მივიდა, რომ „... kann auch für ein unfertiges Exemplar der durch die Schale mit gegenständigen Buckeln vertretenen Gattung gelten“ [81, გვ. 66].

⁵⁸ ზუსტად ასეთი ფიალა, შემკული გედების თავებით, რომელიც იმავე ხელოსანს თუ არ მიეკუთვნება, იმავე სახელოსნოში მაინც უნდა იყოს დამზადებული, აღმოჩნდა იალისოსში, როდოსზე ძვ.წ. V საუკუნის სამარხში [71, გვ. 28, 179, სურ. 168, 169]. ამ საფუძველზე ყაზბეგის ფიალა ასევე მიეკუთვნა ძვ.წ. V საუკუნეს [81, გვ. 65; 50, გვ. 37].

⁵⁹ შდრ. ზემოთ, შენ. 40.

ლუშეის კლასიფიკაციის მიხედვით, ეს ფიალა ორნამენტის ხასიათით მიეკუთვნება ფიალების ტიპს, რომელთა ბურცობები ერთმანეთის პირისპირაა განლაგებული [81, გვ. 41, N 24 ('Phialen mit gegenständigen Buckeln' = GB)].

ფიალები, რომელთაც ზემოთ მითითებული ორნამენტი აქვთ, ჩნდება ჯერ კიდევ ასურულ ხანაში [81, გვ. 45; 69, გვ. 68-69 (ნიმუში B2), ტაბ. 3,2)⁶⁰]. ამგვარი ფიალები ყველაზე პოპულარული და ფართოდ გავრცელებული ფორმა იყო აქემენიდური, ისევე როგორც პოსტ-აქემენიდური, ტორეგტიკისა. ლუშეი თვლის, რომ ახალგორის ფიალა ერთ-ერთი უადრესია პოსტ-ასურულ ნიმუშებს შორის, მიუთითებს რა, რომ ის ახლოსა დგას ეფრონიუსის ვაზაზე გამოსახულ ფიალასთან [81, გვ. 43, 58].

ამის საფუძველზე ლუშეი ახალგორის ფიალის თარიღს ძვ.წ. VI საუკუნის დასასრულით განსაზღვრავდა [81, გვ. 50]. ეს დათარიღება გაიზიარა აბაკაი-ხავარიმაც [41, გვ. 106]. მე მიჭირს იმისი თქმა, მართლაც ზუსტი ასლია ახალგორის ფიალა ეფრონიუსის ვაზაზე გამოსახულისა თუ არა [66, ტაბ. 20, 22]. საერთო ფორმით და დიდი რელიეფური ბურცობებით ის მართლაც ძალიან ემსგავსება ახალგორის ფიალას, მაგრამ ეფრონიუსის ფიალაზე კარგად არ გამოიკვეთება ორნამენტი, შემდგარი ერთიმეორის მოპირდაპირედ განლაგებული ბურცობებისაგან, არც სამფურცელა ყვავილი, რაც ჩვენი ფიალისთვის არის დამახასიათებელი.

ახალგორის ამავე ფიალას ლუშეი აახლოვებს მუშოვიცას (დუვანლი, ბულგარეთი) ვერცხლის ფიალასთან, რომელიც სამარხის კომპლექსის მიხედვით თარიღდება ძვ. წ. V საუკუნის დასაწყისით [81, გვ. 58]. მაგრამ ლუშეი თვითონვე აღნიშნავს, რომ ეს ფიალები ერთმანეთისგან განსხვავდებიან კონტურით, ზომებით და ორნამენტის დეტალებითაც კი [81, გვ. 58].

ამანდრი ახალგორის ფიალას მიუთითებს, როგორც ანალოგს ჰელენ სტათატოსის კოლექციის ფიალისა. ითვლება, რომ ეს ფიალა სინოპეშია აღმოჩენილი. ამანდრი ამავე ჯგუფს მიაკუთვნებს ფიალებს სომხეთიდან და კვიპროსიდან, აგრეთვე ირანიდან, მათ შორის ვერცხლის ფიალასაც, რომელზეც არტაქსერქსეს წარწერაა [43, გვ. 260-262, სურ. 156, 157a-d]. მაგრამ ეს უკანასკნელი ფიალა⁶¹ მისი უფრო დაბრტყელებული ფორმის გამო, ჩემი აზრით,

⁶⁰ ბრინჯაოს ფიალა აშურიდან, რომელზეც აშურტაკ-ლაკის სახელია წარწერილი, ყველაზე ადრეულ ნიმუშად ითვლება: აშურტაკაკი მიჩნეულია ძვ.წ. 805 წლის ეპონიხად [81, გვ. 45-46; 64, გვ. 3, სურ. 2b].

⁶¹ გარკვეული სკეპტიციზმი არტაქსერქსეს წარწერიანი ვერცხლის ფიალის ავთენტურობის მიმართ, რომელიც უკვე 4 კოპიითაა ცნობილი [89, გვ. 183-184, № 181; 94, გვ. 33; 55, გვ. 14], იმედია მალე გაქარწყლდება ახალი ტექნოლოგიური გამოკვლევების საფუძველზე [56].

არ შეიძლება მოვიტანოთ როგორც ანალოგია ახალგორის განსახილველი ფიალისა. იმასაც აღვნიშნავ, რომ ახალგორის ფიალის ნახატის მსგავსება ამანდრის მიერ ნახსენებ ფიალებთან (განსაკუთრებით სტათატოსის კოლექციის ფიალასთან) არ გამოდგება დამაჯერებელ საბუთად ახალგორის ფიალის ძვ.წ. V საუკუნის პირველი ნახევრით დათარიღებისათვის [43, გვ. 220]⁶².

ახალგორის ფიალის დათარიღების მთავარი სიძნელე იმაში მდგომარეობს, რომ ფორმაც და დეკორაც (ერთიმეორის საპირისპიროდ მიმართული ბურცობების სახით) ყველაზე ფართოდ გავრცელებული ნიშანია როგორც აქემენიდური, ასევე პოსტ-აქემენიდური ხანის ფიალებისა. ბრინჯაოს ასეთი ფიალები წარმოდგენილია დევე-ჰუიუკისა [120, ტაბ. 21; 90, გვ. 35, №№ 93-96, სურ. 6]⁶³ და კამიდ-ელ-ლოზის [101, გვ. 58 („სამარხი 9“), № 8, ტაბ. 9, 21] სამაროვნებზე. ამავე ჯგუფს უნდა მიეკუთვნოს ძვ. წ. IV საუკუნის ვერცხლის ფიალა გრადნიციდან [83, 326 A, 9, სურ. 4].

ვერცხლის ეს ფიალები, ისევე როგორც ადრე განხილული ფიალა ახალგორიდან, უეჭველად მიეკუთვნებიან ტიპიური აქემენიდური ნიმუშების კატეგორიას, რომლებიც შესაძლოა დამზადებული იყო ძვ.წ. V საუკუნეში და იქნებ IV საუკუნეშიც კი (ისევე როგორც ზემოთ ნახსენები ფიალა გრადნიციდან) [83, 326 A, 9, სურ. 4].

ბრტყელი ფიალები. ორი ბრტყელი ფიალა დიდად განსხვავდება ზემოთგანხილულთაგან ფორმითაც და ორნამენტითაც (სურ. 10, 11) – დიდი (დიამეტრი 21,6 სმ), თითქმის თეფშისებური (სიმაღლე 3,2 სმ) თასი, ომფალოსიანი, შემკული 24 ნუშისებური ბურცობით გარედან, რომელთა შორის სამფურცლიანი ყვავილია წარმოდგენილი. შიდა ზედაპირზე, ბურცობებს ქვემოთ ორი კონცენტრული წრე არის გამოყვანილი, რომელთა შორის მცენარეული ორნამენტია დატანილი: ფრიზი, შედგენილი ურთიერთმონაცვლე ხუთფურცლიანი ყვავილებითა და კოკრებით, რომელთაც ზეაწეული ღერაკი აქვთ (სურ. 10) [37, გვ. 45, № 62, ტაბ. 9, 10].

ლუში ახალგორის ამ ფიალას აქემენიდური ხანით ათარიღებს, უფრო ძვ.წ. V საუკუნის

შუახანებით [81, გვ. 50, 66-68]⁶⁴. ამავე დროს ის მიუთითებს არსებითად ახალ ელემენტებზე (ბრტყელი ფორმა, ბურცობების დიდი რიცხვი, მცენარეული ორნამენტი) რაც კიდევ შეიძლება გაგრძელდეს. მეტად მნიშვნელოვანია, რომ ლუში აღნიშნავს ახალგორის ფიალის სიახლოვეს 18-ბურცობიან ფიალასთან, რომელიც ტუხ ელ კარამუსშია (ეგვიპტე) აღმოჩენილი. ეს უკანასკნელი ნაპოვნია მონეტებთან ერთად, რომელთაგან ყველაზე გვიანდელი თარიღდება ძვ.წ. IV საუკუნის დასასრულით ან III საუკუნის პირველი ნახევრით [81, გვ. 61, № 8]⁶⁵. აბკაი-ხავარიც ამსგავსებს ფორმით ახალგორის ფიალას კიდევ ერთ ვერცხლის ფიალასთან იგივე ტუხ ელ კარამუსის განძიდან და ორივეს პოსტ-აქემენიდური ხანით ათარიღებს [41, გვ. 102]⁶⁶.

ახალგორის ჩვენთვის საინტერესო ფიალა მთელი რიგი ნიშნებით აშკარად გამოირჩევა ძვ.წ. V საუკუნის აქემენიდური ფიალების რიგისგან. ეს ნიშნებია: ჭურჭლის ბრტყელი, თითქმის თეფშისებური მოყვანილობა – სიმაღლისა და დიამეტრის შეფარდება 1:7-თანაა; ნუშისებური მოყვანილობის, სტილიზებული მცენარეული ორნამენტით შემოხარჩობული ბურცობების დიდი რაოდენობა (24!); გრავირებული შემკულობა ფიალის შიდა ზედაპირზე. ეს ნიშნები მოგვიანო თარიღზე უნდა მიუთითებდეს (უფრო მოგვიანოზე, ვიდრე ძვ.წ. V ან თუნდაც IV საუკუნის დასაწყისისა), კერძოდ, გვიან აქემენიდურ ხანაზე ან შესაძლოა პოსტ-აქემენიდურზეც კი. ბრტყელი ფიალები, რომელთა შორის არტაქსერქსეს წარწერიანი ნიმუშები ყველაზე ადრეულად შეიძლება ჩაითვალოს, ყველაზე პოპულარული ხდება გვიანაქემენიდურსა და ადრეელინისტურ ხანაში. დიდი რაოდენობით ნუშისებური ბურცობები, რომლებიც შემოსაზღვრულია სტილიზებული ყვავილებით, ასევე ძვ.წ. IV და მომდევნო საუკუნეებში ხდება ფართოდ გავრცელებული [99, გვ. 83]. დაბოლოს, აქემენიდური ხანის დასასრულს ჩნდება ორნა-

⁶⁴ ლუშის ეს თარიღი გაიზიარა ჰერომერმა [99, გვ. 77, შენ. 422].

⁶⁵ ტუხ ელ კარამუსის განძის შესახებ იხ. [99, გვ. 142 და ლიტ.], ვერცხლის ფიალის შესახებ იხ. [99, 268 KTK, 19, ტაბ. 22a] – „ძვ.წ. III საუკუნის პირველი ნახევარი“. ახალგორისა და ტუხ ელ კარამუსის ფიალები მართლაც ერთმანეთის მსგავსია ფორმითა და დიდი რაოდენობით ბურცობებით შემკობით. მაგრამ ტუხ ელ კარამუსის ფიალას შიდა ზედაპირი არა აქვს ორნამენტირებული.

⁶⁶ საქმე ეხება ფიალა F3c10-ს [81, გვ. 61 EB, 9; 99, გვ. 268, KTK 13, ტაბ. 17a – „წინარეელინისტური“; 49, გვ. 45, სურ. 4 – ძვ.წ. III საუკუნის დასაწყისი“]. მაგრამ ამ ფიალის ახალგორულთან სიახლოვეზე თუ ვისაუბრებთ, მხოლოდ ფორმა და ნუშისებური ბურცობები იქნება მხედველობაში მისაღები, რომელთა რაოდენობა 18-ს აღწევს. ახალგორულისაგან განსხვავებით ტუხ ელ კარამუსის ფიალას როზეტი-მედალიონი აქვს ბურცობებს შორის.

⁶² თვითონ ავტორი მიუთითებს, რომ იგივე არქეოლოგიური კომპლექსი, რომლიდანაც მომდინარეობს ეს ნივთი, შეიცავს უფრო გვიანდელ ნივთებსაც, მაგ., ოინოხოას (176). ოინოხოას ყურზე ხბოს თავის გამოსახულება სტილისტურად თითქმის იდენტურია ვუნის (კვიპროსი) სამაჯურებზე არსებული თავებისა, რაც უფრო ძვ.წ. V საუკუნის დასასრულზე შეიძლება IV საუკუნის დასაწყისზეც კი, მიუთითებს [43, გვ. 268; შდრ. 42, გვ. 13-14].

⁶³ კიდევ ერთი ბრინჯაოს ფიალა არის ცნობილი „ჩრდილოეთ სირიიდან“.

მენტი ფიალების შიდა ზედაპირზე. სუზის ბრინჯაოს სარკოფაგში აღმოჩენილი ვერცხლის ფიალა, რომელიც ძვ.წ. 388-322 წლებში მოჭრილი არადუსის მონეტებით თარიღდება, ყველაზე ადრეულად ითვლება მათ შორის [92, გვ. 43, ტაბ. 3; 81, გვ. 125 B2; 41, გვ. 126 F3c20]. ახალგორის ფიალასთან ძალიან ახლოსა დგას ბრტყელი ფიალა არდაბილიდან [41, გვ. 126 F3c21] და პროხოროვკის ყორღანიდან [41, 1988, გვ. 126 F3c16]⁶⁷, რომლებიც პოსტ-აქემენიდურ ნივთებადაა მიჩნეული [41, გვ. 109, აგრეთვე გვ. 107]. დეკორის საფუძველზე აბკა'ი - ხავარი შესაძლებლად მიიჩნევა, რომ ახალგორის ფიალა ელინისტური ხანით დაათარილოს, ისევე როგორც მეორე, უფრო მცირე ზომის ფიალა (დიამეტრი 19 სმ, სიმაღლე 34 სმ), რომელსაც გარეთა ზედაპირის ძირზე მედალიონი აქვს (სურ. 11) [41, გვ. 106].

ეს უკანასკნელი ფიალა განხილული ჰქონდა ლუშეისაც, რომელიც მას Blütenkelchphialen-ის ჯგუფს მიაკუთვნებდა (ეს ჯგუფიც ასევე ძალიან არაერთგვაროვანია არა მხოლოდ ტიპოლოგიური და მხატვრულ-სტილისტური თვალსაზრისით, არამედ ქრონოლოგიურითაც) [81, გვ. 97, N 18]. მან ეს ფიალა ძვ.წ. V საუკუნის შუახანების მახლობელი პერიოდით დაათარილა [81, გვ. 50]. ძალიან მნიშვნელოვანია ლუშეის დაკვირვება იმის თაობაზე, რომ ეს ფიალა ფორმით ემსგავსება ფიალას სუზადან, რომელიც გვიანი აქემენიდური ხანით თარიღდება მასთან ერთად აღმოჩენილი არადუსის მონეტების საფუძველზე. შემდეგ ლუშეი ყურადღებას ამახვილებს spitzblättriges Blütenornament-ის განვითარებაზე, მოიხსენიებს რა ამასთან კავშირში ახალგორის ამ ფიალას ძვ.წ. IV საუკუნის ფიალებს შორის (ისევე როგორც კულ-ობის ფიალას) [81, გვ. 99].⁶⁸ აბკა'ი-ხავარი იქითკენ იხრება, რომ ეს ფიალა ელინისტური ხანისაა [41, გვ. 106].

ახალგორის ფიალის ყველაზე საყურადღებო თავისებურება მისი ძირის გარეთა ზედაპირზე არსებული მედალიონია, რომელსაც ოთხი ნუშისებური ბურცობი ამკობს, მოთავსებული გრძელ მუთაქისებურ ორნამენტულ სახეზე. ბურცობებს შორის ფოთლებია. ფაქტობრივად საქმე გვაქვს გაყოფილ მედალიონთან მრავალფურცლიანი ვარდულისა (ან მარაოსებურ ენებთან).

⁶⁷ ფიალას, რომელიც ძვ.წ. IV-III საუკუნის სამარხში აღმოჩნდა, არამეული წარწერა აქვს [105, გვ. 123-124, ტაბ. 24, 1; 81, გვ. 61 EB 7].

⁶⁸ „ეს წაწვეტებულფოთლიანი მცენარეული ორნამენტი ჩნდება მხოლოდ რამდენიმე ატიკურ თიხის ფიალაზე, რომლებიც დაახლოებით ძვ. წ. 500 წლით თარიღდება, შემდეგ ისევ ჩნდება ძვ.წ. IV საუკუნეში (II - კულ-ობა, 18 - ახალგორი) და დიდ როლს თამაშობს კალესის ტიპის კერამიკაში ელინისტურ ხანაში“.

ჩემთვის უცნობია ამგვარი მედალიონის ზუსტი ანალოგია აქემენიდურ ლითონის ფიალებზე. ჭურჭლის ძირის შემკობა მედალიონით ფართოდ ვრცელდება ადრეელინისტური ხანიდან მოყოლებული. ახალგორულთან ყველაზე ახლოსა დგას მედალიონი კულ-ობის ოქროს თასზე [99, გვ. 97 და შემდ., ტაბ. 55].

განა ეს კიდევ ერთი საბუთი არ არის იმისა, რომ ახალგორის განხილული ფიალა პოსტ-აქემენიდურ ხანას მივაკუთვნოთ?

დასკვნები

სამი ვერცხლის ფიალა ახალგორიდან (სურ. 8, 9), როგორც ჩანს, ჯდება იმ ფიალების რიგში, რომლებიც ფართოდაა გავრცელებული აქემენიდურ ხანაში და ისინი შეიძლება დათარიღდეს როგორც ძვ.წ. V საუკუნით, ასევე IV საუკუნის მეორე ნახევრით. რაც შეეხება, ორ ბრტყელ, თევზისებურ ფიალას (სურ. 10, 11), ისინი უფრო პოსტ-აქემენიდური ხანისკენ მიილტვიან და შესაძლოა მათი მიკუთვნება ძვ.წ. IV საუკუნის დასასრულისთვის ან III საუკუნის დასაწყისისთვის.

„ახალგორის ტიპის“ ნივთების შემცველი სამარხები

ამჟამად საქართველოს ტერიტორიიდან ცნობილია გარკვეული რაოდენობა სამარხებისა, რომლებიც შეიცავენ ე.წ. ახალგორის განძში აღმოჩენილი ნივთების მსგავს საყურეებს, ხატი-სულლებს, ტანსაცმელზე დასაკერებელ ფირფიტებს, ცხენის აკაზმულობის ნაწილებს. ეს სამარხები მეტად მნიშვნელოვანია „ახალგორის განძისა“ და მასში შემავალი ნივთების თარიღის დასადგენად. ქვემოთ განხილული ზოგიერთი სამარხი (უპირატესად დასავლეთ საქართველოდან) სანდოდაა დათარიღებული თანმხლები ბერძნული იმპორტით. სამარხების მეორე ჯგუფი კი შეიძლება დათარიღდეს იმ ნივთებით, რომლებიც ანალოგიურია ბერძნული კერამიკით დათარიღებულ სამარხებში აღმოჩენილებისა.

ვანში აღმოჩენილი მდიდრული სამარხების სერიას (სურ. 12), რომელიც III ფაზას მიეკუთვნება (დაახლოებით ძვ.წ. 350-250 წწ.), განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს „ახალგორის ტიპის“ ნივთების შემცველი სამარხების დათარიღებისათვის. სამარხი № 9 (ესაა ე.წ. წარჩინებული კოლხი მეომრის სამარხი, სურ. 17) [76, გვ. 177-184; 78, გვ. 380-386] მასში აღმოჩენილი ფილიპე II-ის სტატერით, ატიკური შავლაკიანი კანთაროსით (სურ. 17)⁶⁹, I ქრონოლოგიური ჯგუფის ასტინომურდამდიანი სინოპური ამფორის⁷⁰ და ე.წ. სოლოხა-I ტიპის

⁶⁹ შდრ. [111, გვ. 286, NN 698, 699, ტაბ. 29].

⁷⁰ დამაღზე გამოსახულია არწივი დელფინზე, ფაბრიკანტია Ισταιიდი, ასტინომი - Κ[φ]იდი. სინოპური ამფორების I ქრონოლოგიური ჯგუფის ასტინომური დამდეების (ბ. გრაკოვის კარგად ცნობილი კლასიფიკაციით) თარიღის შესახებ სხვადასხვა აზრია

ამფორის [22, გვ. 87; 23, გვ. 19, №№ 38, 39] საფუძველზე ძვ.წ. IV საუკუნის მესამე მეოთხედით თარიღდება [11ა, გვ. 203-211; 73, გვ. 284-288; 79, გვ. 51-58]. სწორედ ეს სამარხი გახდა ამოსავალი სამარხების მთელი წყების დასათარიღებლად, რომლებიც შეიცავდნენ მსგავს ნივთებს.

ვანის № 16 სამარხი (სურ. 18) განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს „ახალგორის განძის“ ნივთების დასათარიღებლად. ის აღმოჩნდა იმ მონაკვეთზე, რომელიც შეიცავს ძვ.წ. IV საუკუნის დასასრულის - III საუკუნის პირველი ნახევრის სამარხებს. საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი სამარხეული ინვენტარი სხვა ნივთებთან ერთად შეიცავდა სინოპურ ამფორას, რომელიც ძვ.წ. IV საუკუნის დასასრულით ან III საუკუნის დასაწყისით თარიღდება (სურ. 18₅)⁷¹, ოქროს ჭვირულ ბიკონუსურბურთულიან საყურეს (სურ. 18₈), რომელიც № 9 სამარხის ანალოგიურია (სურ. 17₃), ადრეელინისტური ტიპის საკიდებს და კოლხურ თეთრს - 80 ჩვეულებრივი ტიპის ტრიობოლს, რომლებიც ძვ.წ. IV-III საუკუნეებს მიეკუთვნება; ამის საფუძველზე ეს სამარხი თარიღდება ძვ.წ. III საუკუნის დასაწყისით [15, გვ. 25]. ე.წ. ახალგორის ტიპის ნივთებიდან ეს სამარხი შეიცავს: ბრინჯაოს ხატიუსულელს, რომელიც ახალგორის ოქროს ხატიუსულელის ანალოგიურია [37, № 3, ტაბ. 1], ვერცხლის ნახევარმთვარისებურ საკიდს (სურ. 18₉), რომელიც ახალგორულის მსგავსია (სურ. 13₆) [37, № 72, ტაბ. 10], ბრინჯაოს ლაგამს (სურ. 18₃), რომელიც ასევე მსგავსია ახალგორის ლაგამსა (შდრ. სურ. 13_{1,2}) [37, № 86, სურ. გვ. 53-ზე], აგრეთვე ვერცხლის კონუსური მოყვანილობის ბალთებს, რომლებიც ცხენის აკაზმულობის ნაწილებადაა მიჩნეული [5, გვ. 60-61, №№ 56-58] (სურ. 18₄). ეს ბალთებიც ანალოგებს ახალგორის ნივთებს შორის პოულობენ (სურ. 13₅) [37, № 77, ტაბ. 12].

კრამიტსახურავიანი მდიდრული სამარხი დაბლაგომიდან (სურ. 1₃; 19) ძვ.წ. III საუკუნის დასაწყისით თარიღდება. მისი დათარიღების საფუძველია სინოპური დამდიანი კრამიტები, რომელთა დამღებზე I და III ქრონოლოგიური ჯგუფის ასტინომების სახელებია დატანილი [4, გვ. 53-54, №№ 44-46], სინოპური ამფორები (სურ. 19_{1,2}), თიხის უნგვენტარიუმები (სურ. 19_{11,12}), ბერძნული ვერცხლის კილიკი (სურ. 19₃), ატიკური შავლაკიანი კერამიკა (სურ. 19_{9,10}), ბრინჯაოს პატერა [12, გვ. 79-90; 39, გვ. 48-54]. ტანსაცმელზე დასაკერებელი ოქროს რომბისებური ფირფიტები (სურ. 19₈), რომლებიც ძალიან ახლოსა დგას ახალგორის ნიმუშებთან

[12, სურ. 97, ზედა რიგში მარჯვენა]⁷², აგრეთვე „ახალგორის ტიპის“ ვერცხლის კონუსური ბალთები არის აღმოჩენილი ამ სამარხში⁷³.

საირხის № 1 სამარხი (სურ. 1₅; 20) შეიცავდა ადრეელინისტური ხანის კოლხური ქვევრსამარხებისთვის დამახასიათებელ კერამიკას, რამდენიმე სამკაულს, ბრინჯაოს საბეჭდავბეჭდებს, ფიბულას და სხვა ნივთებს, რომლებიც ტიპიურია ძვ.წ. IV-III საუკუნეების კომპლექსებისთვის [20, გვ. 72-73, ტაბ. 34₈]. მაგრამ მათ გვერდით სამარხში აღმოჩნდა „ახალგორის ტიპის“ წრიული ოქროს საყურე (სურ. 20₈) [20, გვ. 68-79, ტაბ. 34₂], სამკუთხა საკიდები, შედგენილი ერთმანეთთან მიჩილული მძივებით - ყელსაბამის ნაწილები (სურ. 20₁, შდრ. ახალგორის ნიმუში - სურ. 5₆) [20, გვ. 78-79, ტაბ. 37], ბრინჯაოს ლაგამი (სურ. 20₇, შდრ. სურ. 13_{1,2}) [20, გვ. 77-78, ტაბ. 35₁₀] და ცხენის აკაზმულობისთვის განკუთვნილი კონუსური ბალთები (სურ. 20₂) [5, გვ. 60-61, №№ 56-58].

ითხვისის სამარხი № 2 (სურ. 1₄) შეიცავს ისეთ ნივთებს, რომლებიც ანალოგიურია ვანის № 9 სამარხში აღმოჩენილი მასალისა. ასეთებია, მაგალითად, მსხლისებურტანიანი დოქი, მოხატული წითელი შევრონებით თეთრ ფონზე. ითხვისის ამ სამარხში, რომელიც ადრეელინისტურ ხანას განეკუთვნება, აღმოჩენილია „ახალგორის ტიპის“ ცხენის აკაზმულობის რამდენიმე ნივთი (ვერცხლის კონუსური ბალთები).⁷⁴

ტახტიძირის ახლახან აღმოჩენილი სამაროვანი აღმოსავლეთ საქართველოში (სურ. 1₆), რომელიც ალექსანდრე მაკედონლის სტატერის, ბერძნული შავლაკიანი ჭურჭლისა და თიხის სანელსაცხებლების აღმოჩენის საფუძველზე ძვ.წ. IV საუკუნის შუახანებით - III საუკუნის შუახანებით თარიღდება, ასევე შეიცავს ახალგორის ტიპის ბრინჯაოს ლაგამს [6, გვ. 32].

ოქროს ორნამენტირებული ფირფიტა, რომელიც მსგავსია ახალგორული ნივთისა (სურ. 15₂; 16₂), აღმოჩნდა ციხიაგორის ადრეელინისტური ხანის სამაროვანზე (სურ. 1₇; 21₂) [12, გვ. 96-97, სურ. 20].

წრიული ოქროს საყურეები, რომლებიც ახლოს დგას ახალგორულებთან, აღმოჩნდა შავსაყდარას ადრეელინისტური ხანის მდიდრულ სამარხში (სურ. 1₂₀; 21₁) [19, გვ. 18, 56, ტაბ. 11₅; 24₄].

საგანგებოდ უნდა შევჩერდეთ ადრე აღმოჩენილ ყანჩათისა და ალგეთის (წინწყაროს)

გამოთქმული, მაგრამ ისინი თავსდება ძვ.წ. 370/360-320 წლებში [4, გვ. 51, № 10, იქვეა ლიტ.].

⁷¹ მსგავსი ამფორების შესახებ იხ. [35, გვ. 168-169 (Ic), 150].

⁷² ვანისა და ახალგორის ოქროს მცირე ზომის ზოგიერთი სამკაულის სტილისტური მსგავსების შესახებ იხ. [8, გვ. 164].

⁷³ დეტალებისთვის იხ. [20, გვ. 75-79].

⁷⁴ ითხვისის ეს სამარხი არ არის გამოქვეყნებული. ის ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (არქეოლოგ. ფონდები 26-65: 1799) - [შდრ. 15, გვ. 23, შენ. 115, 116; 20, გვ. 78, შენ. 306].

მდიდრულ სამარხებზე, რომლებიც შეიცავენ „ახალგორის ტიპის“ ნივთებს.

ყანჩაეთის მდიდრული სამარხის ინვენტარიდან (სურ. 1_გ; 2₂; 2₃) ბრინჯაოს ლაგამი და კონუსისებური ვერცხლის ბალთები, რომლებიც ასევე ცხენის აკაზმულობის ნაწილებია, და აგრეთვე ვერცხლის ფიალა (სურ. 2₂) მიეკუთვნებიან „ახალგორის ტიპის“ ნივთებს. ამ ნივთების საფუძველზე ყანჩაეთის სამარხი დათარიღდა ძვ.წ. V საუკუნის შუახანებით [5, გვ. 69-97, სურ. 20], თუმცა ეს თარიღი იმთავითვე იწვევდა ეჭვს [17, გვ. 16, შენ. 17]. როგორც აშკარა გახდა ზემოთ ნათქვამიდან, ჩამოთვლილი ნივთები დამახასიათებელია ადრეელინისტური ხანის სამარხებისათვის და ჯერჯერობით არ არის დადასტურებული უფრო ადრეულ (ძვ.წ. V-IV საუკუნის პირველი ნახევრის) კომპლექსებში. ყანჩაეთის სამარხის ვერცხლის ფიალის დათარიღება ძვ.წ. V საუკუნით ასევე არ გვეჩვენება დამაჯერებლად⁷⁵.

მდიდრული სამარხი ალგეთიდან (წინწარ: სურ. 1_ი) აგრეთვე შეიცავს „ახალგორის ტიპის“ ბრინჯაოს ლაგამებს (სურ. 2₄). ეს სამარხი ასევე დათარიღებულია ძვ.წ. V და IV საუკუნეებით [33, გვ. 34-41] ვერცხლისა და მინის ფიალების საფუძველზე (სურ. 2_{4,2,4}) [9, გვ. 145-146]. მაგრამ კანელურებიანი ფიალები ლოტოსის ფოთლებით (სურ. 2_{4,1,2}) უფრო ტიპიურია ადრეელინისტური ხანისათვის [108, გვ. 7-8, სურ. 1]. მინის ფიალის ორნამენტს – ფოსოები მედიალურქედიან ლოტოსის ფოთლებს შორის (სურ. 2_{4,4}) – ბევრი ანალოგი მოეპოვება ადრეელინისტურ ხანაში [98, გვ. 12]. ასეთია, მა-

⁷⁵ ფორმის მიხედვით ის მიეკუთვნება აქემენიდური ღრმა ფიალების ერთ-ერთ ყველაზე ფართოდ გავრცელებულ ტიპს, რომელიც წარმოდგენილია ჯერ კიდევ აპადანას რელიეფებზე გამოსახულ ძველს შორის [119, ტაბ. 1-13, 17 და სხვ.]. ამ ტიპის თასები (ლითონისა თუ მინის) ცნობილია აქემენიდური ხანის სხვადასხვა ძეგლებიდან (შდრ. [44, გვ. 18-19; 90, გვ. 37; 41, გვ. 128, T1c, განსაკ. T1c13; 130 B1c14; 58]. მაგრამ ეს ფორმა საკმაოდ პოპულარული ჩანს გვიანაქემენიდურსა და ადრეელინისტურ პერიოდშიც (შდრ. მაგ. [99, გვ. 267, KTK 5-6, ტაბ. 10; 44, გვ. 19-20, იქვე ლიტ.]). ყანჩაეთის ფიალის დეკორი ტიპიურია ფოსოებით შემკული აქემენიდური ფიალებისთვის. ზოგიერთი ნიშანი, კერძოდ, ქედიანი ფოთლები და შედარებით მცირე ზომის ფოსოები, რომლებიც დასმულია ფოთლების შეერთების ადგილებზე, პარალელს პოულობს ნილოსის დელტაში აღმოჩენილ ვერცხლის ფიალასთან (ე.წ. ნიუ იორკის კომპლექსი, ინვ. № 18.2.17), რომელიც დათარიღებულია ძვ.წ. IV საუკუნის მესამე მეოთხედით [99, გვ. 169, FK2; შდრ. 81, 42 GB13], ან ადრეპტოლემეაოსების ხანითაც კი [115, გვ. 99]. აქემენიდური როზეტი ყანჩაეთის ფიალაზე არ არის უცხო აქემენიდური და ადრეელინისტური ფიალებისთვის (შდრ. 46; 98, გვ. 12-13, სურ. 9; 44, გვ. 19-20; 99, გვ. 78; 247 KBk 5; 241 KaBP 31, ტაბ. 47, c-d).

გალითად, ძვ.წ. 300 წლით დათარიღებული არამეულწარწერიანი ვერცხლის ფიალა, რომელიც სიძველეთა ბაზარზეა შეძენილი [46; 115, გვ. 99, ტაბ. 25a; განსაკუთრებით 98, გვ. 12-13, სურ. 9]. ამიტომაც ალგეთის წინწაროს მდიდრული სამარხი უნდა დათარიღდეს ადრეელინისტური ხანით [შდრ. 8, გვ. 159, 165]⁷⁶.

ამრიგად, ე.წ. ახალგორის განძის ნივთების გარკვეული რაოდენობა, კერძოდ, ოქროს ხატი-სულელი (სურ. 4), დასაკრებელი ფირფიტების ზოგიერთი ტიპი (სურ. 15-16), ვერცხლის კონუსისებური ბალთები (სურ. 13₅) და ბრინჯაოს ლაგამები (სურ. 13_{1,2}) თავსდებიან ადრეელინისტური ხანის ნივთებს შორის. ეს ნივთები არ არის ცნობილი უფრო ადრეული პერიოდის (ძვ.წ. V-IV საუკუნის პირველი ნახევრის) კარგად დათარიღებული კომპლექსებიდან.

დასკვნა „ახალგორის განძის“ თარიღის შესახებ

ახალგორის განძი ფაქტობრივად წარმოადგენს ერთ სამარხეულ კომპლექსს, რომლის ინვენტარი შედგება ორი ქრონოლოგიური ჯგუფის ნივთებისაგან: ა) ძვ.წ. V საუკუნის-IV საუკუნის პირველი ნახევრის, ე.ი. აქემენიდური ხანის. ამ პერიოდს მიეკუთვნება ოქროს სამკაულის დიდი ნაწილი, მათ შორის მრგვალი საყურეები (სურ. 2_{3,4}; 3₁), ისევე როგორც ზოგიერთი ვერცხლის ფიალა (სურ. 8₁); ბ) ძვ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევრის - III საუკუნის დასაწყისის, ე.ი. პოსტ-აქემენიდური ხანის. ოქროს ზოგიერთი დასაკრებელი ფირფიტა (სურ. 15-16), ოქროს ხატი-სულელი (სურ. 4₂), ვერცხლის თევზისებური ფიალები (სურ. 10-11), ბრინჯაოს შტანდარტი (სურ. 12₁) და ცხენის აკაზმულობის ვერცხლისა და ბრინჯაოს დეტალები (სურ. 13) მიეკუთვნებიან მეორე ჯგუფს. ამრიგად, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ წარჩინებულთა წრის წარმომადგენლის სამარხი, რომლის ინვენტარი დღეს „ახალგორის განძის“ სახელითაა ცნობილი, ძვ.წ. IV საუკუნის დასასრულით ან III საუკუნის დასაწყისით უნდა დათარიღდეს.

ისტორიული ინტერპრეტაციის ცდა

„ახალგორის განძის“ ზემოთ შემოთავაზებული თარიღი ბუნებრივ შეკითხვას იწვევს: როგორ შეიძლება აიხსნას ის გარემოება, რომ ძვ.წ. V-IV საუკუნის პირველი ნახევრის აქემენიდური კულტურის შესანიშნავი ქმნილებანი, რომლებიც შეიძლება მიეკუთვნოს ე.წ. სასახლის სტილის წრეს, აღმოჩნდა ძვ.წ. IV საუკუნის დასასრულის - III საუკუნის დასაწყისის

⁷⁶ აღსანიშნავია, რომ ორნამენტის სტილისტური მსგავსება შეიმჩნევა, ერთის მხრივ, ალგეთის ბრინჯაოს ქინძისთავსა და, მეორე მხრივ, ვანის № 6 სამარხის სამაჯურებს შორის.

სამარხში? გარდა ზემოთ განხილული მშენიერი საყურეებისა, „სასახლის სტილის“ კატეგორიას შეიძლება მიეკუთვნოს საკიდი, რომელზეც გამოსახულია ორი ერთიმეორის პირისპირ მჯდომი სფინქსი – ადამიანის თავიანი ფრთოსანი ლომები, რომელთაც თავზე ცილინდრული ფორმის თავსაბურავი ახურავთ და ჰერალდიკურად არიან გამოსახულნი (სურ. 7₃; 16₃) [37, გვ. 35-36, N 47]. ისინი შეიძლება მიჩნეულ იქნას ე.წ. სამეფო სფინქსებად, რომელთა გამოსახულებები ცნობილია პერსეპოლისის ქვის რელიეფებზე და აგურის პანელებზე, აგრეთვე ოქროს ფორფიტებზე და საბეჭდავებზე აქემენიდური სასახლის სტილისა [65, გვ. 229-230, N 157; 47, გვ. 34]. ოქროს საბეჭდავი-ბეჭდები (სურ. 6₂₋₃); ასევე აქემენიდური ტიპისაა [37, გვ. 30, N 29-30, ტაბ. 3; 16, გვ. 25-36].

ალტერნატიული ახსნა-განმარტებანი

1. სამარხი მიეკუთვნება კავკასიის იბერიის აქემენიდი მმართველების შთამომავალს და ე.წ. სასახლის სტილის ბრწყინვალე ქმნილებანი მათი საოჯახო საკუთრება იყო; ანდა ეს ნივთები დამზადებული იყო პოსტ-აქემენიდურ ხანაში, აქემენიდური კულტურული ტრადიციების ძლიერი გავლენის ქვეშ, რომლებიც ჯერ კიდევ იყო შემორჩენილი ამ რეგიონში. ორივე შემთხვევაში ეს გულისხმობს აქემენიდების მძლავრ და ხანგრძლივ პოლიტიკურ არსებობას კავკასიის იბერიის ტერიტორიაზე, ე.ი. თანამედროვე აღმოსავლეთ საქართველოში. თუმცა დღემდე ამის დამამტკიცებელი არავითარი პირდაპირი საბუთი არ გაგვანია. ტერიტორია, რომელზეც მოგვიანებით განვითარდა იბერიის სახელმწიფო [80, გვ. 67-75; იხ. აგრეთვე შენ. 1], არ შესულა აქემენიდურ სატრაპიებში, რომელთაც ჩამოთვლის ჰეროდოტე [შდრ. Hdt., III, 92-95]. მხედველობაშია მისაღები ის გარემოება, რომ სახელწოდება „იბერია“ პირველად დადასტურებულია ბერძნულ ლიტერატურაში მხოლოდ გვიანელისტური ხანაში⁷⁷; ისიც აღსანიშნავია, რომ ძალიან ძნელია ჰეროდოტეს მიერ ნახსენები სატრაპიების თანამედროვე აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ლოკალიზება, განსაკუთრებით მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, სადაც აღმოჩნდა „ახალგორის განძი“⁷⁸. კიდევ მეტი, პლუტარქეს

⁷⁷ რამდენადაც ვიცი, ჩვენამდე მოღწეულ ბერძნულ წერილობით წყაროებში სახელი „იბერია“ პირველად სტრაბონთან გვხვდება (იხ. ზემოთ, შენ. 1), თუმცა თვითონ სტრაბონი აღნიშნავს, რომ „იბერია“ და „იბერიელები“ აპოლოლორეს მიერ არიან ნახსენები (Strabo, I, 3, 21; II, 5, 12; [შდრ. 80, გვ. 76-77]).

⁷⁸ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ჰეროდოტეს დროს ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო ტერიტორია მოიცავდა რეგიონს, რომელიც სასპერებით იყო დასახლებული, რომლებიც მიჩნეული არიან იბერებთან

მიხედვით, „იბერები არ დამორჩილებიან არც მიდიელებსა და არც სპარსელებს, ის კი არა მაკედონელთა ბატონობასაც გაარიდეს თავი (Plut., Pompey, XXXIV)⁷⁹.

არ გაგვანია არც რაიმე პირდაპირი ან სანდო არქეოლოგიური მონაცემი აქემენიდთა პოლიტიკური არსებობისა ჩვენთვის საინტერესო რეგიონში (ე.ი. თანამედროვე აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, მდინარე მტკვრის ჩრდილოეთით). როგორც ვნახეთ, სამარხეული კომპლექსები, რომლებიც შეიცავენ პრესტიჟულ აქემენიდურ ნივთებს, პოსტ-აქემენიდური ხანისაა. ახლანდის ადგილ გუმბათში აღმოჩენილი სასახლის ნაშთები აქემენიდური ტიპის ბაზისებით [60; 61], შეიძლება განვიხილოთ როგორც ერთადერთი საბუთი აქემენიდთა არსებობისა. მაგრამ, მიუხედავად მაღალ მეთოლოლოგიურ დონეზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრებისა, ძნელი გასაფანტია ეჭვები, დაკავშირებული ამ ნაგებობის – არქიტექტურული თვალსაზრისით უეჭველად აქემენიდურის – აქემენიდური ხანით დათარიღებასთან. კულტურული ფენები, რომლებიც შეიცავენ სანდო მონაცემებს აქემენიდური ხანით დასათარიღებლად, არ აღმოჩენილა, და თუკი არსებობს, მათი დაკავშირება თავდაპირველ სამშენებლო ფაზასთან ძნელია. აქემენიდური არქიტექტურული ტრადიციები ზომ საკმაოდ დიდხანს შემორჩა. მაგრამ მთავარი ისაა, რომ გუმბათი მდებარეობს თანამედროვე აღმოსავლეთ საქართველოს განაპირას, საკმაოდ მოშორებით იმ რეგიონებიდან, რომელთაც შემდგომში იბერიის სახელმწიფოს გული შეადგინეს. აქემენიდ მმართველთა არც ერთი მონეტა დღემდე არ აღმოჩენილა ჩვენთვის საინტერესო რეგიონში.⁸⁰

ეთნიკურად ახლოს მდგომ ან მათ იდენტურ ხალხად (დეტალურად იხ. [34, გვ. 116, 222-223]), თუმცა სასპერების ტერიტორია მდებარეობს კოლხეთის სამხრეთით, არაქსის ველზე, სადაც მათ აღაროდიებსა და მათიენებთან ერთად შექმნეს მე-18 სატრაპია (Hdt., III, 94).

⁷⁹ რა თქმა უნდა, შეიძლება სეკუტიკურად ვიყოთ განწყობილნი რომაელი ისტორიკოსის ამ მონაცემის მიმართ, რომელიც განადიდებს პომპეუსის საქმიანობას: მან მოახერხა იბერიელების დამორჩილება, რაც ვერ შეძლეს ვერც მიდიელებმა, ვერც სპარსელებმა და ვერც მაკედონელებმა!

⁸⁰ აქემენიდური სიკლი აღმოჩნდა სურამში [32, გვ. 56, № 24], აღმოსავლეთ საქართველოს უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში, კოლხეთის საზღვართან. მაგრამ აქემენიდური სიკლის აღმოჩენა კოლხურ თეთრთან ერთად მიუთითებს იმაზე, რომ აქემენიდური მონეტა შემოვიდა კოლხეთიდან, რომლის პოლიტიკური დამოკიდებულება აქემენიდურ ირანზე დადასტურებულია ჰეროდოტეს მიერ (Hdt., III, 97). სოფ. სულორში (განიდან სამხრეთით 10 კმ დაცილებით) აღმოჩენილი განძი, რომელიც 700-მდე კოლხურ თეთრთან ერთად ორ სპარსულ მონეტას შეიცავს – კროესიდსა (დაახლ. ძვ.წ. 500) და სიკლს (დაახლ. ძვ. წ. 480), რომლებიც შესაძლოა დარიოს I-ის

გასათვალისწინებელია აგრეთვე დემოგრაფიული ვითარება მდინარე მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე რეგიონში. არქეოლოგიური მონაცემებით, ძვ.წ. VI საუკუნის დასასრულისთვის აქ ცხოვრება შეწყვეტილი ჩანს და აღმოსავლეთ საქართველოს კარგად შესწავლილი დასახლებების უმეტესობაზე, რომლებიც ჰყვოდა გვიან ბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანაში, ძვ.წ. IV საუკუნის შუახანებამდე ერთგვარი ლაკუნა დასტურდება [77, გვ. 92]. ეს განსაკუთრებით მტკვრის მარცხენა ნაპირს შეეხება. ვითარება მკვეთრად იცვლება ძვ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევრიდან და III-II საუკუნეებში. ესაა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე იბერიის სამეფოს ფორმირების და მისი ადრეული ისტორიის ხანა [77, გვ. 148-158]. ამ პერიოდის არქეოლოგიური ნაშთები აღმოჩენილია მთელს აღმოსავლეთ საქართველოში და ახალი არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად მათი რაოდენობა სულ უფრო და უფრო მატულობს.

ამრიგად, ახალგორის მდიდრულ სამარხში აქემენიდური კულტურისთვის ტიპიური პრესტიჟული ნივთების არსებობის ახსნა იმით, რომ ეს შედეგია აქემენიდების პოლიტიკური არსებობისა, ვერ პოულობს დამაჯერებელ არქეოლოგიურ დადასტურებას⁸¹. ამდენად უპირატესობა უნდა მიენიჭოს ალტერნატიულ ახსნას.

2. როგორც ცნობილია, აქემენიდთა იმპერიის დანგრევის შემდეგ ზოგი მისი სატრაპი ჩრდილოეთში გაიქცა. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ზოგიერთი მათგანი დასახლდა თანამედრო-

მიერაა მოჭრილი – მიუთითებს აქემენიდური მონეტების კოლხეთში მიმოქცევაზე.

⁸¹ ასეა თუ ისე, ჩემთვის უცნობია ძვ.წ. V-IV საუკუნის პირველი ნახევრის არქეოლოგიური კომპლექსები მტკვრის ჩრდილოეთით, რომლებიც შეიცავდნენ აქემენიდური ტიპის ნივთებს. მთიანი რეგიონი – დიდი კავკასიონის სამხრეთი ფერდობები – ერთგვარი გამოწვევისაა. აქედან მომდინარეობს არქეოლოგიური კომპლექსი, რომელიც ცნობილია „ყაზბეგის განძის“ სახელით (აღმოჩენილია სოფ. ხევში, თერგის ზემო დინებაზე). ბრინჯაოს მრავალრიცხოვან ქანდაკებებთან და სამკაულებთან ერთად, რომლებიც დამახასიათებელია კავკასიის მთიანი რეგიონის ადგილობრივი მოსახლეობის კულტურისათვის (დეტალები იხ. [116; 25]), ის შეიცავს ვერცხლის ომფალოსიან ფიალას, შემკულს გედების თავებით (იხ. ზემოთ შენ. 42, 44). ეს ფიალა, რომელსაც პირდაპირი ანალოგია მოეპოვება როდოსზე, როგორც ჩანს, ძვ.წ. V საუკუნის აღმოსავლურ-ბერძნული სახელოსნოს ნაწარმია [71, გვ. 28, 180; 81, გვ. 61, 64]. ფიალას არამეული წარწერა აქვს, რომლის თარიღი მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს. ასეა თუ ისე, წარწერა მოწმობს იმას, რომ ფიალა ოდესღაც ეკუთვნოდა პიროვნებას, რომელიც იყენებდა არამეულ დამწერლობას. ეს დამწერლობა კი გავრცელებული იყო აქემენიდურ სამყაროში ძვ.წ. V-IV საუკუნეებში. მაგრამ საკითხი თუ როგორ შეადგინა ამ ნივთმა ამ კომპლექსში (იმპორტია, ნამარცხია თუ სხვა) ღიად რჩება.

ვე აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე და თან მოიტანა აქემენიდური სამეფო სასახლის წეს-ჩვეულებები და საოჯახო განმეულობა. მეტად საინტერესო ცნობა, დაცული „მოქცევაი ქართლისაი“-ში, შესაძლოა ამ მოვლენების გამოძახილი იყოს. ამ თხზულების დასაწყისი ნაწილი, რომელშიც მოცემულია მეფეთა სია, დაწერილია არაუგვიანეს ახ.წ. VII საუკუნისა (ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, შესაძლოა V საუკუნეშიც კი), მაგრამ უფრო ადრეული წყაროების საფუძველზე (რომლებიც, შესაძლოა, შეიცავდა ჩვენამდე მოუღწეველ ცნობებს იბერიის მეფეთა მმართველობის შესახებ. დეტალურად იხ. [34, გვ. 23-62; 77, გვ. 11-12]). ამ წყაროს ცნობით, ალექსანდრე დიდმა ქართლის გამგებლად დანიშნა „აზო, ძე არიან ქართლისა მეფესა“⁸². ამის შემდეგ „აზო“ წარვიდა არიან ქართლად, მამისა თვისისა და წარმოიყვანა რვა⁸³ სახლი და ათნი სახლნი მამამუქეთანი“ [ქც, გვ. 291]. ფართოდაა გავრცელებული ის თვალსაზრისი, რომ „არიანი“ უნდა აღნიშნავდეს „ირანულს“ (ძველ-სპარსული „არიან“-იდან), ხოლო „არიან ქართლი“ – სამხრეთ საქართველოს პროვინციებს, რომლებიც აქემენიდური იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა [34, გვ. 276-279].

ძველი სომეხი ისტორიკოსი მოვსეს ხორენაცი (სომხეთის ისტორია, II, 8) პიროვნებას, რომელიც ალექსანდრე დიდმა დანიშნა იბერიის მმართველად, უწოდებს „მიპრატს, სპარსეთის მეფის დარეჰის სატრაპს“.

ამრიგად, ძველი ქართული ისტორიული ტრადიციის ზემოთ მოტანილი ცნობა (ისევე როგორც ძველი სომხური წყაროს ცნობა) იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ აქემენიდი სატრაპები და მათი შთამომავლები ალექსანდრე მაკედონელის გამარჯვების შემდეგ მალე დასახლდნენ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. და თუკი ძველ ქართულ ქრონიკაში აღწერილ მოვლენებს მართლაც ჰქონდა ადგილი, ისინი გამოგვადგება ე.წ. სასახლის სტილის პრესტიჟული აქემენიდური სამკაულისა და სხვა ნივთების აღმოსავლეთ საქართველოს ძვ.წ. IV საუკუნის დასასრულის-III საუკუნის დასაწყისის მდიდრულ სამარხებში არსებობის ასახსნელად. სიმპტომატურია, რომ აქემენიდური კულტურის ელემენტები, რომლებიც აქამდე არ არის სანდოდ დადასტურებული აღმოსავლეთ საქართველოში, საკმაოდ მრავალფეროვანი სახით წარმოჩინდება პოსტ-აქემენიდურ ხანაში როგორც კერამიკაში (ყურმილიანი ჭურჭელი [6, გვ. 82-83, ტაბ. 12, 248, 249], ფიალები [36, გვ. 189 და შემდ., №№ 514-532]), ისე არქიტექტურაში (ორმაგ-პროტომიანი კაპიტელები ხარის თავის გამოსახულებით ციხიაგორადან [121, გვ. 88, სურ. 5, 6]).

†O. Lordkipanidze

**THE "AKHALGORI HOARD"
(ATTEMPT AT DATING AND HISTORICAL INTERPRETATION)
(Summary)**

The so-called "Akhalgori Hoard", a complex of archaeological artefacts (over 150 gold, silver and bronze items), was found casually in 1908 near the village of Sadzeguri (Akhalgori district). At present, the "Akhalgori Hoard" is almost completely preserved in Tbilisi in the State Museum of Georgia and a few items in the State Museum of Arts of Georgia. Almost all researchers generally accepted Smirnov's dating of this complex to the 6th-5th cent. B.C. and its belonging to the cycle of relics of Achaemenid culture.

A functional analysis shows that the whole collection of the objects of the "Akhalgori Hoard" is subject to a clearly defined principle - not characteristic of a "hoard" but typical of grave goods: a) head ornaments (a diadem, temple- and earrings, torques, necklaces); b) hand ornaments (bracelets, rings), c) ornaments of the clothing and burial shroud (gold plaques, belt), d) burial offerings with ritual objects (silver and bronze vessels, parts of a standard, bronze bells); e) food (bones of animals, f) interment of horses with their harness (bronze bits, silver cheek-pieces, silver hoops and plaques, a silver lunula, ornamented gold plaques). Thus, the entire collection of articles points, somewhat convincingly, that the so-called "Akhalgori Hoard" actually constitutes remains of the burial of a rich - hence noble - person, interred with gold ornaments, luxuriously adorned garment and shroud, numerous burial gifts, magic objects, and food for future life. Most probably, this was a burial of a female, a representative of a family of the ruling elite.

The typological and stylistic features of the circular earrings from Akhalgori find a place among Achaemenid ear adornments both of the 5th as well as the first half of the 4th cent. B.C.

Three silver phialae from Akhalgori evidently find a place among the phialae widespread in the Achaemenid period and may be dated to both the 5th and the first half of the 4th cent. B.C. However, two flat, plate-like phialae tend rather to the post-Achaemenid period, and are possibly datable to the very end of the 4th or early 3rd cent. B.C.

A number of items from the so-called "Akhalgori Hoard", e.g. the gold torque, some types of application, silver cone plaques and the bronze bits find their place among artefacts of the Early Hellenistic period, not being known in reliably dated complexes of an earlier period, i.e.

the 5th and first half of the 4th cent. B.C. Thus, the Akhalgori Hoard actually constitutes a single burial complex, its grave goods being comprised of items of two chronological levels: a) 5th - first half of the 4th cent. B.C., i.e. the Achaemenid period. The bulk of the gold ornaments, including the circular earrings, as well as some silver phialai are assigned to this period; b) the second half of the 4th - beginning of the 3rd cent. B.C., i.e. post-Achaemenid time: some gold applications, gold torque, silver platelike phialai, bronze finial, silver and bronze accessories of horse harness. Thus, the very end of the 4th or the very beginning of the 3rd cent. B.C. may be presumed as the time of interment of a representative of the nobility (the objects of the burial forming the "Akhalgori Hoard").

Under the above-proposed dating of the so-called "Akhalgori Hoard", the question naturally arises: How should one account for the presence of outstanding works of Achaemenid culture of the 5th-first half of the 4th cent. B.C., readily assignable to the cycle of the so-called "court style", in a burial of the end of the 4th or beginning of the 3rd cent. B.C. The following alternative explanations may be proposed:

1. The burial belonged to descendants of the Achaemenid rulers of Caucasian Iberia, while the magnificent works of the so-called "court style" formed their family property. Or else, the items under discussion were made in the post-Achaemenid period, under a strong influence of Achaemenid cultural traditions still persisting in this region. In both cases such explanations presuppose a strong and long-term political presence of the Achaemenids on the territory of Caucasian Iberia, i.e. modern Eastern Georgia. However, so far there are no direct data on this in the literary sources. Nor is there any direct and reliable archaeological evidence on the political presence of the Achaemenids in the region of our interest (i.e. the territory of modern Eastern Georgia, to the north of the river Kura). The burial complexes with prestigious Achaemenid items prove to be of the post-Achaemenid period.

The recently discovered remains of a palatial structure with bell-shaped Achaemenid-type bases at the locality of Gumbati could be considered the only eloquent evidence of the political presence of the Achaemenids. However, notwithstanding the excavations conducted at the highest methodological level, it is hard to overcome the doubts arising in connection with the dating of this complex - doubtless Achaemenid in terms of its architecture - to the Achaemenid period.

Cultural layers with reliably dating material of the Achaemenid period are absent or – if present – it is difficult to relate them to the initial constructional phase.

The demographic situation in the region north of the river Kura should also be borne in mind. According to archaeological evidence, towards the end of the 6th cent. B.C. life appears to have ceased and a kind of lacuna is recorded till the middle of the 4th cent. B.C. at an absolute majority of well-studied settlements in Eastern Georgia that flourished in the period of the Late Bronze and Early Iron. This particularly refers to the left bank of the Kura. The situation changes drastically from the second half of the 4th and in the 3rd-2nd cent. B.C. This is the period of the formation of the Kingdom of Iberia on the territory of Eastern Georgia, and its early history. Archaeological remains of this period have already been brought to light throughout Eastern Georgia, their number continuously increasing with new field explorations.

Thus, the explanation of the discovery of prestigious items of Achaemenid culture in the rich burial from Akhlagori as a result of Achaemenid political presence, so far fails to find convincing confirmation archaeologically. Hence, perhaps preference should be given to an alternative explanation:

2. As is known, following the collapse of the Achaemenid empire, a number of satraps fled to the north. It may be presumed that some of them settled on the territory of modern Eastern Georgia, bringing along their family property and customs of the Achaemenid Royal Court. A very interesting report, found in the Old Georgian historical chronicle *Moktsevai Kartlisai* ("The Conversion of Georgia"), may be an echo of these developments. The initial part of the chronicle, featuring a list of the kings, was written not later than the 7th century but on the basis of earlier sources. According to the cited source, Alexander the Great appointed "Azo, the son of Arian-Kartli" as ruler of "Kartli" (i.e. Eastern Georgia-Iberia). Thereafter, "Azo went to his father in Arian-Kartli to bring from their eighteen houses of his kin". It is generally believed that "Arian" must denote "Iranian" (from the Old Persian "aryan"), while "Arian-Kartli" should imply south-Georgian provinces entering the Achaemenid empire. The old Armenian historian Movses Khorenatsi (*History of Armenia*, II, 8) calls the person appointed by Alexander the Great as ruler of Iberia "Mihrdat, satrap of the Persian king Dareh".

Thus, the above-cited evidence of old Georgian (as well as old Armenian) historical tradition would seem to point to the settlement of Achaemenid satraps and their offspring on the territory of Eastern Georgia immediately after the victory of Alexander the Great. And if the events told in the old-Georgian historical chronicle did actually take place, they could serve as an explanation of the presence of prestigious Achaemenid ornaments and utensils of the so-called "court style" in rich burials of the end of the 4th or early 3rd century B.C. of Eastern Georgia. Symptomatically, elements of Achaemenid culture – so far not attested convincingly in Eastern Georgia – occur in fair diversity in the post-Achaemenid period both in pottery (vessels with a tubular spout, phialai) and in architecture (a double-protome capital with bull's heads in Tsikhiagora).

ლიტერატურა

1. აბულაძე ი. (რედ.), ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I. თბ., 1963.
2. ამირანაშვილი შ. ქართული ხელოვნების ისტორია. თბ., 1961.
3. აფაქიძე ა. (რედ.), საქართველოს არქეოლოგია. თბ., 1959.
4. ანვლედიანი დ., ფუთურიძე რ. კოლხეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი სინოპური კერამიკული დამღები. – ძიებანი, 3, 1999, გვ. 50-56.
5. გაგოშიძე ი. ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან. თბ., 1964.
6. გაგოშიძე ი. არქეოლოგიური გათხრები ტახტიძორში (ქარელის რაიონი). – კავკასიის არქეოლოგია: უახლესი აღმოჩენები და პერსპექტივები. საერთაშორისო სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა მოკლე შანაარსები, თბ., 1997, გვ. 16-17.
7. გობეჯიშვილი გ. არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში. თბ., 1947.
8. გოგებერიძე ნ. სალტეებს შორის მოქცეული ბურცობებით დეკორირებული სამკაულის თარიღისათვის. – მაცნე, 2, თბ., 1986, გვ. 154-167.
9. დავლიანიძე ც. ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქვემო ქართლიდან. – სსმ, XXXII-B, თბ., 1976, გვ. 118-147.
10. დავლიანიძე ც. ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში. თბ., 1983.
11. ვანი, ტ. I, თბ., 1972.
12. ვანი, ტ. II, თბ., 1976.
13. ვანი, ტ. IV, თბ., 1979.

12. **თოლორდავა ვ.** მდიდრული სამარხი დაბლაგომიდან. – ვანი, II, თბ., 1976, გვ. 79-90.
13. **თოლორდავა ვ.** დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში. თბ., 1980.
14. **კაჭარავა დ.** ბრინჯაოს ქანდაკებები ვანიდან. – ძმ, 63, 1983, გვ. 33-34.
15. **კაჭარავა დ., მუყავანაძე ზ.** ვანის ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე 1980 წელს ჩატარებული მუშაობის ანგარიში. – ვანი, VIII, თბ., 1986, გვ. 9-33.
16. **ლორთქიფანიძე მ.** უძველესი საბეჭდავი-ბეჭდები იბერიიდან და კოლხეთიდან. თბ., 1981.
17. **ლორთქიფანიძე თ.** ანტიკური სამყარო და ქართლის სამეფო. თბ., 1967.
18. **ლორთქიფანიძე თ.** ძვ.წ. V-I სს. ქართლის (იბერიის) ისტორიის ზოგიერთი სადისკუსიო საკითხების შესახებ. – მაცნე, 1, 1985, გვ. 141-163.
19. **მარგიშვილი ს.** ანტიკური ხანის მდიდრული სამარხები ალგეთის ხეობიდან. თბ., 1992.
20. **ნადირაძე ჯ.** საირხე – საქართველოს უძველესი ქალაქი. თბ., 1990.
21. **ჟორდანიას გ.** დაბრუნებული საუნჯე. თბ., 1983.
22. **ფუთურიძე რ.** იმპორტული ამფორები ვანიდან. – ვანი, II, თბ., 1976, გვ. 79-90.
23. **ფუთურიძე რ.** კერამიკული ტარა. – ვანი, VII, თბ., 1983, გვ. 9-26.
24. **ყაუხჩიშვილი ს.** (რედ.), ქართლის ცხოვრება, თბ., 1955.
25. **წითლანაძე ლ.** ხევის არქეოლოგიური ძეგლები. თბ., 1976.
26. **ჭყონია ა.** ოქროს სამკაულები ვანიდან. – ვანი VI, თბ., 1981.
27. **ჯავახიშვილი ა.** ქართული მხატვრული ხელოვნობის ისტორიიდან. – საბჭოთა ხელოვნება, 6, თბ., 1956, გვ. 21-38.
28. **Гагошидзе Ю. М.** Самадло, т. I. Тб., 1979.
29. **Гагошидзе Ю. М.** Самадло, т. II. Тб., 1981.
30. **Давлианидзе Ц.** О некоторых неопубликованных материалах раннеантичной эпохи из юго-восточной Грузии. – КСИА, 151, М., 1977, сс. 122-126.
31. **Зеймал Е. В.** Амударьинский клад. Л., 1979.
32. **Зограф А. Н.** Находки античных монет на Кавказе. – Труды Отдела нумизматики Государственного Эрмитажа, Л., 1941.
33. **Куфтин Б. Н.** Археологические раскопки в Триалети, т. I. Тб., 1941.
34. **Меликишвили Г. А.** К истории древней Грузии. Тб., 1959.
35. **Монахов С. Я.** Динамика форм и стандартов синопских амфор. – Греческие амфоры, Саратов, 1992, с. 163-204.
36. **Нариманишвили Г. К.** Керамика Картли. Тб., 1991.
37. **Смирнов Я.** Ахалгорийский клад. Тб., 1934.
38. **Такайшвили Е. С.** Археологические экскурсии, разыскания и заметки, 5. Тифлис, 1915.
39. **Толордава В. А.** Погребение с черепичным перекрытием в Даблагоми. – КСИА, 150, 1977, с. 48-54.
40. **Abel A., Barrois A.** Fouilles de l'École Archéologique Française de Jérusalem. – Syria, 1928, pp. 187-206.
41. **Abka'I-Khavari M.** Die achämenidischen Metallschalen. – AMI, 21, 1988, pp. 91-137.
42. **Amandry P.** Orfèverie achéménide. – AntKu, 1, 1958, Heft 1, pp. 9-24.
43. **Amandry P.** Argenterie d'époque Achéménide. – Collection Héliène Stathatos, 3, Strasbourg, 1963, pp. 260-272.
44. **Barag D.** An unpublished Achaemenid cut glass bowl from Nippur. – JGS, 10, 1968, pp. 17-20.
45. **Becatti G.** Oreficerie antiche. Roma, 1955.
46. **Bivar A. D. H.** A rosette phiale inscribed in Aramaic. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 24, 2, 1961, pp. 189-199.
47. **Boardman J.** Pyramidal stamp seals in the Persian Empire. – Iran, 7, 1970, pp. 19-46.
48. **Brentjes B.** Die iranische Welt vor Mohammed. Wien, München, 1978.
49. **Byvanck-Quarles van Ufford L.** Le trésor de Tarente. – BullAntBeschaving, 33, 1958, pp. 43-89.
50. **Byvanck-Quarles van Ufford L.** Zilveren en gouden vaatwerk uit de griekse en Romeinse oudheid, Alkmaar, 1973.
51. **Charriere B., Barrois A.** Fouilles de l'École Archéologique Française de Jérusalem. – Syria, 8, 1927, pp. 201-212.
52. **Collection Héliène Stathatos, III.** Strasbourg, 1963.
53. **Culican W.** Syro-Achaemenian ampullae. – IranAnt, 11, 1975, pp. 100-112.
54. **Curtis C.D.** Sardis, 13. Jewelry and gold work. Roma, 1925.
55. **Curtis J.** Introduction. – J. Curtis (ed.), Mesopotamia and Iran in the Persian period: conquest and imperialism, 539-331 BC. Proceeding of a Seminar in Memory of Vladimir G. Lukonin. London, 1997, pp. 10-16.
56. **Curtis J. E., Cowell M. R., Walker C. B. F.** A silver bowl of Artaxerxes I, – Iran, 33, 1995, pp. 149-153.

- 57. Dalton O. M.** The treasure of the Oxus. London, 1905.
- 58. Dusinberre E. R. M.** Satrapal Sardis: Achaemenid bowls in an Achaemenid capital. – *AJA*, 103, 1999, pp. 73-102.
- 59. Ergil T.** Küpeler: Istanbul Arkeoloji Müzeeri küpeler katalogu. Istanbul, 1983.
- 60. Furtwängler A.** Gumbati. Archäologische Expedition in Kachetien 1994. – *EurAnt*, 1, 1995, pp. 177-211.
- 61. Furtwängler A., Knauf F.** Gumbati. Archäologische Expedition in Kachetien 1995. – *EurAnt*, 2, 1996, pp. 363-281.
- 62. Ghirshman R.** Iran. Protoiranier, Meder, Achämeniden. München, 1964.
- 63. Godard A.** Les bronzes du Luristan. – *Ars Asiatica*, 17, Paris, 1931.
- 64. Hamilton R. N.** A silver bowl in the Ashmolean Museum. – *Iraq*, 28, 1966, pp. 1-18.
- 65. Harper P. O., Aruz J., Tallon F.** (Eds.). The royal city of Susa, Ancient Near Eastern treasures in the Louvre. New York, 1992.
- 66. Haspels C. H. E.** Deux fragments d'une coupe d'Euphronios. – *BCH*, 54, 1930, pp. 422-451.
- 67. Herzfeld E. E.** Iran in the Ancient East, New York, 1988.
- 68. Hornbostel W.** (Ed.), Kunst der Antike. Schätze aus Norddeutschen Privatbesitz. Mainz/Rhein, 1977.
- 69. Howes Smith P. H. G.** A study of 9th-7th century metal bowls from Western Asia. – *IranAnt*, 21, 1986, pp. 1-88.
- 70. Javakhishvili A., Abramishvili G.** Jewellery and metalwork in the museums of Georgia. Leningrad, 1986.
- 71. Laurenzi L.** Necropoli Ialiese Scavi dell'anno 1934. – *Clara Rhodos*, 8, 1936, pp. 7-189.
- 72. Lazovic M.** Commentaire et catalogue. – M. Lazovic, N. Dürr et al., Objets byzantins de la collection du Musée d'art et d'histoire, Genava NS, 25, 1977, pp. 5-16.
- 73. Lordkipanidzé O.** La civilisation de l'ancienne Colchide au Ve-IVe siècles (à la lumière des plus récentes découvertes archéologiques). – *RA*, 2, 1971, pp. 259-288.
- 74. Lordkipanidzé O.** La Géorgie à l'époque hellénistique. – *Dialogues d'histoire ancienne*, 9, 1983, pp. 167-216.
- 75. Lordkipanidzé O.** Vani dans la structure du royaume colchidien. – O. Lordkipanidzé, P. Lévêque (eds.), La Pont-Euxin vu par les grecs, Paris, 1990, pp. 288-294.
- 76. Lordkipanidze O.** Vani. An ancient city of Colchis. – *GrRomByzSt*, 32, 1991, pp. 151-195.
- 77. Lordkipanidze O.** Archäologie in Georgien. Weinheim, 1991.
- 78. Lordkipanidze O.** Vani – ein antikes religiöses Zentrum im Lande des Goldenen Vlieses. – *GrRomByzSt*, 42, 2, 1995, pp. 353-402.
- 79. Lordkipanidzé O.** Vani. Pompeji géorgienne. Paris, 1995.
- 80. Lordkipanidze O.** Das alte Georgien (Kolchis und Iberien) in Strabos Geographie, Amsterdam, 1996.
- 81. Lushey H.** Die Phiale. Bleicherode am Hertz, 1939.
- 82. Lushey H.** Ein königliches Emblem. – *AMI NF*, 5, 1972, pp. 257-260.
- 83. Lushey H.** Thrakier als ein Ort der Begegnung der Kelten mit der iranischen Metalkunst. – R. M. Boehmer, H. Hauptmann (Eds.), Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel, Mainz, 1983, pp. 313-329.
- 84. Marshall F. H.** Catalogue of the jewellery in the British Museum. London, 1911.
- 85. McKeon Y. F. X.** Achaemenian cloisonné-inlay jewellery. An important new example in Orient and Occident. – H.A. Hoffner (Ed.), Essays presented to Cyrus H. Gordon, – *AOAT* 22, 1973, pp. 109-117.
- 86. Maxwell-Hyslop K. R.** Western Asiatic jewellery, c. 3000-612 BC. London, 1971.
- 87. McCown D. E., Haines R. C., Biggs R. D.** Nippur 2, The North Temple and sounding E: Excavations of the Joint Expedition to Nippur of the American Schools of Oriental Research and the Oriental Institute of the University of Chicago = OIP, 97, Chicago, 1978.
- 88. Mierse W. E.** The Persian period. – G.Hanfmann (Ed.), Sardis from Prehistoric to Roman times. London, 1983, pp. 100-109.
- 89. Moorey P. R. S.** Ancient Persian bronzes in the Adam Collection. London, 1974.
- 90. Moorey P. R. S.** Cemeteries of the First Millennium B.C. at Deve Hüyük, BAR International Series, 87, London, 1980.
- 91. Moreau I.** Die Welt der Kelten. Stuttgart, 1958.
- 92. Morgan J. de,** Découverte d'une sépulture achéménide à Suse. – *MDP*, 8, Paris, 1905, pp. 29-58.
- 93. Muscarella O. W.** Unexcavated objects and ancient Near Eastern art. – L. D. Levin, T. Cuyler Young (Eds.), Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia = Bibliotheca Mesopotamica, 7, Malibu, 1977, pp. 153-207.
- 94. Muscarella O. W.** Excavated and unexcavated Achaemenian art. – D. Schmandt-Besserat (Ed.), Ancient Persia: the Art of an Empire, Malibu, 1980, pp. 23-42.

95. Musche B. Vorderasiatischer Schmuck von den Anfängen bis zur Zeit der Achaemeniden (ca. 10 000-330 v. Chr.). Leiden, 1992.

96. Nagel W., Strommenger E. Kalakent. Früheisenzeitliche Grabfunde aus dem Transkaukasischen Gebiet von Kirovabad/Jelisavetpol. – BBV, 4, Berlin, 1985.

97. Naumann F. Anticker Schmuck. Katalog der Staatlichen Kunstsammlungen, Kassel 10. Melsungen, 1980.

98. Oliver A. Persian Export Glass. – JGS, 12, 1970, pp. 9-16.

99. Pfrommer M. Studien zu alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik frühellenistischer Zeit. Berlin, 1987.

100. Pitschikian I. R. Oxos-Schatz und Oxos-Tempel: achämenidische Kunst in Mittelasien, Berlin, 1992.

101. Poppa R. Kämide el-Loz 2. Der eisenzeitliche Friedhof. Befunde und Funde. – Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 18. Bonn, 1978.

102. Reade J. A hoard of silver currency from Achaemenid Babylon. – Iran, 24, 1986, pp. 79-90.

103. Rehm E. Der Schmuck der Achämeniden. – AVO, 2, Münster, 1992.

104. Robinson E.S.G. A 'silversmith's hoard' from Mesopotamia. – Iraq, 12, 1950, pp. 44-51.

105. Rostovtzeff M. Iranians and Greeks in South Russia. Oxford, 1922.

106. Rudolph W. A golden legacy. Ancient jewellery from the Burton Y. Berry Collection at the Indiana University Art Museum, Bloomington, Indianapolis, 1995.

107. Saldern A. von, Glass finds at Gordion. – JGS, 1, 1959, pp. 23-51.

108. Saldern A. von, Achaemenid and Sassanian cut glass. – Ars Orientalis, 5, 1963, pp. 7-16.

109. Saldern A. von, Two Achaemenid glass bowls and hoard of Hellenistic glass vessels. – JGS, 17, 1975, pp. 37-46.

110. Schmidt E. Persepolis, 2. – OIP, 69, Chicago, 1957.

111. Sparkes B. A., Talcott L. The Athenian Agora, 12, Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries BC. Princeton, 1970.

112. Spycket A. Women in Persian art. – D. Schmandt-Besserat (Ed.), Ancient Persia: the Art of an Empire, Malibu, 1980, pp. 43-45.

113. Stronach D. Excavations at Pasargadae: Third preliminary report. – Iran, 3, 1965, pp. 9-40.

114. Stronach D. Pasargadae. A report on the excavations conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963. Oxford, 1978.

115. Strong D. E. Greek and Roman gold and silver plate. Methuen Handbooks of Archaeology. London, 1966.

116. Tallgren A. M. Caucasian monuments: the Kazbek treasure. – ESA, 5, 1930, pp. 109-182.

117. Tallgren A. M. Review on Smirnov 1934. – ESA, 10, 1936, pp. 264-266.

118. Vickers M. Scythian treasures in Oxford. Oxford, 1979.

119. Walser G. Persepolis. Die Königspfalz des Darius. Tübingen, 1980.

120. Woolley L. A north Syrian cemetery of the Persian period. – LAAA, 7, 1914-116, pp. 115-129.

121. Zkitischwili G. Der frühhellenistische Feuertempel von Kavtiskhevi. – AA, 1995, Heft 1, pp. 83-98.

სურათების აღწერილობა

სურ. 1 – ტექსტში ნახსენები ძეგლების რუკა: 1. ახალგორი, 2. ვანი, 3. დაბლაგომი, 4. ითხვისი, 5. საირხე, 6. ტახტიძირი, 7. ციხიაგორა, 8. ყანჩაეთი, 9. ყაზბეგი, 10. შავსაყდარა, 11. ალგეთი (წინწყარო).

სურ. 2. – ახალგორის განძი. ოქროს თავსამკაული: 1. დიადემა, 2. სასაფეთქლები, 3-4. საყურეები.

სურ. 3. – ახალგორის განძი. ოქროს თავსამკაული: 1. საყურეები, 2. სასაფეთქლები.

სურ. 4 – ახალგორის განძი. ოქროს ხატიისულები.

სურ. 5 – ახალგორის განძი. ყელსაბამები.

სურ. 6 – ახალგორის განძი. 1. ოქროს სამაჯურები, 2-3. ოქროს საბეჭდავი-ბეჭდები.

სურ. 7 – ახალგორის განძი. 1-3. ტანსაცმლისა და სუდარის ოქროს სამკაული, 4. ქამარი.

სურ. 8 – ახალგორის განძი. ვერცხლის ფიალები.

სურ. 9 – ახალგორის განძი. ვერცხლის ფიალა.

სურ. 10 – ახალგორის განძი. ვერცხლის ფიალა.

სურ. 11 – ახალგორის განძი. ვერცხლის ფიალა.

სურ. 12 – ახალგორის განძი. 1. შტანდარტის მხედრის გამოსახულებიანი ბოლო, 2. ზარაკები. ბრინჯაო.

სურ. 13 – ახალგორის განძი. ცხენის აკაზმულობა: 1-4. ბრინჯაოს ლაგმები, 5. ვერცხლის ბალთები, 6. ნახევარმთვარისებური საკიდი.

სურ. 14 – ახალგორის განძი. ცხენის აკაზმულობის ოქროს სამკაული.

სურ. 15 – ახალგორის განძი. ცხენის აკაზმულობის ოქროს სამკაული.

სურ. 16 – ახალგორის განძი. ოქროს სამკაული.

სურ. 17 – ვანი. სამარხი № 9. ინვენტარი (ნაწილი): 1. სამაჯურები, 2. საკიდები, 3. სასაფეთქლე, 4. დოქი, 5. მახვილი, 6. შუბისპირები, 7-11. ისრისპირები, 12. შავლაკიანი კანთაროსი.

სურ. 18 – ვანი. სამარხი № 16. ინვენტარი (ნაწილი): 1, 7. სამაჯურები, 2. ხატისუღელი, 3. ბრინჯაოს ლაგამი, 4. ბალთები, 5, 6. ამფორები, 8. ოქროს საყურე, 9. ვერცხლის ნახევარმთვარისებური საკიდი.

სურ. 19 – საირხე. სამარხის ინვენტარი (ნაწილი): 1, 2. ამფორები, 3. ვერცხლის კილიკი, 4. სამაჯურები, 5-7. დოქები, 8. ოქროს ფირფიტები, 9, 10. ატიკური შავლაკიანი კერამიკა, 11, 12. თიხის უნგვენტარიუმები, 13. დასაკერებელი ფირფიტა, 14. საკიდები.

სურ. 20 – დაბლაგომი. სამარხის ინვენტარი (ნაწილი): 1. ოქროს საკიდები, 2. ვერცხლის ბალთები, 3, 4, 6. მძივები, 5. ცილინდრი, 7. ბრინჯაოს ლაგამი, 8. ოქროს საყურე.

სურ. 21 – ოქროს სამკაული. 1. წრიული საყურე, შავსაყდარა, 2. ფირფიტა, ციხიაგორა.

სურ. 22 – ყანჩაეთი. სამარხის ინვენტარი: 1. ფიალა, 2-4. ლაგმები, 5. ბალთა.

სურ. 23 – ყანჩაეთი. სამარხის ინვენტარი (გაგრძელება): 6. შტანდარტის ბოლო, 7. დოქი, 8. სამაჯურები, 9. საკიდები.

სურ. 24 – ალგეთი (წინწყარო). სამარხის ინვენტარი (ნაწილი): 1, 2, 4. ფიალები, 3. ლაგმები, 5. სამაჯურები.

Description of the figures

Fig. 1 – Map of the sites mentioned in the text: 1. Akhalgori, 2. Vani, 3. Dablagomi, 4. Itkhvisi, 5. Sairkhe, 6. Takhtidziri, 7. Tsikhiagora, 8. Qanchaeti, 9. Qazbegi, 10. Shavsagdara, 11. Algeti (Tsintsqaro).

Fig. 2 – Akhalgori hoard. Gold head ornaments: 1. diadem, 2. temple ornaments, 3, 4. earrings.

Fig. 3 – Akhalgori hoard. Gold head ornaments: 1. earrings, 2. temple ornaments.

Fig. 4 – Akhalgori hoard. Gold torques.

Fig. 5 – Akhalgori hoard. Necklaces.

Fig. 6 – Akhalgori hoard. 1. bracelets, 2, 3. seal rings.

Fig. 7 – Akhalgori hoard. 1-3. gold ornaments of clothing and burial shroud, 2. gold belt.

Fig. 8 – Akhalgori hoard. Silver phialai.

Fig. 9 – Akhalgori hoard. Silver phiale.

Fig. 10 – Akhalgori hoard. Silver phiale.

Fig. 11 – Akhalgori hoard. Silver phiale.

Fig. 12 – Akhalgori hoard. Ritual items: 1. bronze finial with representation of a rider, 2. bronze bells.

Fig. 13 – Akhalgori hoard. Horse harness: 1-4. bronze bits, 5. silver plaques, 6. silver lunula.

Fig. 14 – Akhalgori hoard. Gold adornment of horse harness.

Fig. 15 – Akhalgori hoard. Gold adornment of horse harness.

Fig. 16 – Akhalgori hoard. Gold ornaments.

Fig. 17 – Vani. Grave 9. Inventory (part): 1. bracelets, 2. pendants, 3. gold earring, 4. clay jug, 5. sword, 6. spearheads, 7-11. arrowheads, 12. black-glazed kantharos.

Fig. 18 – Vani. Grave 16. Inventory (part): 1, 7. bracelets, 2. torque, 3. bit, 4. plaques, 5, 6. amphorae, 8. earring, 9. lunula.

Fig. 19 – Dablagomi. Grave inventory (part): 1, 2. amphorae, 3. kylix, 4. bracelets, 5-7. jugs, 8. plaques, 9, 10. black-glazed pottery, 11, 12. unguentaria, 13. plaque, 14. pendants.

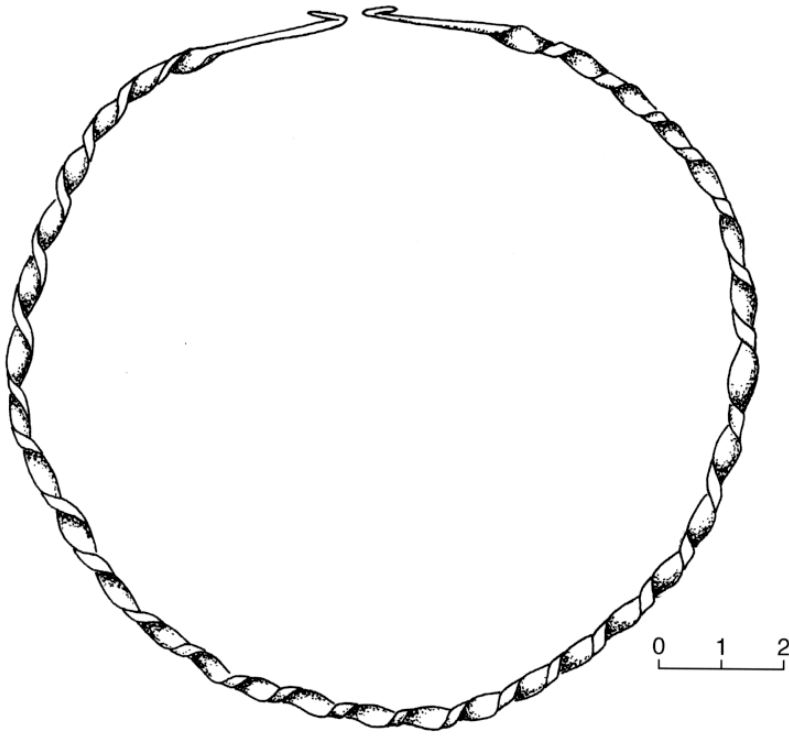
Fig. 20 – Sairkhe. Grave 1. Inventory (part): 1. pendants, 2. plaques, 3, 4, 6. beads, 5. cylinder, 7. horse bit, 8. earring.

Fig. 21 – Gold ornaments: 1. circular earring, Shavsagdara, 2. plaque, Tsikhiagora.

Fig. 22 – Qanchaeti. Grave inventory: 1. phiale, 2-4. horse bits, 5. plaque.

Fig. 23 – Qanchaeti. Grave inventory (continued): 6. finial, 7. jug, 8. bracelets, 9. pendants.

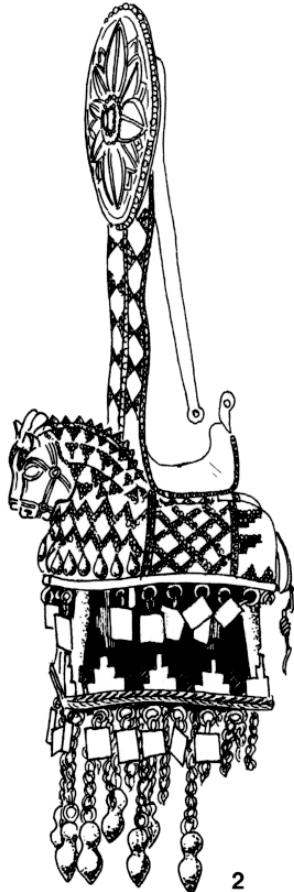
Fig. 24 – Algeti (Tsintsqaro). Grave inventory (part): 1, 2, 4. phialai, 3. horse bits, 5. bracelets.

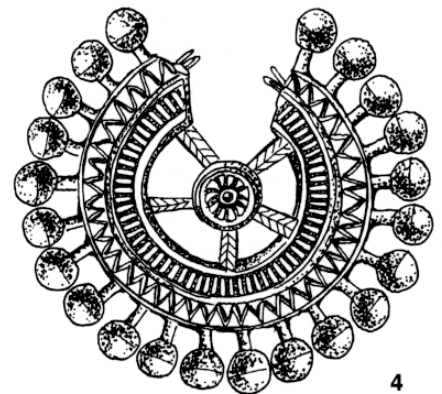
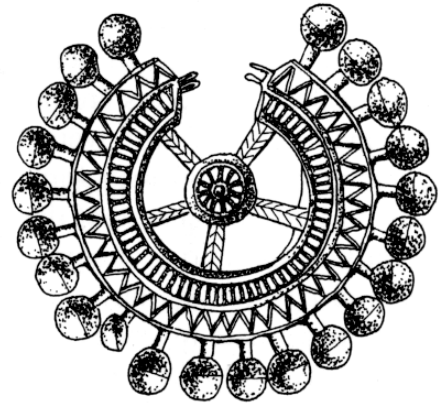
1

3

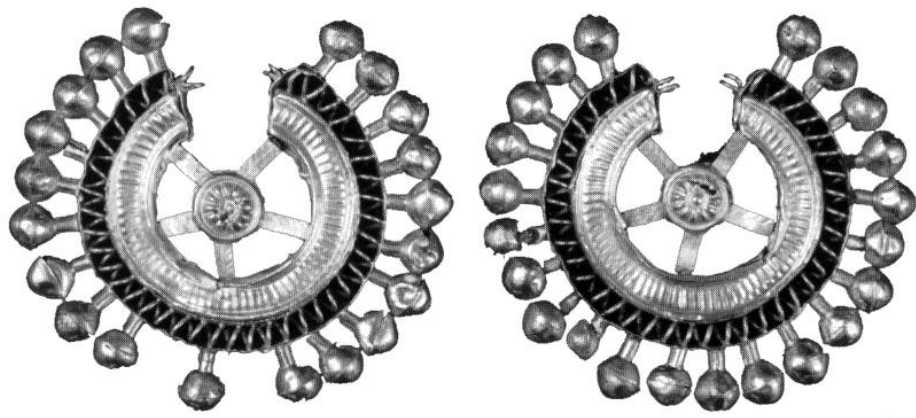

2

4

სურ. 2

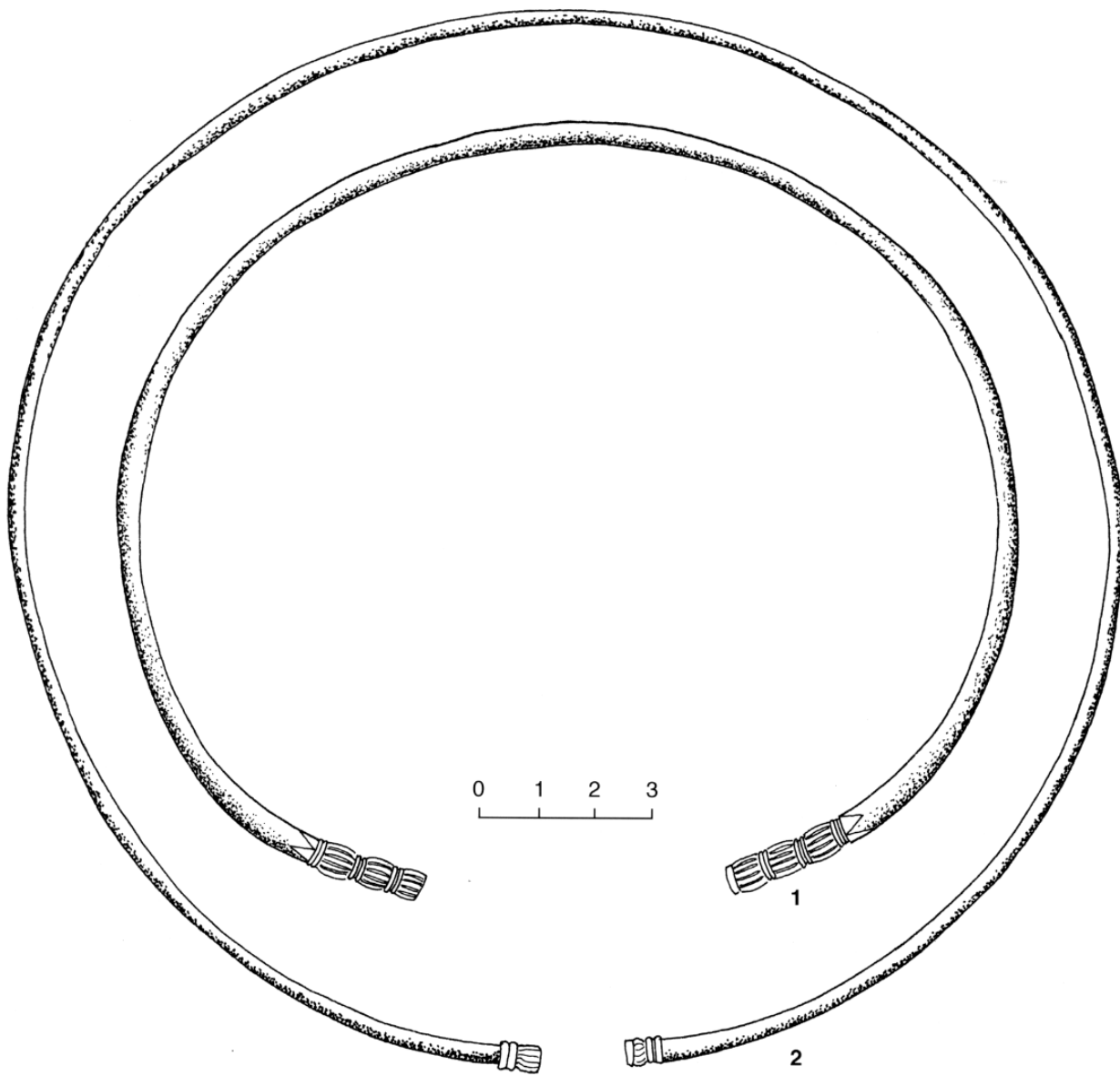

1

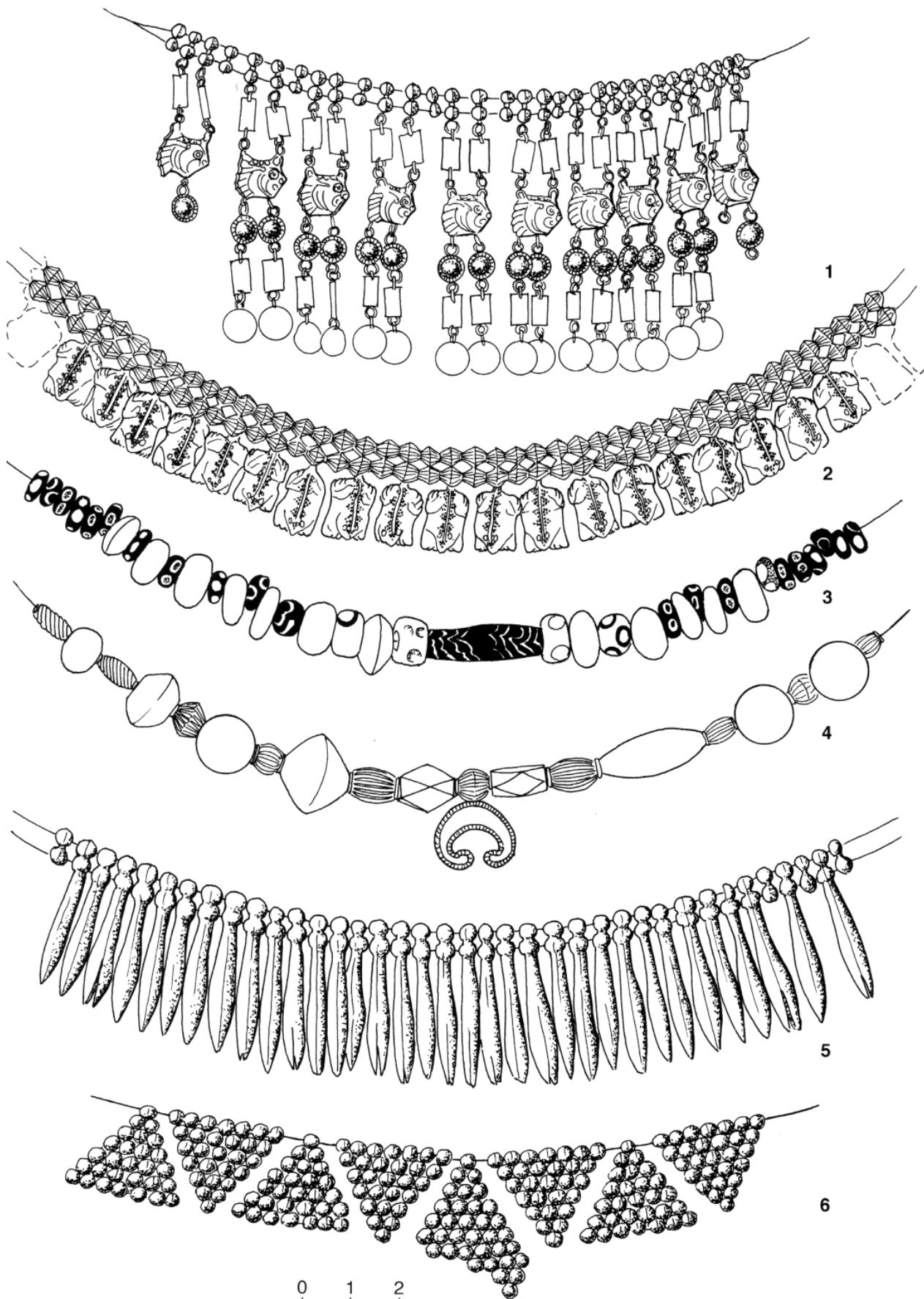

2

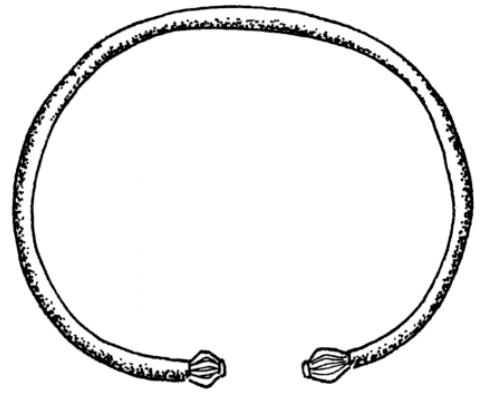
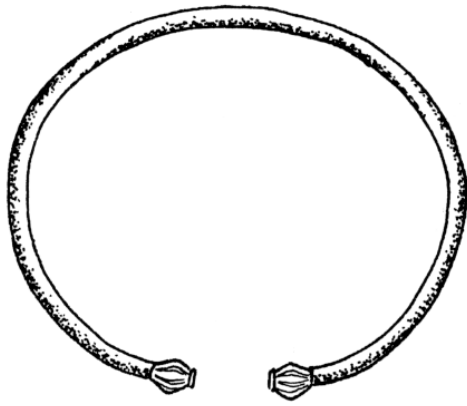
სურ. 3

სურ. 4

სურ. 5

1

2

3

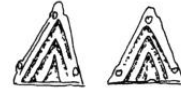
სურ. 6

0 1 2 3

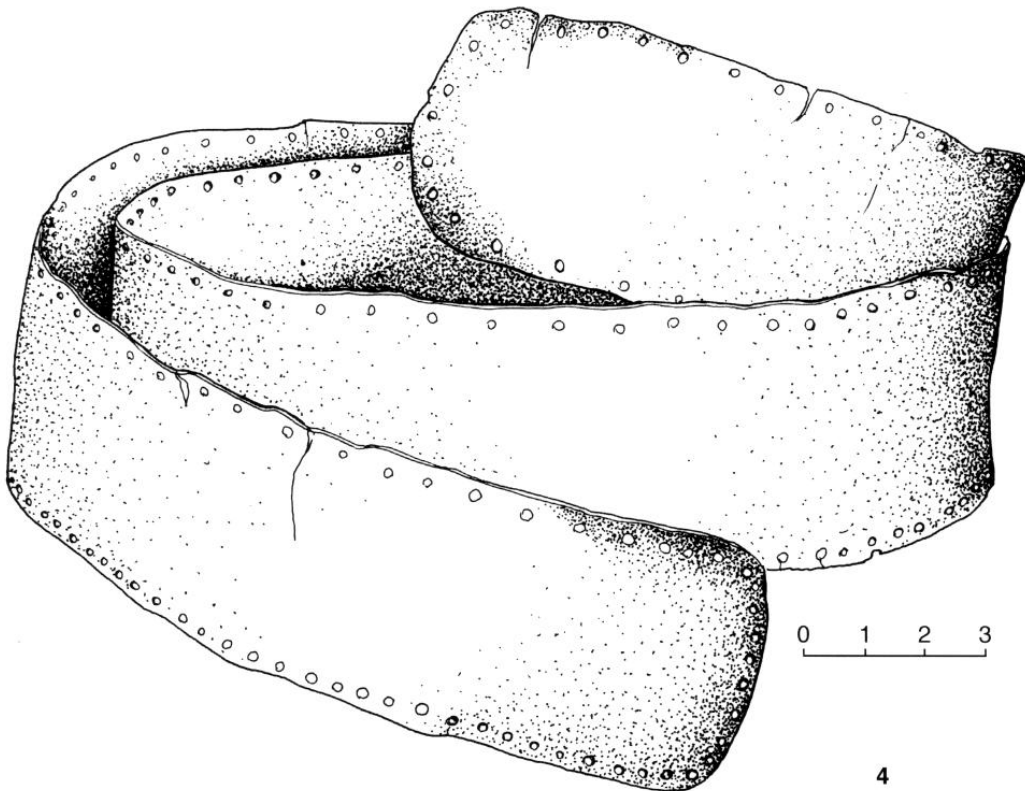

0 1 2

3

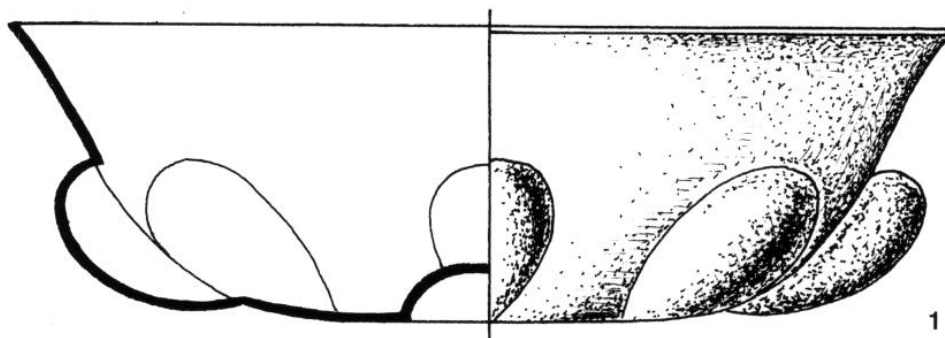
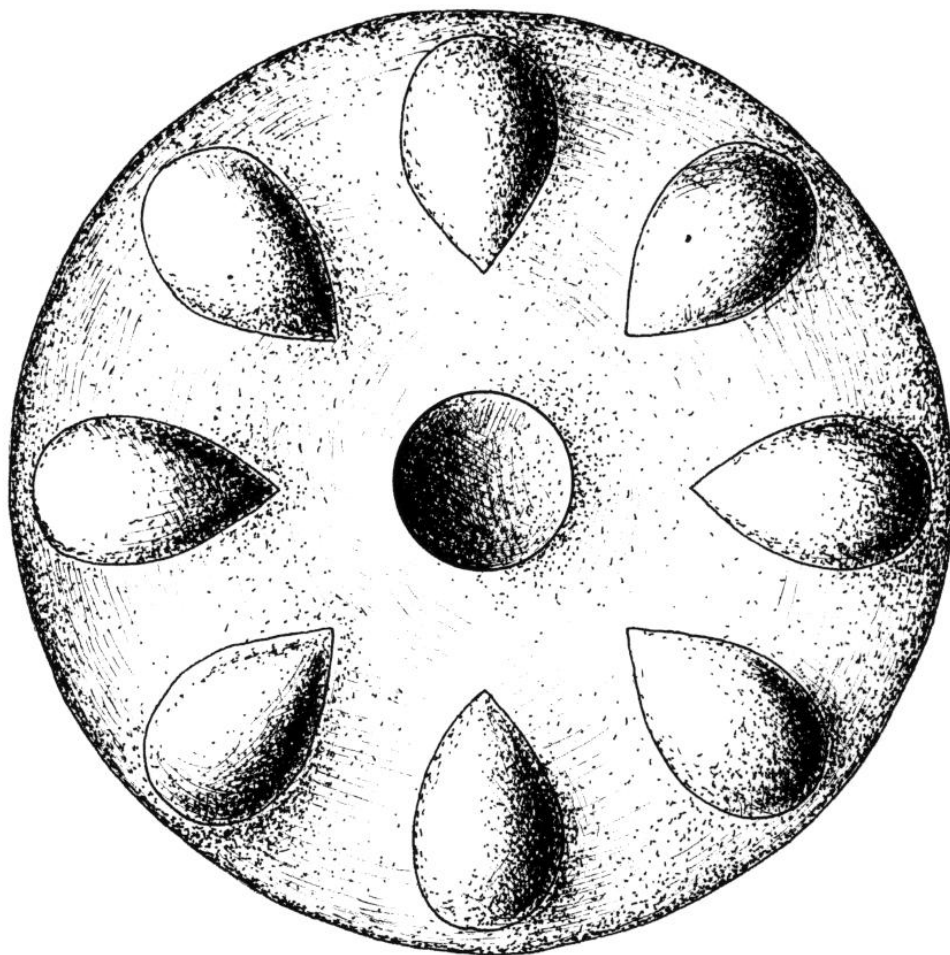
2

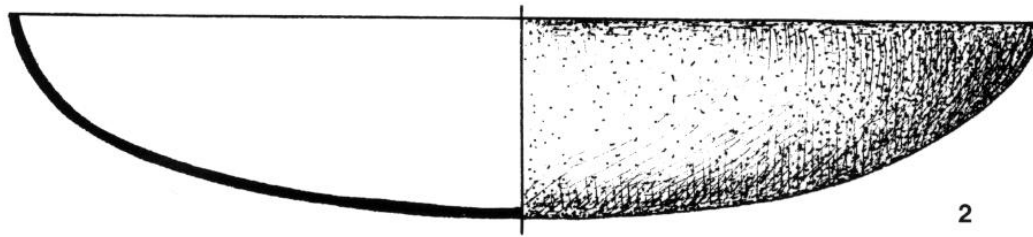
0 1 2 3

4

სურ. 7

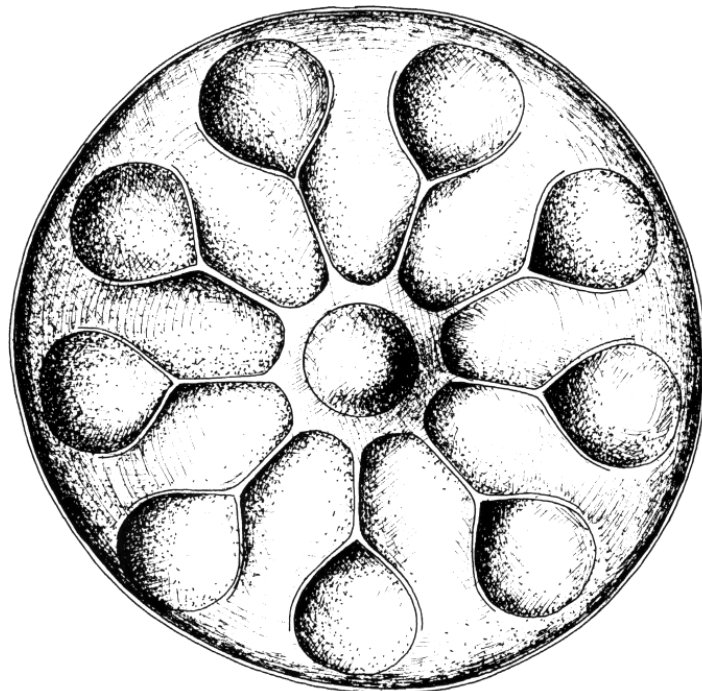
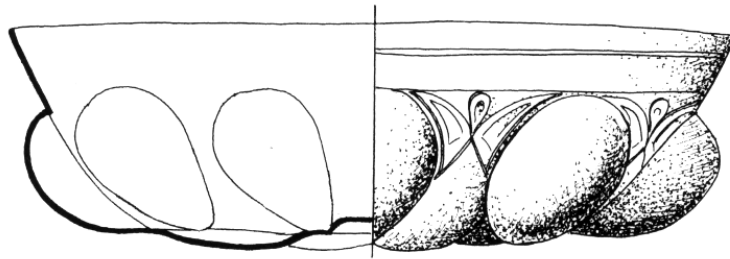
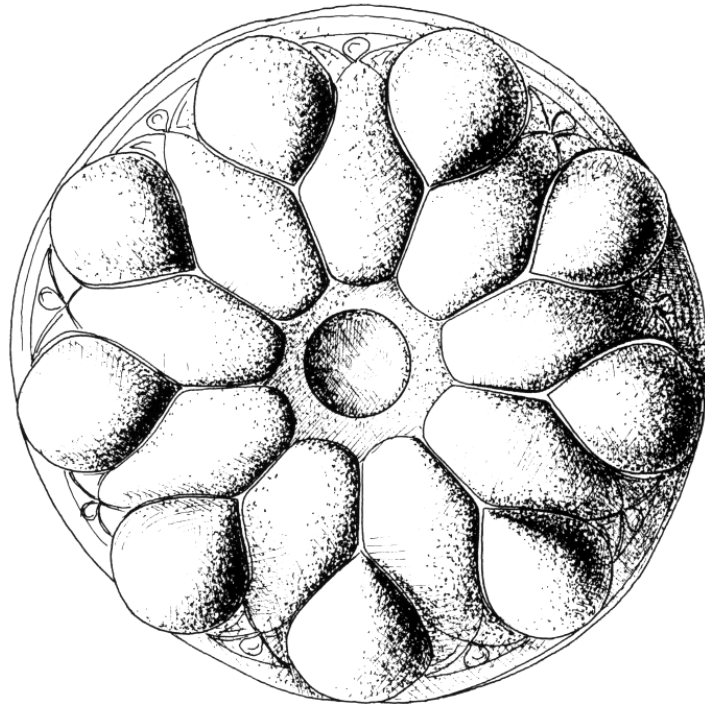
1

2

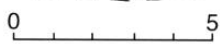
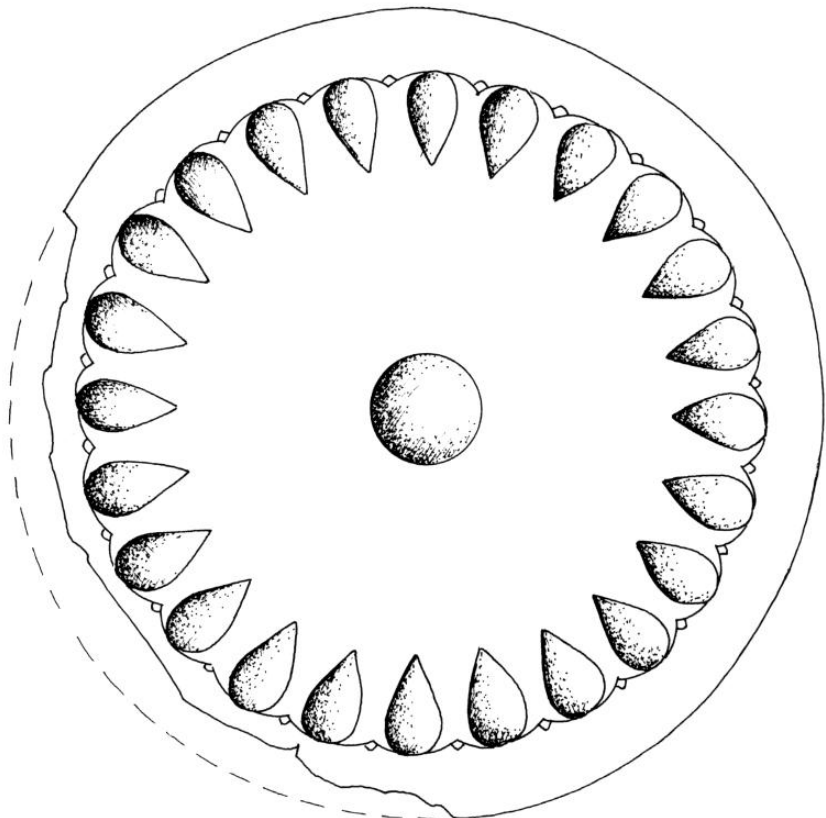
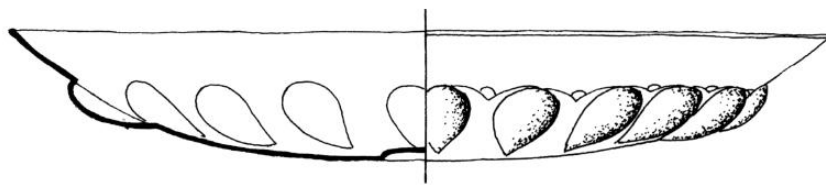
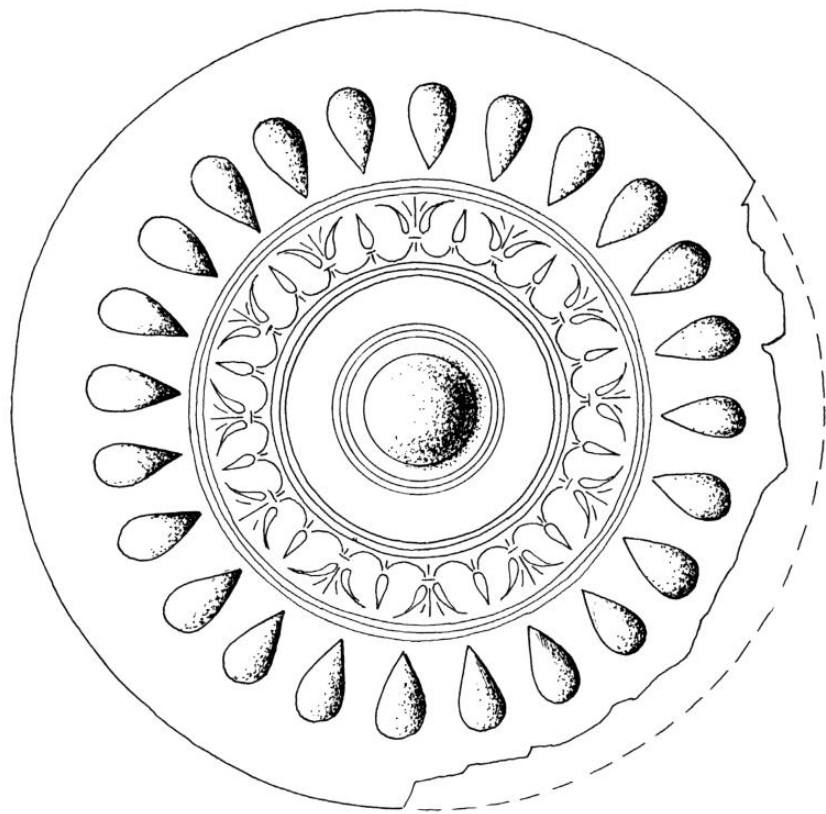
სურ. 8

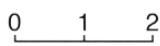
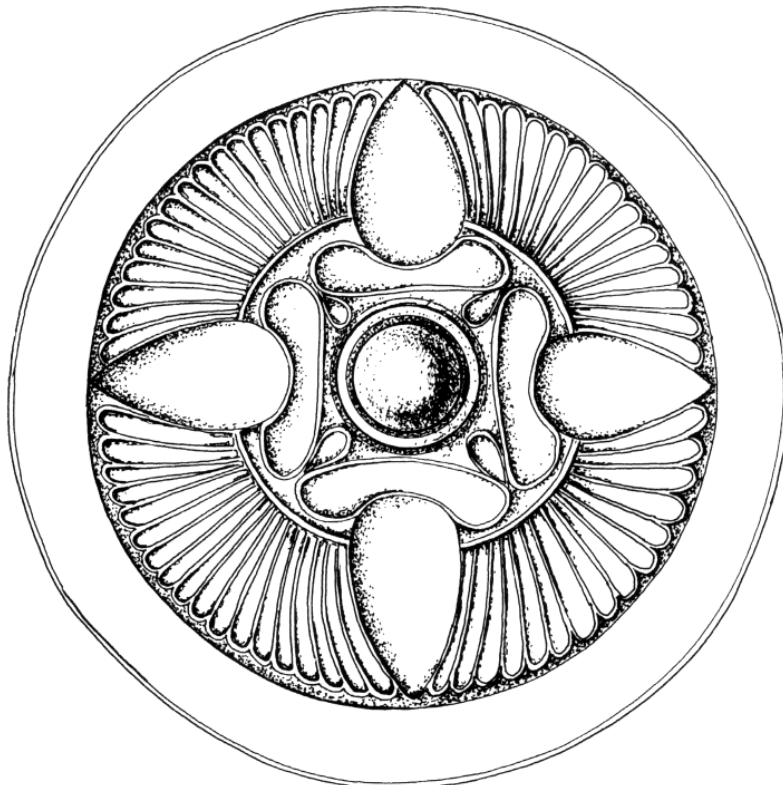
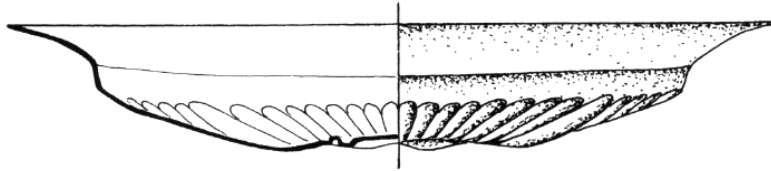
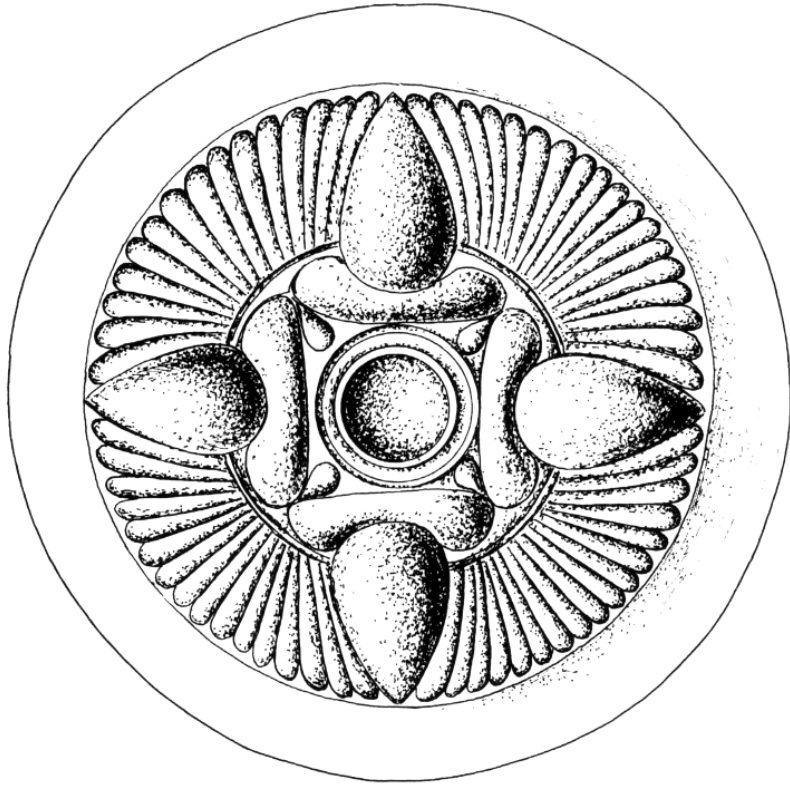

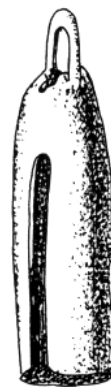
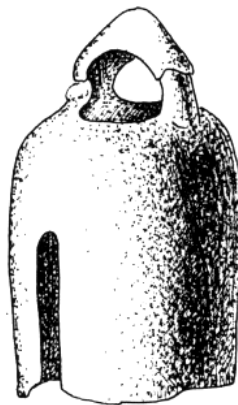
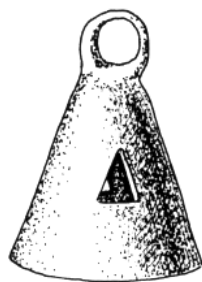
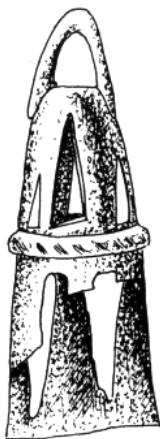
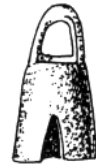
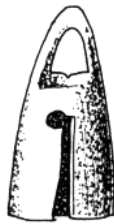
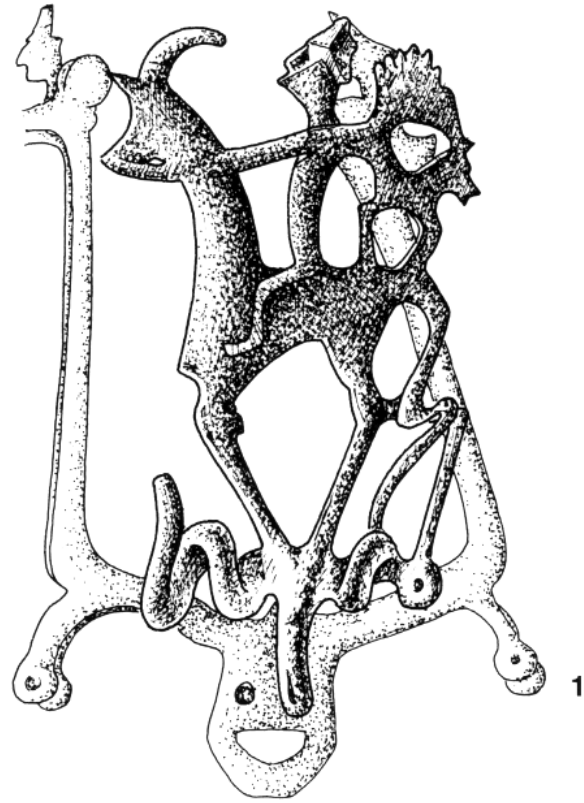
0 5 cm

სურ. 9

სურ. 10

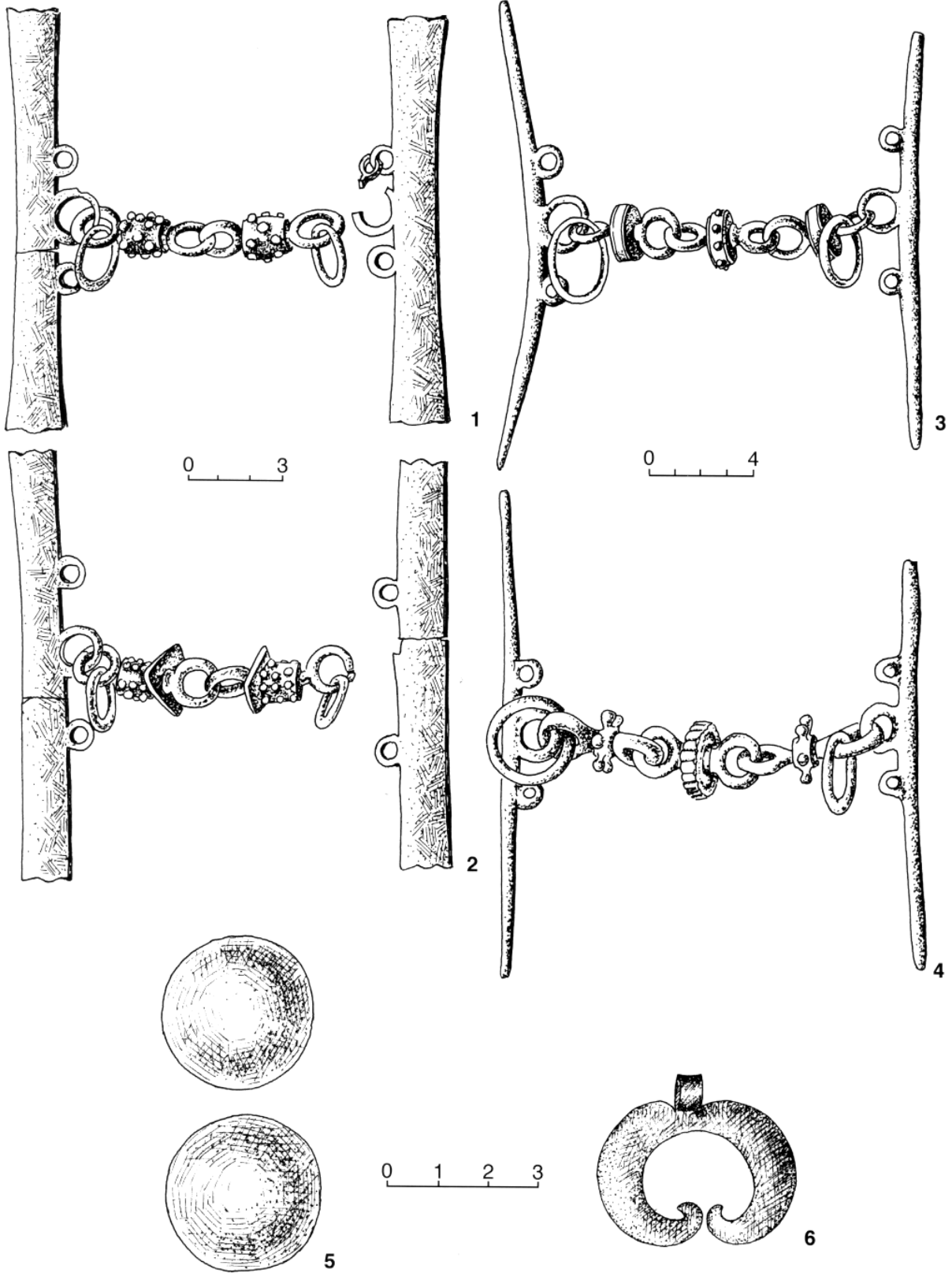

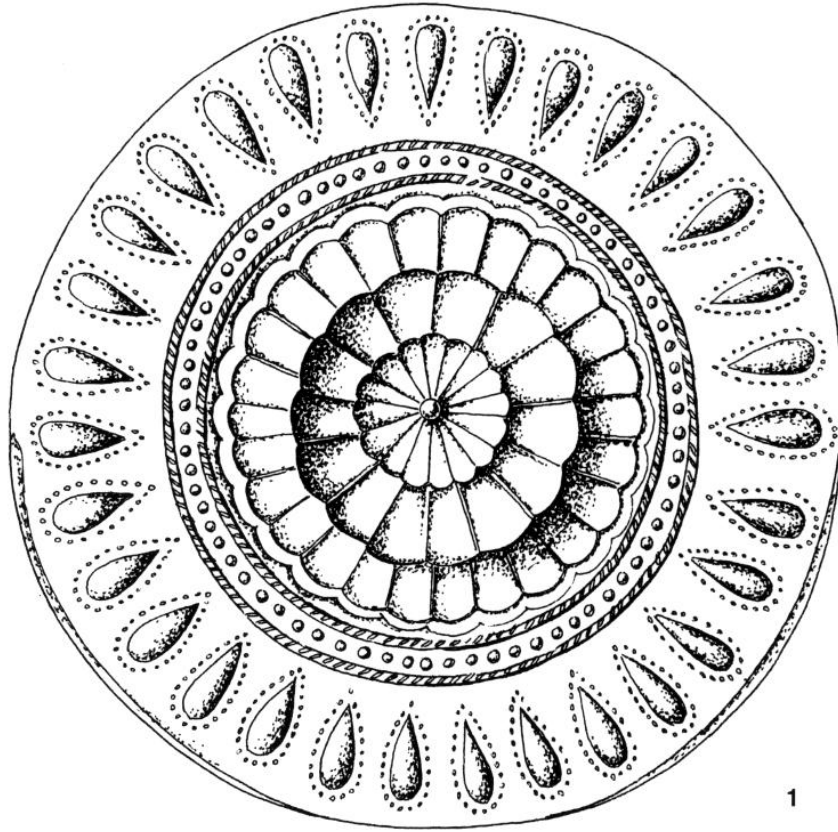
2

სურ. 12

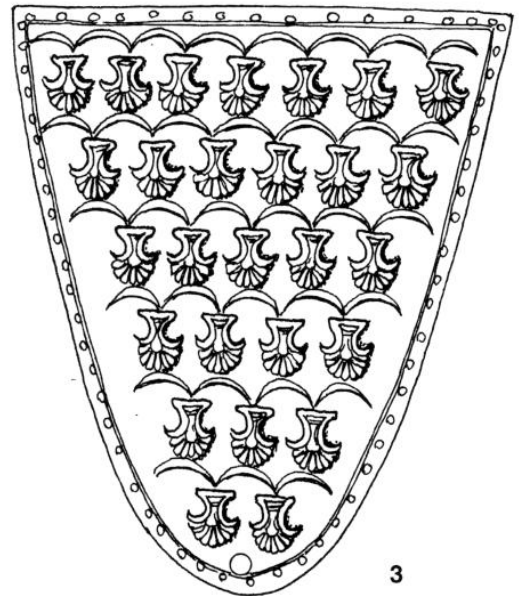
სურ. 13

1

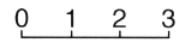
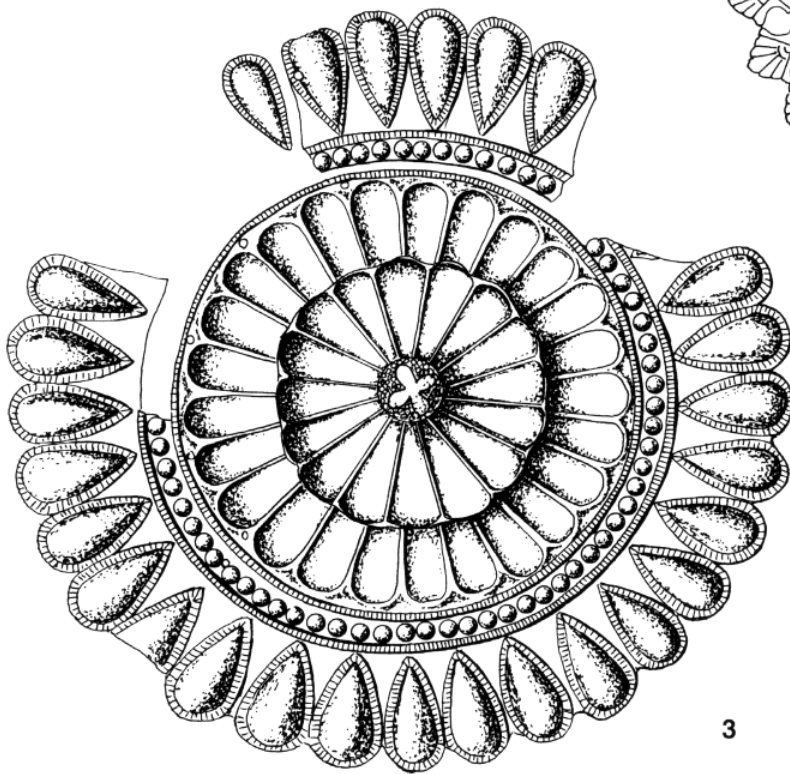
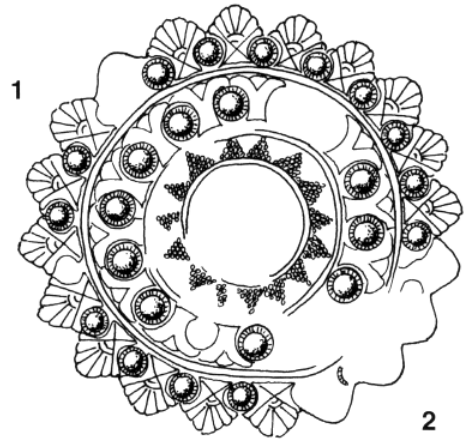
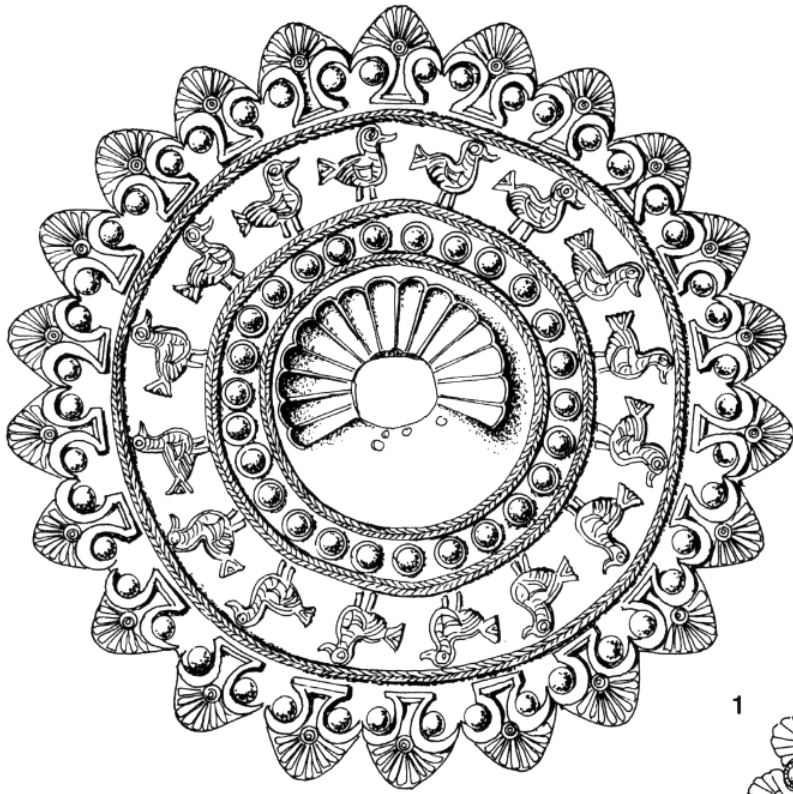

2

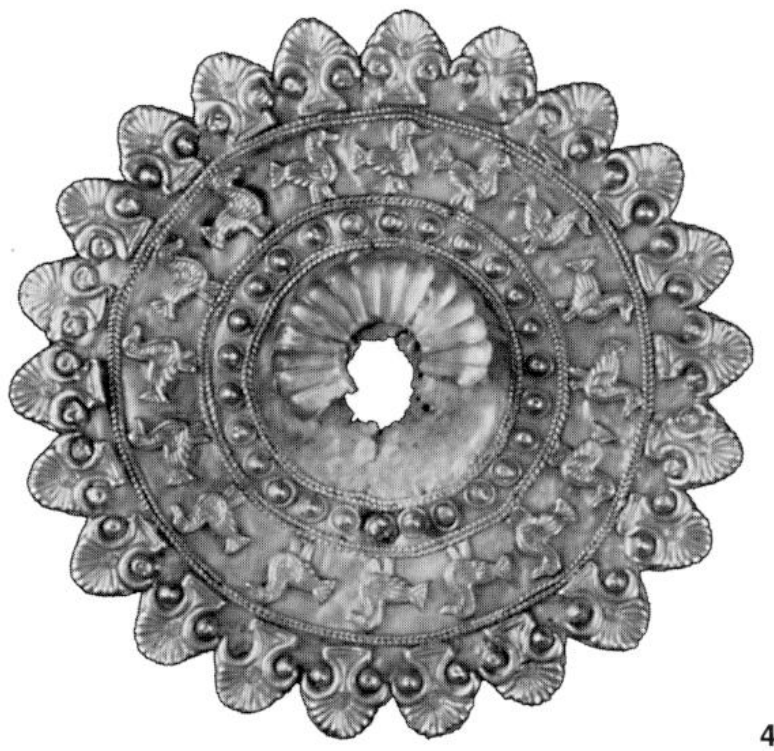
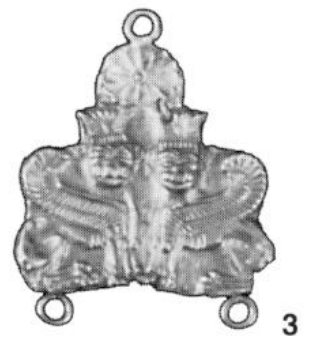
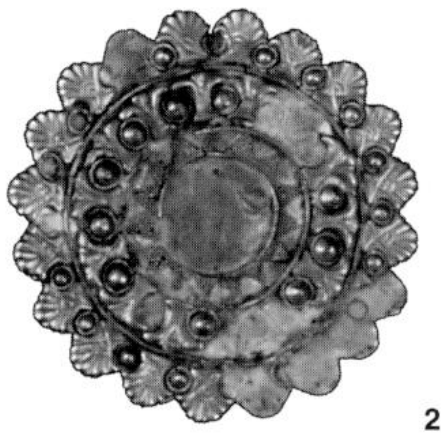

3

სურ. 14

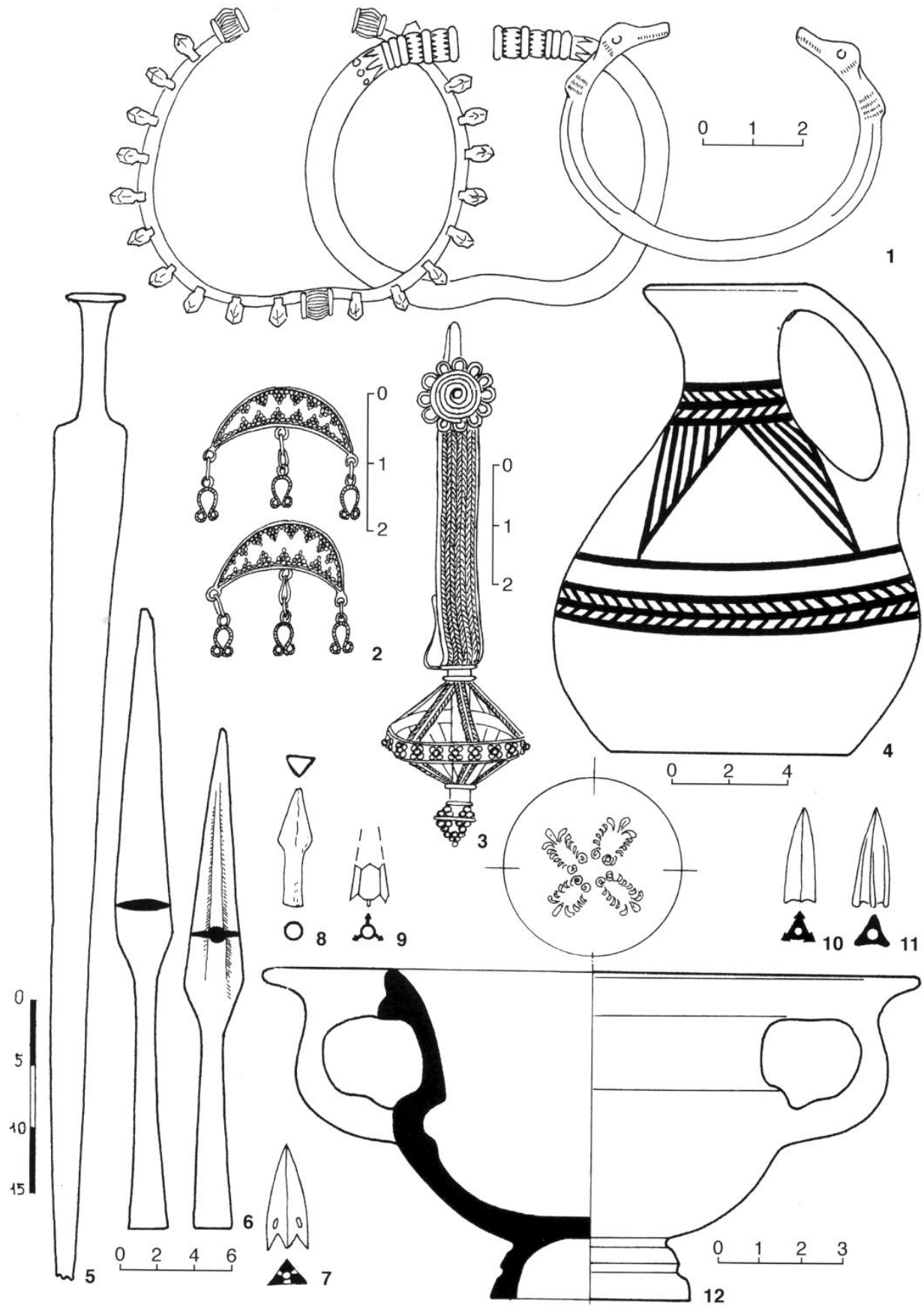

სურ. 15

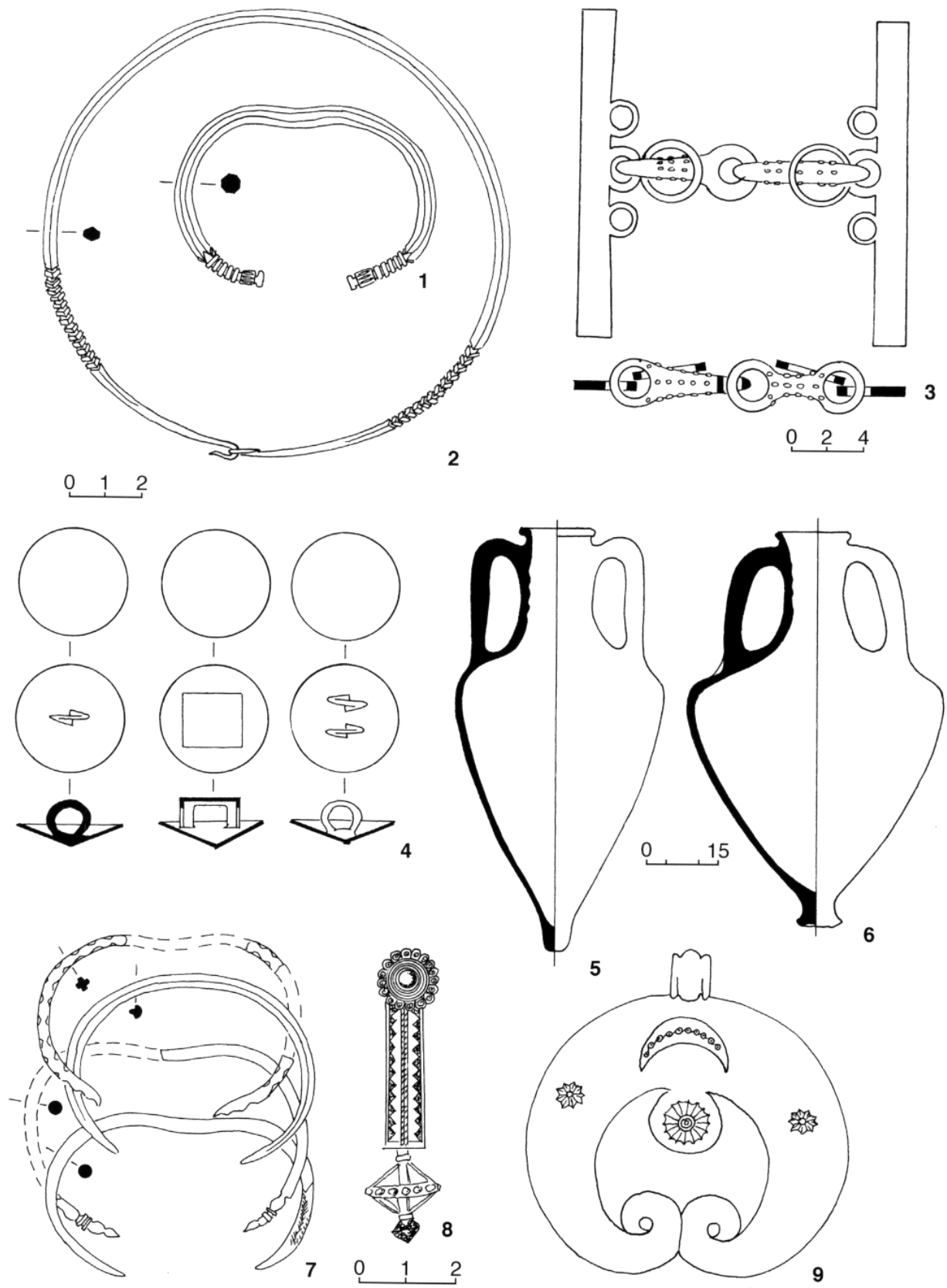

სურ. 16

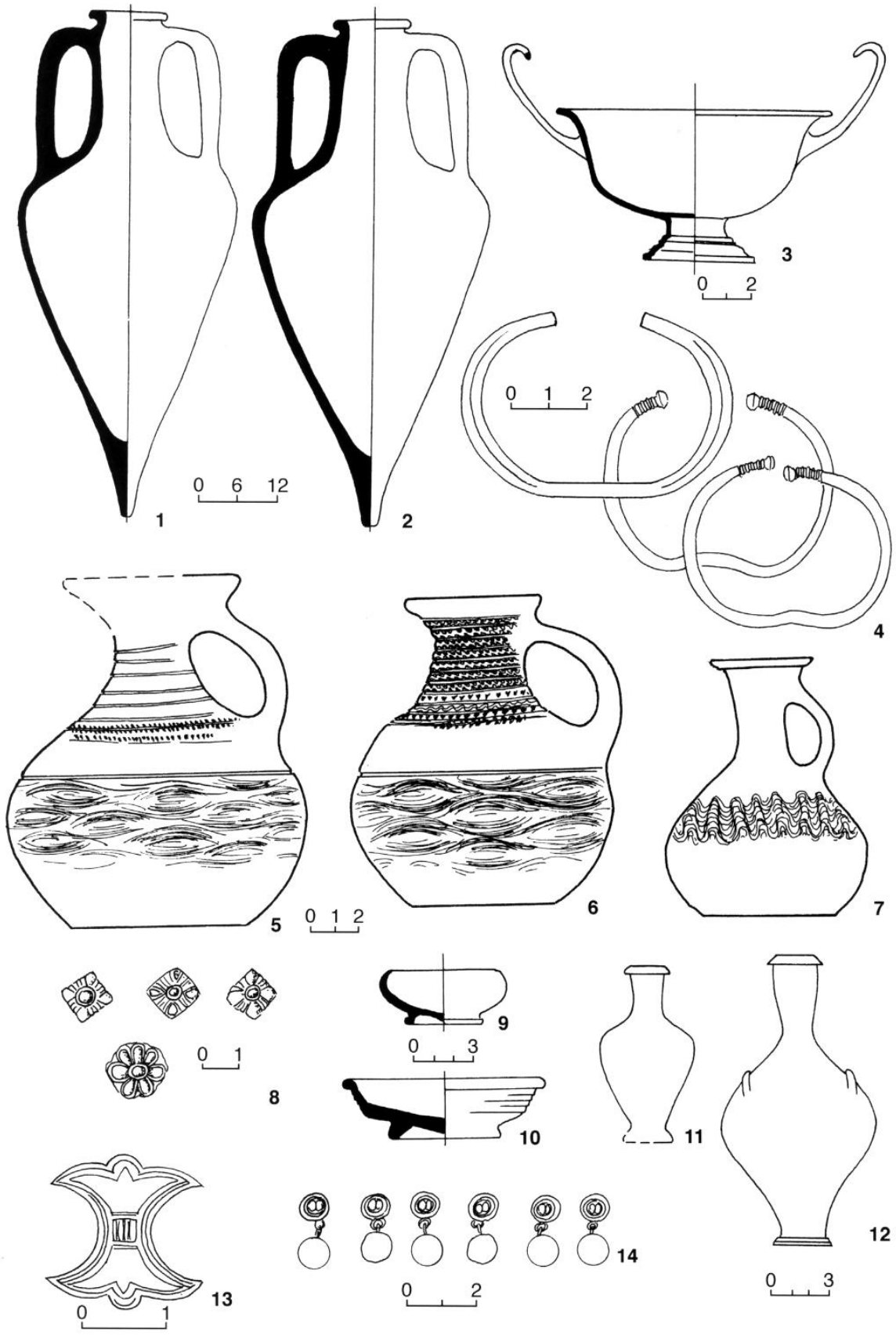

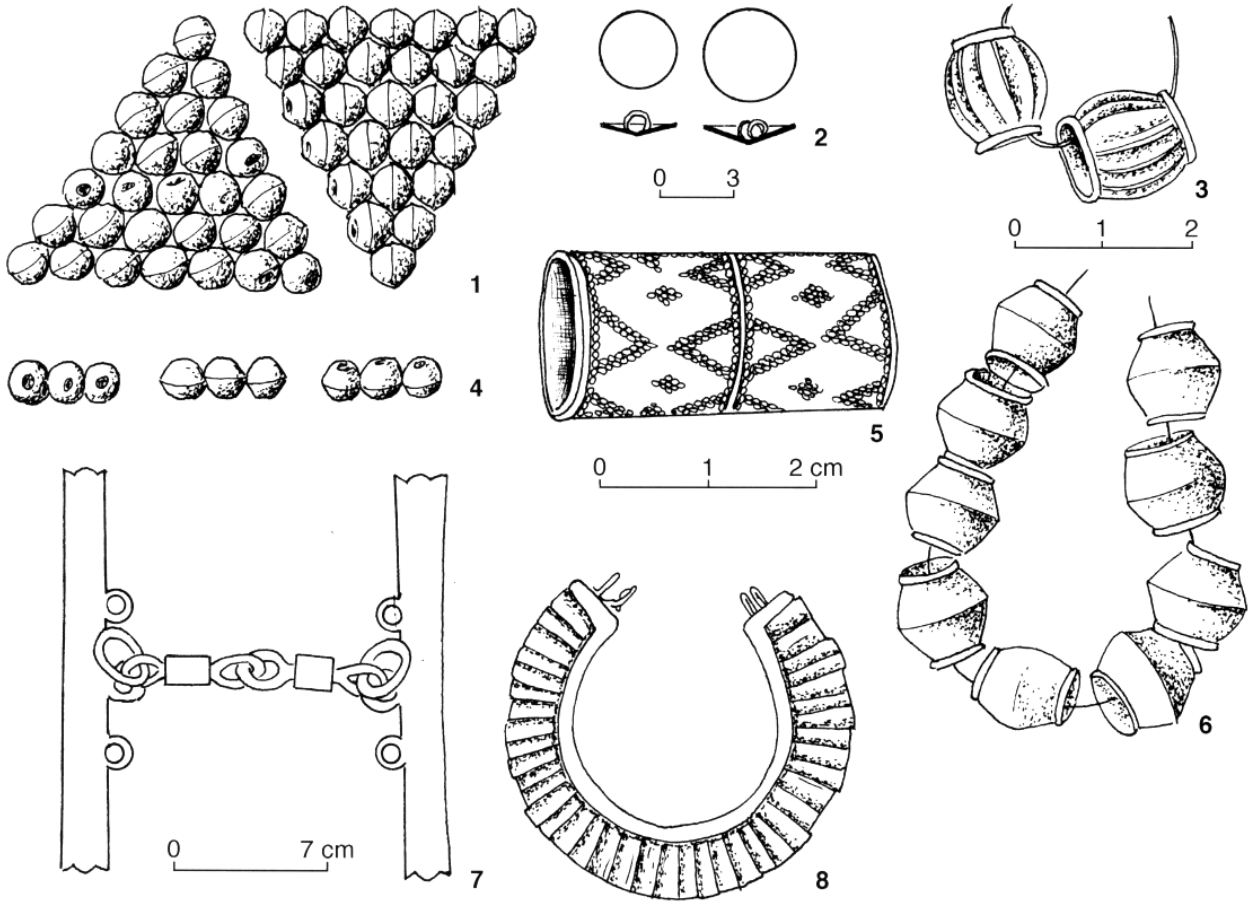
სურ. 17

სურ. 18

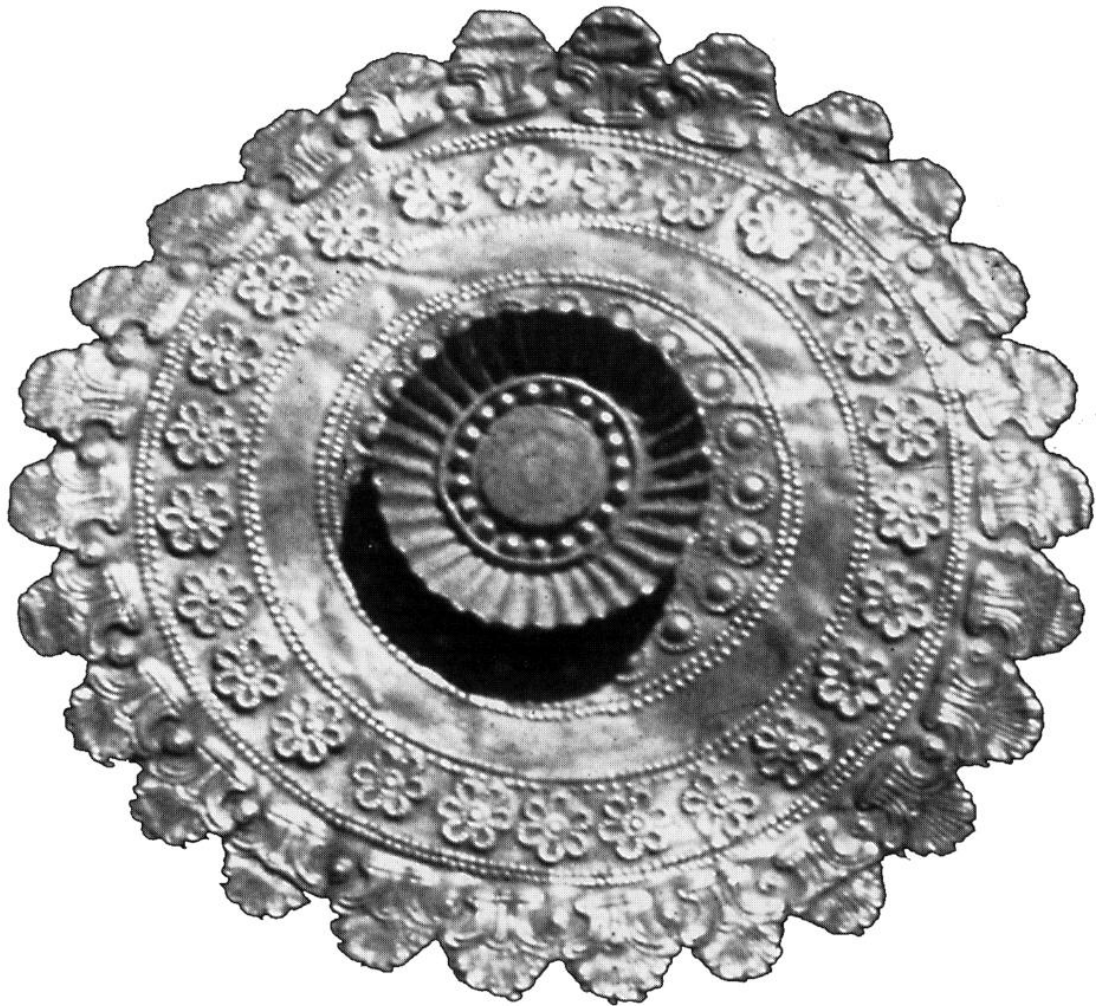
სურ. 19

სურ. 20

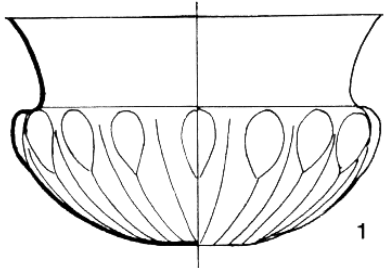
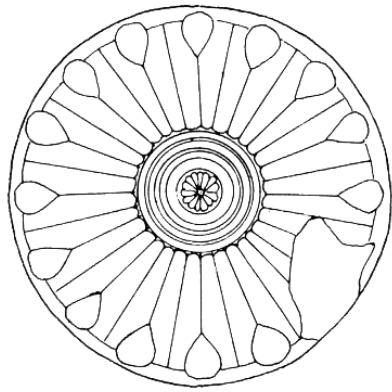

1

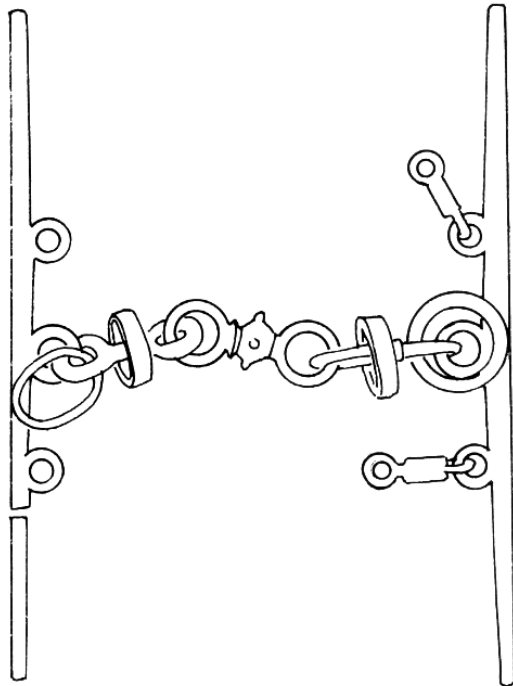

2

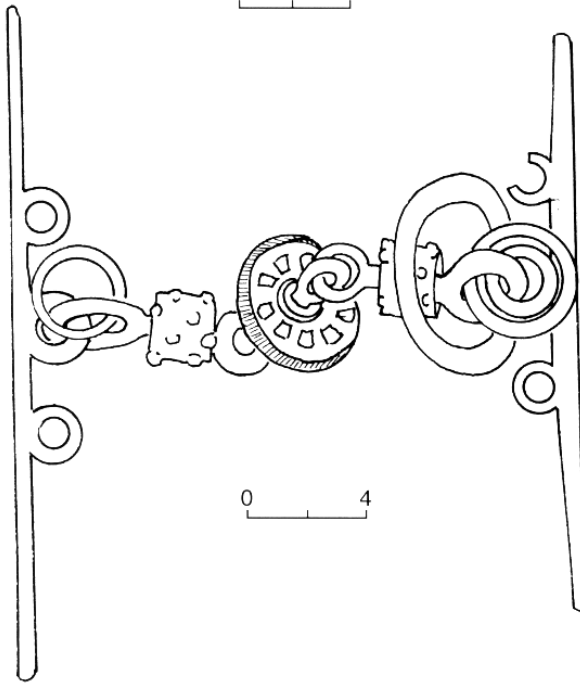
სურ. 21

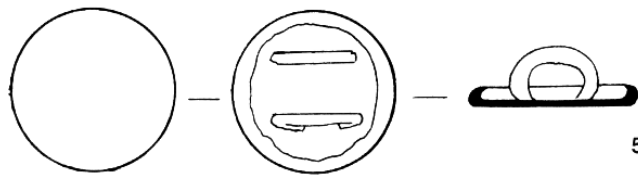
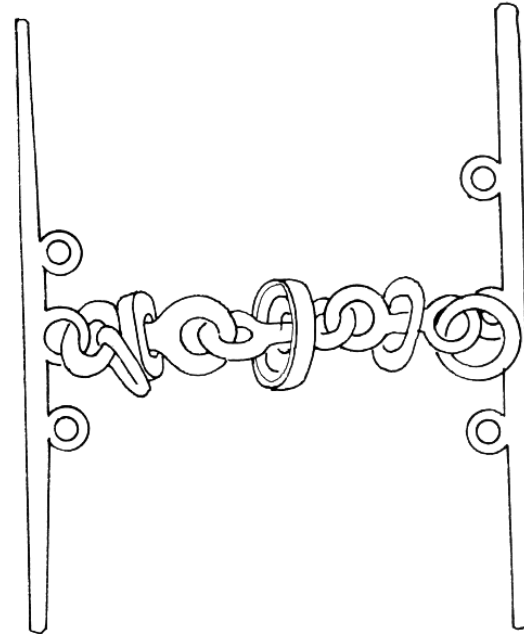
0 4

0 4

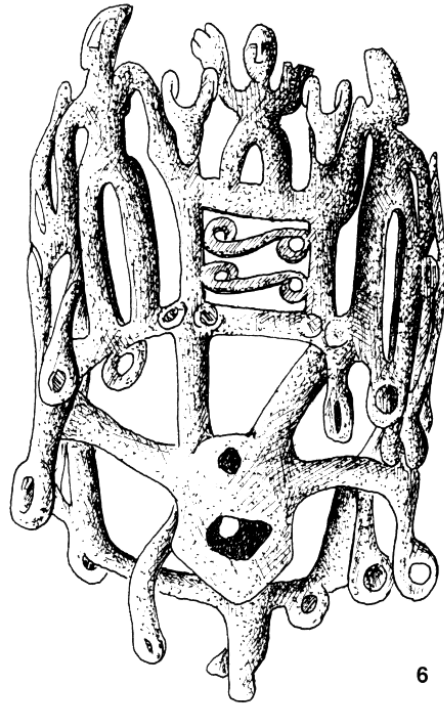

0 4

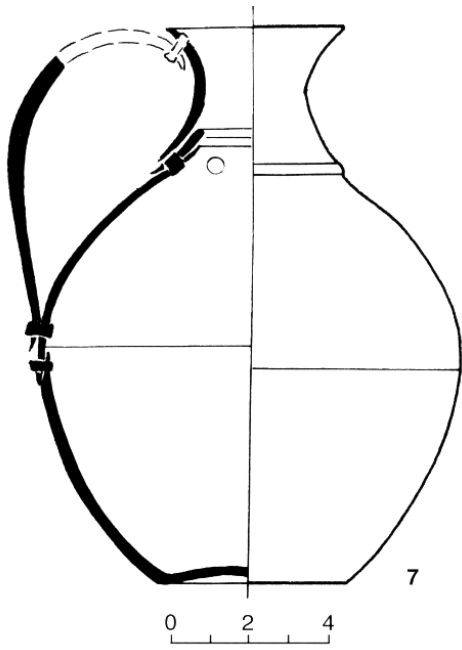
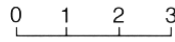

0 3

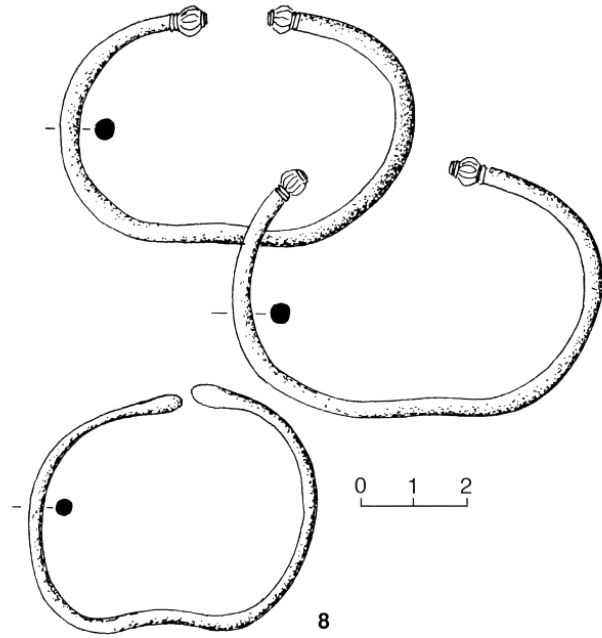
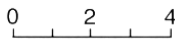
სურ. 22

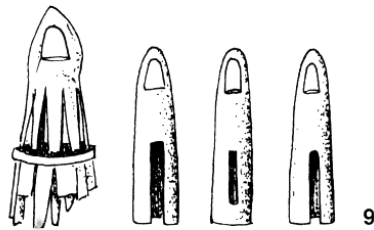
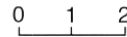
6

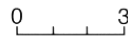
7

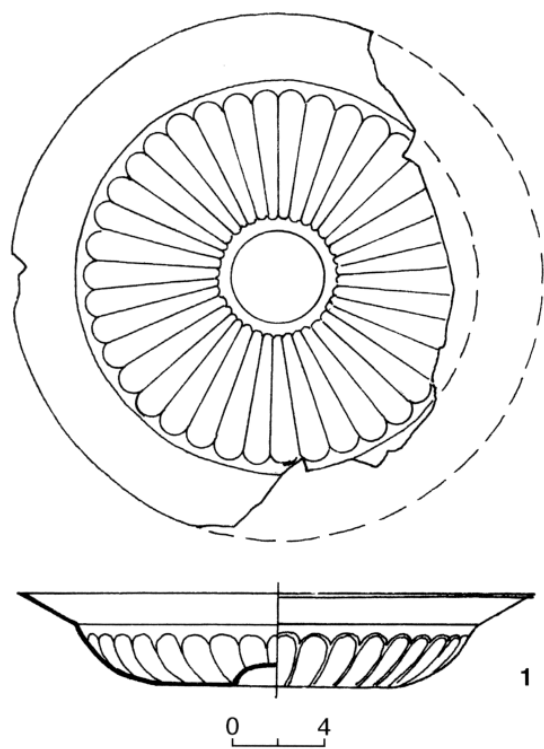
8

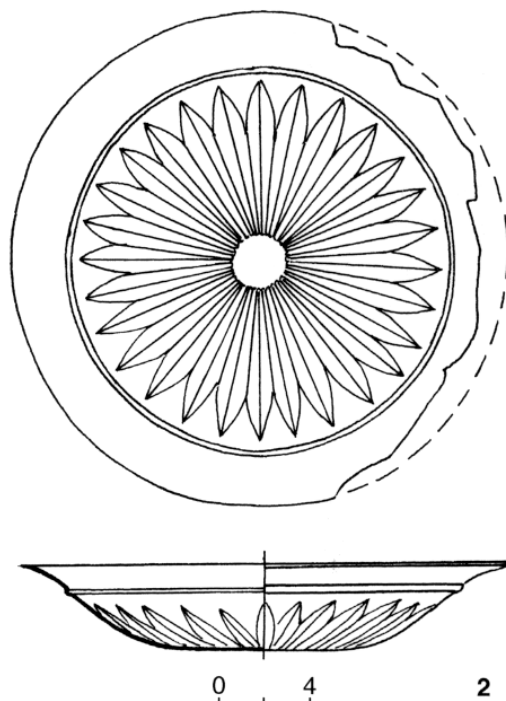
9

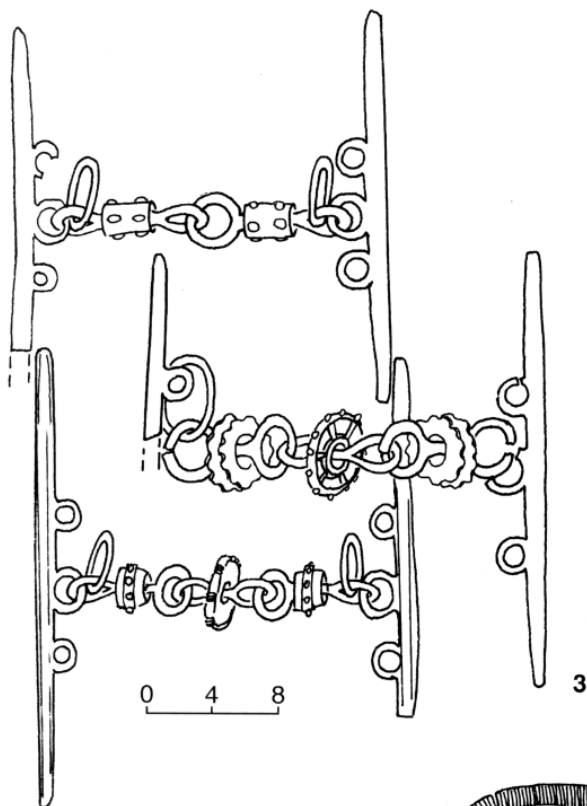
სურ. 23

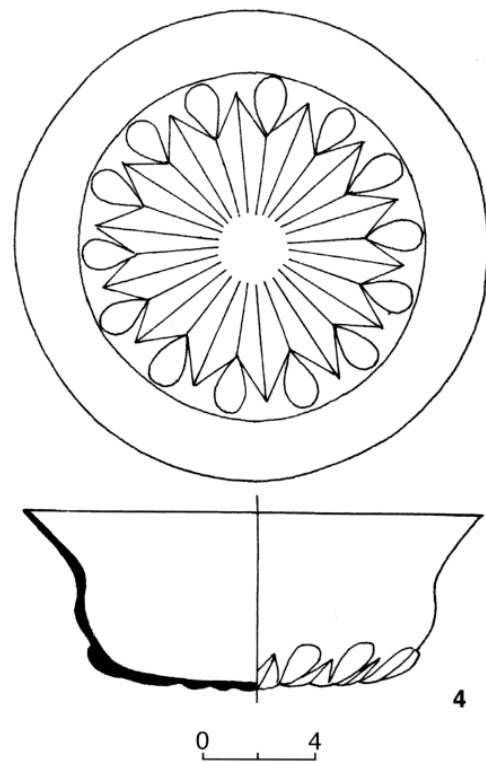
1

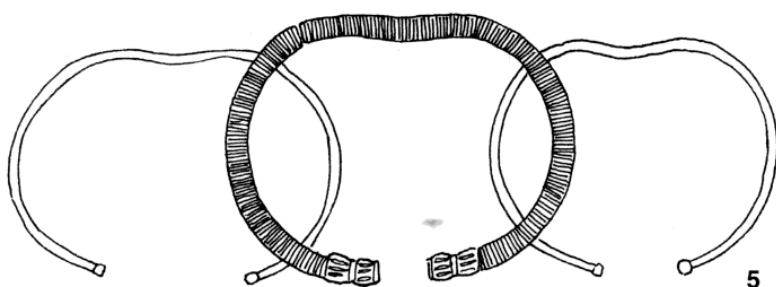
2

3

4

5

დიმიტრი ახვლედიანი

ძვ.წ. IV-III სს-ის კოლხეთის ისტორია კერამიკული დამლევის მიხედვით

ჩვენი ნაშრომის მიზანია კოლხეთის ძვ.წ. IV-III სს-ის ისტორიის ზოგიერთი საკითხის განხილვა, მის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი კერამიკული ეპიგრაფიკის ძეგლების, ანუ კერამიკული დამლევის მონაცემთა საფუძველზე.

კერამიკული ნაწარმის აღჭურვა დამლევით განსაკუთრებით პოპულარული ხდება ხმელთაშუაზღვისპირეთსა და შავიზღვისპირეთის ქვეყნებში გვიანკლასიკურ და ელინისტურ ხანაში. დამლევი დაიტანებოდა სამშენებლო მასალებზე – აგურსა და კრამიტზე; კერამიკულ ტარაზე – ამფორებსა და ქვევრების მცირე ნაწილზე; სუფრის ჭურჭლის ზოგიერთ სახეობაზე.

სადღეისოდ დამლევის შესწავლა სამი მიმართულებით არის საინტერესო: პირველი – ისინი იძლევიან ინფორმაციას თუ ვის ეკუთვნოდა ამ მასალის მწარმოებელი სახელოსნო, ვინ ახორციელებდა კონტროლს ამ წარმოებაზე და სხვა; მეორე – დამლევის რეგისტრაცია საშუალებას იძლევა შესწავლილ იქნას ანტიკური ხანის სხვადასხვა ცენტრებს შორის სავაჭრო ურთიერთობათა ისტორია; მესამე – კერამიკული დამლევი სადღეისოდ წარმოადგენენ ანტიკური ხანის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო ზუსტად დათარიღებულ ძეგლს. ამდენად, ისინი წარმოადგენენ კარგ დამთარიღებელ მასალას იმ კომპლექსებისა და ფენებისათვის, რომლებშიც ისინი არიან მოპოვებულნი [39, გვ. 5].

კოლხეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ძვ.წ. IV-III სს-ის კერამიკული დამლევი, წარმომავლობის მიხედვით ორ ძირითად ჯგუფად იყოფა: ადგილობრივ და იმპორტულ. ადგილობრივი დამლევი დატანილია კრამიტებსა და ამფორებზე. კრამიტზე დატანილი დამლევი აღმოჩენილია ვანის ნაქალაქარზე და ისინი სამეფო დამლევის წარმომადგენენ. ამფორებზე დატანილი დამლევი აღმოჩენილია აფხაზეთის ტერიტორიაზე და დიოსკურიის კუთვნილია.

კოლხური სამეფო დამდიანი კრამიტი განხილული გვაქვს ჩვენს მონოგრაფიაში [1] და იქიდან ზოგიერთ დასკვნას მოვიყვანთ:

– ადგილობრივ კრამიტზე დაიტანებოდა ორ-ორი დამლა – დიდი და მცირე. დიდ დამლაზე ბერძნულად გაკეთებული იყო ორსტრიქონიანი წარწერა ΒΑΣΙΛΙΚΗ | ΜΗΛΑΒΗΣ. მცირე დამლეებზე – ΜΗΝΟ (2 ც.), ΟΡΑΖΟ (8 ც.), ΧΟΡΣΙΠ (3 ც.), Ε[Ρ?]ΜΩ (1 ც.) და X- -XA (1 ც.). ერთ კრამიტზე დატანილი იყო, როგორც დამლევი, ასევე ნიშანი – ΒΑΣΙΛΙΚΗ | ΜΗΛΑΒΗΣ ΧΟΡΣΙΠ P.

– სამეფო დამლეებზე აღნიშნული ΒΑΣΙΛΙΚΗ და ΜΗΛΑΒΗΣ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად უნდა იქნას წაკითხული, სადაც ზედსართავი წაშლია ალნიშნავს, რომ კრამიტი სამეფოა, ანუ χερσαμ[?] წაშლია. საკუთარი სახელი ΜΗΛΑΒΗΣ კი ΜΗΝΟ-თან, ΟΡΑΖΟ-სთან, ΧΟΡΣΙΠ-სთან, Ε[Ρ?]ΜΩ-სთან და X- -XA-სთან ერთად შესაძლებელია მეფის მოხელისა იყო, ოღონდ ამ უკანასკნელებზე რანგით უფრო მაღალი. ჩვენ გამოვრიცხავთ ამ პირების ხელოსნებისადმი მიკუთვნებას, ვინაიდან ერთ კრამიტზე დატანილია როგორც დამლევი, ასევე ნიშანი. მივიჩნევთ რა ამ ნიშანს ხელოსნის კუთვნილად, შეუთავსებლად ვთვლით ერთ კრამიტზე ორი მეთუნის (ΧΟΡΣΙΠ და P) აღნიშვნელი დამლისა და ნიშნის არსებობას.

– სამეფო დამდიანი კრამიტს ძვ.წ. III ს-ის პირველი ნახევრით ვათარიღებთ სტრატეგრაფიულ და პალეოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით.

– სამეფო დამლეებით აღჭურვილი კრამიტის გამოშვების შეწყვეტის შემდეგ იწყება ნიშნიანი კრამიტის წარმოება, რაც, ჩვენი აზრით, სამეფო ხელისუფლების შესუსტების ან საერთოდ გაუქმების შედეგი უნდა იყოს. ამ დროს მეფის კუთვნილი (ან მის, ამა თუ იმ ფორმით კონტროლს ქვეშ მყოფი) სახელოსნო, მისი დაქვემდებარებიდან გამოდის და ცალკეული ხელოსნის მფლობელობაში გადადის. გარდამავალ საფეხურად ნიშნიანი და დამლევიანი კრამიტის გამოშვება მიგვაჩნია.

აფხაზეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ ადგილობრივი ამფორების ერთ ნაწილზე დასმულია ორსტრიქონიანი ბერძნული წარწერა ΔΙΟΣ | ΚΟΥ. გ. ლორთქიფანიძე ამ შემოკლებული წარწერის სრული აღდგენის ორ ვარიანტს იძლევა: ΔΙΟΣΚΟΥ [ΡΙΑΔΟΣ], ანუ დიოსკურიის-ქალაქის დასახელებას, ან ΔΙΟΣΚΟΥ [ΡΙΩΝ], ე.ი. დიოსკურიელთა [28, გვ. 43].

ამ დამლეებს მ. ტრაპში ზოგადად ელინისტური ხანით ათარიღებს [32, გვ. 227], გ. შამბა – ძვ.წ. IV ს-ით [38, გვ. 152], ი. ვორონოვი – ძვ.წ. III ს-ით [23, გვ. 164-165], გ. ცეცხლაძე – ძვ.წ. III ს-ის პირველი ნახევრით [37, გვ. 105]. დამლევიანი ამფორების გამოშვების შეწყვეტის შემდეგ იწყება ნიშნიანი ამფორების წარმოება. ეს მოვლენა ჩვენი აზრით, გამოწვეულია ამ სახელოსნოების დიოსკურიის, როგორც ქალაქის ხელისუფლების კონტროლიდან გამოსვლით.

ძვ.წ. IV-III სს-ის იმპორტული კერამიკული დამლევი, რომლებიც კოლხეთის ტერიტორიაზე

არიან გამოვლენილი, მიეკუთვნებიან სინოპეს, ჰერაკლესს, თასოსსა და ქიოსს. დამღების უმეტესობა გამოქვეყნებულია [3; 4]. თავდაპირველად უნდა აღინიშნოს, რომ ქრონოლოგიური თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა დამღებში მოხსენიებული ეპონიმების სახელთა ერთმანეთთან შედარება (ეპონიმები არიან ბერძნული ქალაქ-სახელმწიფოს ის მოხელეები, რომელთა სახელის მიხედვით აღინიშნებოდა წელი), ვინაიდან მათი თარიღები უფრო ზუსტად არის განსაზღვრული, ვიდრე ფაბრიკანტების. ამის საშუალებას იძლევიან სინოპური, ჰერაკლესური, თასოსური დამღები. რაც შეეხება ქიოსურ დამღებს – აქ ჯერ არ არის დადგენილი მათზე აღნიშნული სახელი ეპონიმს მიეკუთვნება თუ ფაბრიკანტს.

თავდაპირველად განვიხილავთ სინოპურ დამღებს, ვინაიდან მათი რაოდენობა, კოლხეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი სხვა ცენტრების დამღებს შორის, ყველაზე უფრო დიდია.

სინოპური დამღები, ანუ სინოპელ ასტინომთა დამღები (ასე ერქვათ სინოპელ ეპონიმებს) ბ. გრაკოვმა დაჰყო ექვს ქრონოლოგიურ ჯგუფად, გამოჰყო 192 ასტინომი და ისინი ზოგადად ძვ.წ. IV ს-ის ბოლოთი და ძვ.წ. 70 წ.-ით დაათარიდა. ყოველ ჯგუფში ასტინომები აღფაბეტის მიხედვით იყო დალაგებული [26]. დამღათა ასეთი კლასიფიკაცია თითქმის უცვლელად სხვა მკვლევარებმაც გაიზიარეს. განსხვავება ცალკეული ჯგუფების აბსოლუტური თარიღების დადგენაში იყო, რაც თარიღების დაძველებაში გამოიხატებოდა [იხ. 3; 39]. სინოპური დამღების შესწავლის მეორე ეტაპზე იწყება ასტინომთა ქრონოლოგიური სკალის შექმნის მცდელობა [34; 35; 40]. ამავე დროს ხდება ასტინომთა რაოდენობის შემცირება: ნ. ფედოსეევი იხილავს 164-მდე დაიყვანა [33] და ძვ.წ. 376-212 წწ.-ით დაათარიდა [34]. ნ. ფედოსეევის მეორე ნაშრომში ძვ.წ. 305 წლიდან 231 წლამდე ასტინომების ქრონოლოგიური სკალაა მოცემული. ყველა ასტინომს თავისი თარიღი აქვს [35]. უახლესი გამოკვლევა, რომელიც სინოპელ ასტინომთა დამღების ქრონოლოგიას შეეხება, მიეკუთვნება ნ. კონოვიჩს [40]. მან ასტინომთა დამღები ხუთ ქრონოლოგიურ ჯგუფად დაჰყო; თითოეული ჯგუფი კიდევ ქვეჯგუფებად (IV ჯგუფის გარდა). იქ, სადაც ეს შესაძლებელი იყო, ასტინომები ქრონოლოგიის მიხედვით დალაგა, სადაც არა, აღფაბეტის მიხედვით. ასტინომთა რაოდენობა 161-მდე დაიყვანა და ძვ.წ. 355/350 – 190 წწ.-ით დაათარიდა. ეს მონაცემები იმიტომ მოგვყავს, რომ ჩვენს ხელთ არსებული მასალა საშუალებას არ იძლევა დამოუკიდებლად შევიძუშავოთ ასტინომთა ქრონოლოგია. იმიტომ გამოვყოფთ იმ მონაცემებს, რომლებიც ზოგადაა და მოყვანილ ყველა ნაშრომზე დაყრდნობით არ მოდიან ერთმანეთთან წინააღმდეგობაში.

სტატიაში, რომელშიც გამოქვეყნებული გვაქვს სინოპური დამღები, გრაკოვის შრომაზე დაყრდნობით აღნიშნულია, რომ კოლხეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილია ასტინომთა ყველა ჯგუფის დამღა, IV ჯგუფის გარდა. აქედან პირველი სამი ჯგუფის დამღები აღმოჩენილია ფიჭვნარში, ეშერაზე, ნოქალაქევი, დაბლაგომში, ვანის ნაქალაქარზე, ხოლო V და VI ქრონოლოგიური ჯგუფის დამღები – მხოლოდ ვანის ნაქალაქარზე [3]. ნ. ფედოსეევის ნაშრომის მიხედვით, სადაც მოყვანილია ასტინომთა ქრონოლოგიური სკალა ძვ.წ. 305 წლიდან ძვ.წ. 231 წლამდე, კოლხეთში სინოპური იმპორტის შემოსვლაში შეინიშნება 25 წლის წყვეტილი ძვ.წ. 286 წელსა და ძვ.წ. 261 წელს შორის (იხ. ცხრ. I). (ამ და სხვა ცხრილების სვეტებში მოყვანილი ციფრები, თითოეული ეპონიმის დამღების რაოდენობას აღნიშნავს). ნ. კონოვიჩის ნაშრომის მიხედვით, კოლხეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია 19 ასტინომის დამღა. ლაკუნა ასტინომებს მნესიკლესსა და ძენიოს აპოლოდორისის ძეს შორის ძევს. მნესიკლესი III ქრონოლოგიური ჯგუფის ბოლო ასტინომია, ანუ მისი დამღა ძვ.წ. 280 წლით თარიღდება. მნესიკლესსა და ძენიოს აპოლოდორისის ძეს შორის ნ. კონოვიჩის ასტინომთა ქრონოლოგიური სკალის მიხედვით 34 ასტინომია, ე.ი. მათ შორის განსხვავება 34 წელია. ამ მონაცემებზე დაყრდნობით შეიძლება ითქვას, რომ კოლხეთში სინოპური ნაწარმის შემოსვლაში 34 წლიანი წყვეტილი შეიმჩნევა და მოიცავს ძვ.წ. 280-245 წლებს. ამ ქრონოლოგიური სკალის მიხედვითაც პირველი, მეორე და მესამე ჯგუფის ასტინომთა დამღები აღმოჩენილია ფიჭვნარში, ეშერაზე, ნოქალაქევი, დაბლაგომსა და ვანის ნაქალაქარზე, V ჯგუფისა კი – მხოლოდ ვანის ნაქალაქარზე (იხ. ცხრ. II).

რაც შეეხება ჰერაკლესურ ამფორათა დამღებს, ისინი კოლხეთში ძალზე სპორადულად შემოდინ. აქედან ორი კალიას I-სა და მოლოსოსისს მიეკუთვნებიან ძვ.წ. IV ს-ის 70-იან წლებს; ჰერაკლესისის – ძვ.წ. 40-იანი წლების დასაწყისს; სილანოსისის – ძვ.წ. IV ს-ის 30-იან წლებს; ხოლო ამფორა დამღით NI - ძვ.წ. 305-285 წწ. [4, გვ. 50]. ჰერაკლესური დამღების დათარიღებისას უპირატესობას ს. მონახოვის მიერ შემოთავაზებულ თარიღებს ვანიჭებთ, ვინაიდან იგი კარგად დათარიღებულ კომპლექსებს ეყრდნობა [31]. ისინი ვრცელდებიან კოლხეთის, როგორც სამხრეთ-დასავლეთ მხარეს (ბათუმი, ფიჭვნარი), ასევე შიდა რაიონებში (ვანის ნაქალაქარი). ასევე სპორადულად შემოდინდნენ კოლხეთში თასოსური ამფორები. ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი სამი ამფორის დამღიდან მხოლოდ ერთის დათარიღება მოხერხდა – ჰეროდოტოსის დამღა ძვ.წ. 325-310 წწ.-ით თარიღდება [4, გვ. 51]. ქიოსური ამფორები, როგორც ცნობილია, ძალ-

ზე სპორადულად იდამდებოდნენ. ისინი კოლხეთშიც ასევე სპორადულად შემოდინან – ერთი ჰიკესიოსის და სამი, ერთი სიქით დატანილი – ჰეგასიასის. აქედან პირველი ძვ.წ. III ს-ის მესამე მეოთხედით თარიღდება, დანარჩენი სამი – ძვ.წ. 200 წლის მახლობელი ხანით [4, გვ. 51].

კოლხეთში ჰერაკლეური, თასოსური და ქიოსური ამფორების გავრცელებაშიც ის კანონზომიერება შეინიშნება, რაც სინოპურ ნაწარმს ახასიათებს. თავდაპირველად იმპორტი ვრცელდება როგორც ვანის ნაქალაქარზე, ისევე კოლხეთის სხვა რაიონებში. შემდეგ დაახლოებით ძვ.წ. III ს-ის 80-იანი წლებიდან ფიქსირდება წყვეტილი, ძვ.წ. III ს-ის მეორე ნახევარში იმპორტი განახლდა, ოღონდ ამჯერად მხოლოდ ვანის ნაქალაქარზე (იხ. ცხრ. III).

საბოლოო დასკვნის სახით შეიძლება ჩამოვაყალიბოთ: კოლხეთში დამდებით აღჭურვილი კერამიკული იმპორტის შემოსვლა ძვ.წ. IV ს-ის 70-იან წლებში იწყება. თავდაპირველად შემოდის ჰერაკლეური ნაწარმი. ის ვრცელდება როგორც სანაპირო ზოლში, ასევე შიდა რაიონებში. ძვ.წ. IV ს-ის შუა წლებიდან იწყება სინოპური კრამიტისა და ამფორების შემოზიდვა. ისიც ვრცელდება როგორც კოლხეთის სანაპირო ზოლში, ასევე შიდა რაიონებში. დამდების მიხედვით სინოპური იმპორტის პიკი ძვ.წ. IV ს-ის შუა წლებიდან ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისამდე გრძელდება. ამავე პერიოდს ეკუთვნის სამი ჰერაკლეური და ერთი თასოსური დამდა.

ძვ.წ. III ს-ის პირველ ნახევარში ხდება კოლხეთში დამდიანი იმპორტის სრული შეწყვეტა. ეს ქრონოლოგიური ლაკუნა დაახლოებით 25-35 წელი გრძელდება.

ძვ.წ. III ს-ის შუა წლებიდან იწყება ამ ხანის იმპორტის აღდგენა, ოღონდ ამჯერად კერამიკული დამდები გვხვდება მხოლოდ ვანის ნაქალაქარზე.

ამჯერად, შევეცადოთ ერთმანეთს შევაჯეროთ ადგილობრივი და იმპორტული კერამიკული დამდები. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ადგილობრივ კრამიტზე დასმული სამეფო დამდები და ამფორების დიოსკურიის დამდები თავის არსებობას ძვ.წ. III ს-ის პირველ ნახევარში წყვეტენ. ადგილობრივი ნაწარმის დადამდვის პრაქტიკის შეცვლა მასზე ნიშნების დატანით რაღაც მნიშვნელოვან პოლიტიკურ მოვლენებთან არის დაკავშირებული. კერძოდ, ეს უნდა იყოს სამეფო ხელისუფლების შესუსტება ან საერთოდ გაქრობა კოლხეთის შიდა რაიონებში, და იმ პოლიტიკური ინსტიტუტების ცვლილება, რომელსაც ადგილი უნდა ჰქონოდა დიოსკურიაში. ასეთი სიტუაცია გაუარესებული პოლიტიკური ვითარებით იყო განპირობებული. ამ მოვლენის გამოხატულება ასევე ძვ.წ. III ს-ის პირველ ნახევარში იმპორტულ კერამიკულ დამდებში 25-35 წლიანი ლაკუნა უნდა იყოს. ამდენად, კოლხური კერამიკული დამდების გაქრობა და მათი შეცვლა ნიშნებით, ქრონოლოგი-

ურად ძვ.წ. III ს-ში დამდიანი იმპორტული კერამიკული ნაწარმის იმპორტში წყვეტილის გაჩენას უნდა დავეკავშიროთ, რაც, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ძვ.წ. 280-250 წწ.-ს მოიცავს. ეს ქრონოლოგიური ლაკუნა დაკავშირებული უნდა იყოს კოლხეთის ტერიტორიაზე წარმოებულ სამხედრო მოქმედებებთან. ამის საფუძველს გვაძლევს ის გარემოება, რომ კოლხეთის უმსხვილესი სავაჭრო კონტრაგენტის, სინოპეს ექსპორტი სწორედ ამ პერიოდში აღწევს პიკს ბოსფორსა და ისტრიაში [40, გვ. 182].

ვარაუდის სახით შეიძლება გამოვთქვათ შემდეგი მოსაზრება, რომ კოლხეთის ტერიტორიაზე მომხდარი ცვლილებები, რომლებიც ამ პერიოდში შეინიშნება, სწორედ ამ სამხედრო მოქმედებებთან იყო დაკავშირებული:

– კოლხეთის სამეფოს დაშლა, რაც მტკიცდება ქსენოფონტესა და მემნონის ცნობებზე დაყრდნობით. ქსენოფონტე „ანაბაზისში“ აღნიშნავს: „(სტრატეგებმა – და.) გამოთქვეს აზრი, რომ უმჯობესია ფასისისკენ გაცურვა, რაკი ხომალდები არის, და ფასიანთა ქვეყნის დაპყრობა. იქ, მაშინ აიეტის შვილიშვილი მეფობდა“ [19, გვ. 113]. ეს ცნობა ეხება ძვ.წ. V-IV სს-ის მიჯნას. მემნონს, რომელიც მითრიდატე პონტოელის მიერ კოლხეთის დამორჩილებას აღწერს, მოჰყავს შემდეგი ცნობა: „მითრიდატემ ომით დაიპყრო იმ ხალხთა მეფეებიც, რომელნიც ცხოვრობენ ფაზისის გაყოლებაზე, ვიდრე კავკასიის გადაღმა ოლქებამდე (Memn., 30), (მემნონის ცნობის თარგმანი მოგვყავს მ. ბერძნიშვილის ნაშრომზე დაყრდნობით [5, გვ. 72]). აქ ძვ.წ. II ს-ის ბოლოს ამსახველი სიტუაციაა გადმოცემული.

ამ ორი წყაროს ერთმანეთთან შეჯერებით შეიძლება დავასკვნათ, რომ ძვ.წ. V-IV სს-ის მიჯნაზე კოლხეთის მთავარი მდინარის, ფაზისის ხეობას და შესაბამისად მთელ კოლხეთს ერთი ბასილევსი განაგებდა. ძვ.წ. II ს-ის ბოლოს, იგივე ფაზისის გაყოლებაზე, რამდენიმე – ორი ან ორზე მეტი ბასილევსის ხელისუფლება დასტურდება. აქედან გამომდინარე, კოლხეთის დაშლა ძვ.წ. V-IV სს-ის მიჯნასა და ძვ.წ. II ს-ის დასასრულს შორის უნდა მომხდარიყო.

– ძველი ვანის, კოლხეთის სამეფოს ერთ-ერთი ადმინისტრაციული ცენტრის რელიგიურ ცენტრად გადაქცევა ძვ.წ. III ს-ის შუა წლებში [16, გვ. 25].

– ნგრევა, რომელიც ფიქსირდება ვარციხის „გიორგობიანების გორაზე“, ვანსა და მთისძირის „ადეიშვილების გორაზე“ [9, გვ. 37; 25, გვ. 75].

– საირხის, ასევე კოლხეთის სამეფოს ერთ-ერთი ადმინისტრაციული ცენტრიდან, იბერიის პროვინციის ადმინისტრაციულ ცენტრად გარდაქმნა [21, გვ. 152].

– ეშერის ნაქალაქარზე ცხოვრების დონის დაქვეითება ძვ.წ. III ს-ის მეორე ნახევარსა და ძვ.წ. II ს-ის პირველ ნახევარში [24, გვ. 460].

– ძვ.წ. III ს-ის შუა წლებიდან ფაზისის დაკნინება, რაც კოლხური თეთრის ემისიის შეწყვეტაში გამოიხატება [10, გვ. 24-25]. რაც შეეხება ფიჭვნარს, აქ აღმოჩენილი მასალა, ამ საკითხთან დაკავშირებით კვლევა-ძიებას მოითხოვს.

– ძვ.წ. III ს-ის მეორე ნახევრიდან, კოლხეთის ტერიტორიაზე, რიონ-ყვირილის ხეობაში, ვანში, მთისძირში, დაბლაგომში, საირხესა და ითხვისში მდიდრულ სამარხებში მიცვალებულთა დაკრძალვის ტრადიცია წყდება:

ვანის ნაქალაქარის სამარხთა თარიღები: სამარხი № 8 – ძვ.წ. V ს-ის პირველი ნახევარი [22, გვ. 120]; სამარხი № 11 – ძვ.წ. V ს-ის შუა წლები [17, გვ. 239]; სამარხი № 6 – ძვ.წ. IV ს-ის პირველი ნახევარი [15, გვ. 9]; სამარხი № 9 – ძვ.წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედი [17, გვ. 203]; სამარხი № 10 – ძვ.წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედი ან ოდნავ გვიანი [17, გვ. 211]; სამარხი № 19 – ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარი [29, გვ. 327]; სამარხი № 16 – ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარი – ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისი [14, გვ. 25]; სამარხი № 17 – ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარი – ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისი [14, გვ. 26]; სამარხები №№ 1-4 – ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისი [36]; სამარხი № 18 – ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისი [30, გვ. 70-74]; სამარხი № 15 – ძვ.წ. III ს-ის პირველი ნახევარი [12, გვ. 84]; სამარხები №№ 12-14 – ძვ.წ. III ს. [13, გვ. 27]. აღსანიშნავია, რომ ეს უკანასკნელი სამი სამარხი გაძარცვულია, ამიტომ მათი თარიღი ზოგადად არის მოცემული.

მთისძირი – ძვ.წ. IV ს. [8, გვ. 69-81].

დაბლაგომი – ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისი [11, გვ. 76].

საირხე: სამარხი № 5 – ძვ.წ. V ს-ის შუა წლები, მეორე ნახევარი [21, გვ. 45]; სამარხი № 10 – ძვ.წ. IV ს-ის პირველი ნახევარი [21, გვ. 97]; სამარხი № 8 – ძვ.წ. IV ს-ის შუა წლები [21, გვ. 58]; სამარხი № 4 – ძვ.წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედი [21, გვ. 61]; სამარხი № 9 – ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარი [21, გვ. 64]; სამარხი № 6 – ძვ.წ. IV-III სს-ის მიჯნა [21, გვ. 65]; სამარხი № 1 – ძვ.წ. IV-III სს-ის მიჯნა [21, გვ. 79].

ითხვისი – ძვ.წ. V ს-ის შუა წლები [7].

ეს გარემოება, ჩვენი აზრით, გამოწვეული იყო იმით, რომ ამ სამარხებში დაკრძალულნი იყვნენ კოლხეთის სამეფოს, მსახურეული არისტოკრატის წარმომადგენლები და კოლხეთის სამეფოს დაშლის შემდეგ საზოგადოების ამ ფენამ შეწყვიტა არსებობა [2].

– ძვ.წ. III ს-ის მეორე ნახევრიდან ძვ.წ. II ს-ის 80-იან წლებამდე წყდება უცხოური მონეტების მიმოქცევა ქვეყნის თითქმის მთელ ტერიტორიაზე [27].

კერძოდ რა სამხედრო მოქმედებებს უნდა ჰქონოდა ადგილი კოლხეთის ტერიტორიაზე ძვ.წ. III ს-ის პირველ ნახევარში, ამის შესახებ არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა. ყველაზე უფრო გავრცელებული მოსაზრება დაკავშირებულია იბერიის სახელმწიფოს წარმოშობასთან და ამ პერიოდში მიმდინარე მოვლენებთან, როდესაც ავტორთა აზრით (გ. გამყრელიძე, ოთ. ლორთქიფანიძე, გ. მელიქიშვილი, დ. მუსხელიშვილი და სხვ.) იბერიის ხელში გადადის კოლხეთის ტერიტორიების ნაწილი [9, გვ. 37-43; 18, გვ. 436-444, 455; 20, გვ. 455-458; 41, გვ. 76-97 და სხვ.]; მეორე მოსაზრება ეკუთვნის ი. გაგოშიძეს, რომელსაც მიაჩნია, რომ კოლხეთისა და იბერიის ქალაქების – ვანის, ურბნისის, უფლისციხისა და სარკინეს ნგრევა დაკავშირებულია დიადოხოსების მიერ წარმოებულ სამხედრო მოქმედებებთან [6, გვ. 87]; მესამე მოსაზრება ეკუთვნის თ. ღუნდუას. მისი აზრით, ძვ.წ. III ს-ში აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ტერიტორიაზე მდებარე ბერძნული ქალაქ-სახელმწიფოები დაიმორჩილეს ადგილობრივმა ხელისუფლებამ [10, გვ. 24-25]. ი. ვორონოვის აზრით, ძვ.წ. III ს-ში მცირეაზიელმა ბერძნებმა განახორციელეს კოლხეთის შიდა რაიონების (კერძოდ, ვანი-სურიუმის) კოლონიზაცია, ძალისმიერი მეთოდებით [24, გვ. 465]. კვლევის ამ ეტაპზე ჩვენ არ შევეცდებით ამ მოსაზრებების კრიტიკულ განხილვას. გარდა ამისა, ერთი სტატიის ფარგლებში ამ პრობლემის წარმოჩენა მთელი სისრულით შეუძლებლად მიგვაჩნია.

დასკვნის სახით შეიძლება აღვნიშნოთ, რომ დაახლოებით ძვ.წ. 280-250 წწ.-ის განმავლობაში კოლხეთის ტერიტორიაზე წარმოებულ სამხედრო მოქმედებების შედეგად მოხდა: კოლხეთის სამეფოს დაშლა და შესაძლებელია მისი ზოგიერთი ტერიტორიის მითვისება იბერიის სამეფოს მიერ; სამეფო ხელისუფლების გაუქმება და შესაბამისად მისი სამოხელეო ფენის მოსპობა (კრამიტის დამღები, მდიდრული სამარხები); უცხოური ნაწარმის შემოსვლის შეზღუდვა (იმპორტული კერამიკული დამღები, უცხოური მონეტები); კოლხური თეთრის ემისიის შეწყვეტა.

24. **Воронов Ю.Н.** Восточное Причерноморье в системе эллинистического мира. – Причерноморье в эпоху эллинизма. Материалы III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. Тб., 1985, с. 459-468.

25. **Гамкрелидзе Г.А.** К археологии долины Фасиса. Тб., 1992.

26. **Граков Б.И.** Древнегреческие керамические клейма с именами астонинов. М., 1929.

27. **Дундуа Г.Ф.** Нумизматика античной Грузии. Тб., 1987.

28. **Лордкипанидзе Г.А.** Колхида в VI-II вв. до н.э. Тб., 1978.

29. **Лордкипанидзе О.Д.** Вани в системе колхидского государства. – Причерноморье в VII-V вв. до н.э. Материалы V Международного симпозиума по древней истории Причерноморья, Вани-1987, Тб., 1990, с. 327-337.

30. **Лордкипанидзе О.Д., Путуридзе Р.В., Матиашвили Н.Н., Толордава В.А., Пирцхалава М.С., Чкония А.М., Квирквелия Г.Г., Инаури Г.А.** Ванская археологическая экспедиция. – ПАИ-1986, Тб., 1991, с. 70-74.

31. **Монахов С.Ю.** Греческие амфоры в Причерноморье. Саратов, 1999.

32. **Трапш М.М.** Труды, т. 2. Сухуми, 1969.

33. **Федосеев Н.Ф.** Уточненный список магистратов контролировавших керамическое производство в Синопе. – ВДИ, № 2, 1993, с. 85-104.

34. **Федосеев Н.Ф.** Хронология синопских магистратских клейм. – Проблемы скифско-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов, Запорожье, 1994, с. 188-190.

35. **Федосеев Н.Ф.** Керамические клейма из раскопок "Бакланья скала." – Древности Боспора, т. 1, М., 1998, с. 253-270.

36. **Хоштария Н.В.** Археологические раскопки в Вани. – კაკ II, 1962, გვ. 65-80.

37. **Цецхладзе Г.Р.** Производство амфорной тары в Колхиде. – Греческие амфоры. Саратов, 1992, с. 90-110.

38. **Шамба Г.К.** Амфорные клейма Диоскурии. – ИАБНИИ, V. Тб., 1976, с. 49-57.

39. **Шелов Д.Б.** Керамические клейма из Танаиса III-I веков до н.э. М., 1975.

40. **Conovici N.** Les timbres amphoriques de Sinope. – Histria, VIII, Bucarest, 1998.

41. **Lordkipanidze O.** Das alte Georgien (Kolchis und Iberien) in Strabons Geographie. Amsterdam, 1996, S. 76-97.

ცხრილი I

ასტინომთა საკუთარი სახელი	ფიჭვნარი	ეშერა	ნოქალაქევი	დაბლაგომი	ვანის ნაქალაქარი	
	ამფორა	კრამიტი	ამფორა	კრამიტი	ამფორა	კრამიტი
1. Β[ρ]υς I ძვ.წ. 293 წ.			1			
2. Μικρ[μ]ς ძვ.წ. 292 წ.				1		
3. Μνησιελ[μ]ς ძვ.წ. 286 წ.					1	
ლაკუნა 25 წელი	////////////////	////////////////	////////////////	////////////////	////////////////	////////////////
4. Πασιχ[ρ]ης □ Δημητρ[μ]ς ძვ.წ. 261 წ.					1	
5. Ζ[μ]ς □ Ἀπολλοδώρου ძვ.წ. 241 წ.					1	2
6. Μαντ[μ]ς □ Πρωταγ[μ]ς ძვ.წ. 232 წ.						1

ცხრილი II

ასტინომთა საკუთარი სახელი	ფიჭვნარი	ეშერა	ნოქალაქევი	დაბლაგომი	ვანის ნაქალაქარი	
	ამფორა	კრამიტი	ამფორა	კრამიტი	ამფორა	კრამიტი
I ქრ. ჯგუფი (1-17) ძვ.წ. 355/350 - 335/330 წწ.						
1. Κέρως Id (№6-8)					1	
2. ΑἰχμητήςII – If (№ 16-17)	1					
II ქრ. ჯგუფი (18-55) ძვ.წ. 333-296 წწ.						
3. Χαβριμάς – IIa (№ 19)				1		
4. Πρωταγέρας I - IIa (№ 20-22)				1		
5. Μένιμος - IIa (№ 20-22)						1
6. Θεόχρητος IIa (№ 24-28)						4
7. Καλλιστρατος - IIa (№ 24-28)						2
8. Ποσειδώνιος III - IIb (№ 29-33)					1(2?)	1(2?)
9. Χαριξενίτης - IIb (№ 29-33)					1	1
10. Φάνης - IIc (№ 37-39)					1	
11. Ἀριστοβούλος IIc (№ 48-51)		1				
12. Πίσις – IIc (№ 48-51)	1					
13. Θεοπέπτης IIId (№ 52-55)						2
III ქრ.ჯგუფი (56-71) ძვ.წ. 295-280 წწ.						
14. Βίβος IIIId (№ 68)			1			
15. Μιχρμάς IIIId (№ 69)				1		
16. Μνησιελκί IIIId (№ 71)					1	
IV ქრ. ჯგუფი (72-93) ძვ.წ. 279-258 წწ.	////////////////	////////////////	////////////////	////////////////	////////////////	////////////////
ლაკუნა 35 წელი	////////////////	////////////////	////////////////	////////////////	////////////////	////////////////
V ქრ. ჯგუფი (94-161) ძვ.წ. 257-190 წწ.						
17. Ζίσις □ Ἀπολλοδώρου – Vb (№ 106)					1	2

18. Μαντιός □ Πρωτεύου Vb (№ 108)						1
19. Πασιάρης □ Δημητρίου Vc (№ 113)					1	

ცხრილი III

	აჭარა		ვანის ნაქალაქარი	
	ჭერაკლეა	ჭერაკლეა	თასოსი	ქიოსი
ძვ.წ. 400 წ.				
390				
380----	■ Μολισσός 1 ც.	■ Καλλίς 1 ც.		
370----				
360				
350	■ Ήρακλίας 1 ც.			
340	■ Σίμωνος 1 ც.			
330			■ Ήρμόδοτος 1 ც.	
320				
310				
300		■ ΝΙ 1 ც.		
290				
280				
270				
260				
250-				
240				■ Ίκτιος 1 ც.
230				
220				
210				
200				■ Ήγήσιος 3 ც.

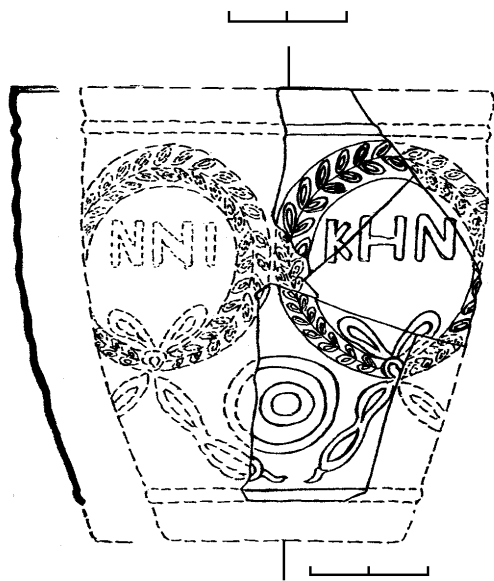
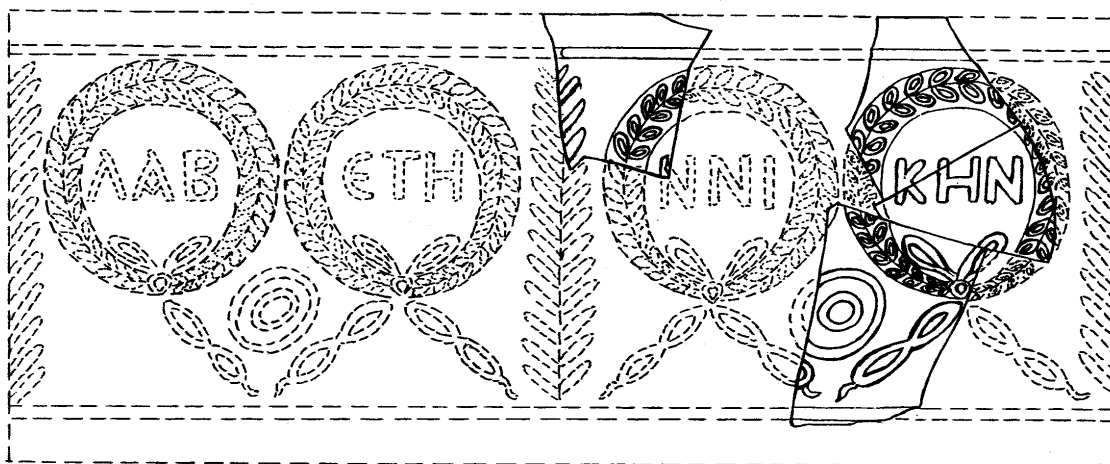

თამარ შალიკაძე

ბერძნულწარწერიანი მინის სასმისები გონიო-აფსაროსიდან

გონიო-აფსაროსის მინის ნაწარმში გამოიყოფა ფორმაში გამოხატვის წესით დამზადებული ბერძნულწარწერიანი სასმისები. როგორც ცნობილია, მინის ამფორებსა თუ სასმისებზე რელიეფურადაა შესრულებული როგორც ორნამენტი, ასევე წარწერები. ამფორებზე ძირითადად საკუთარი სახელებია დატანილი, სხვადასხვა ჯგუფის სასმისებზე კი – გამონათქვამები ან სურვილები, სადღეგრძელოები; მაგალითად, „ჯანმრთელი იყავ და გაიხარე“, „გაიმარჯვე“ და ა. შ. [2, გვ. 220]. ამ სახის ნაკეთობანი პირველად აღმოჩნდა საქარ-

ვებულია გონიო-აფსაროსის ციხის დასავლეთი კედლის გარეთ გავლებულ თხრილში. წარმოდგენილია პირისა და ტანის სამი ნატეხის სახით. მინა გამჭვირვალე, მოყვითალო, მომწვანო ფერისაა; პირი ფართოა, პროფილირებული (ზედა კალთა მომრგვალებული, ქვედა შიგნით ღარისებრად შეწეული). ტანი ძირისკენ ოდნავ შევიწროებულია (ცნობილია ამ სახის ცილინდრულტანიანი სასმისებიც). ძირი არაა დაცული, მაგრამ ანალოგიების მიხედვით ბრტყელი უნდა ყოფილიყო. მის გარეთა ზედაპირს ცენტრში რელიეფური წერტილი უკეთდებოდა. ტანის მთელი ზედაპირი დაფარული

სურ. 1

თველოს ზღვისპირეთში, ამიტომაც მეცნიერული ინტერესი მათ მიმართ განსაკუთრებულია. შედარებით უკეთესად დაცული ნიმუშები მოპო-

ყოფილა ორმაგი ხაზებით შემოფარგლული ბერძნულწარწერიანი რელიეფური ორნამენტით: წყვილ-წყვილადაა განლაგებული ოთხი გვირ-

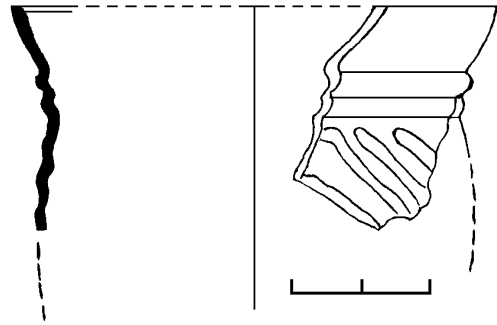
გვინი, რომელთა ბოლოები განასკვულია ფოთ-ლისებრ-ჯაჭვისებრი ბაფთებით. ერთ გვირგვინში შემორჩენილია სამი ბერძნული ასო KHN. დანარჩენ გვირგვინებშიაც უნდა ყოფილიყო სამ-სამი ბერძნული ასო, რომელთა გაშიფრვასაც ცოტათი ქვემოთ ვიძლევი. გვირგვინებისა და ბაფთების ბოლოებს შორის დარჩენილი არე შევსებულია ორმაგი რელიეფური წრეხაზებით. გვირგვინები ერთმანეთისაგან გამოყოფილია ვერტიკალურად განლაგებული პალმის მოზრ-დილი შტოების ორი რიგით. ესენი ფარავენ ფორმაში ჩამოსხმული სასმისის ნახევრების შეერთებისას წარმოქმნილ ნაწიბურებს. სიმაღლე 7,7 სმ-ია, პირის დმ – 8,2 სმ, ძირის დმ – 5,3 სმ (სურ. 1).

ყურადღებას იქცევს ბერძნული ასოები. ერ-მიტაჟში დაცულ გონიო-აფსაროსის მსგავს სასმისზე მოცემულია შემდეგი შინაარსის წარ-წერა ΛΑΒ ΕΘ ΝΝΙ ΚΗΝ, რაც ნიშნავს „გაიმარჯვე“ [2, გვ. 222]. როგორც ვხედავთ, აფსაროსის ბერძნული ასოები და ერმიტაჟის წარწერის ბოლო სამი ასო ერთმანეთს ემ-თხვევა. ვფიქრობთ, რომ ჩვენს მონაპოვარზეც მთლიანობაში ასეთივე წარწერა უნდა ყოფილი-ყო. ოღონდაც, ერმიტაჟის ნიმუშზე ორ-სტრიქონიანი წარწერა გვირგვინებს შორისაა მოქცეული. როგორც ვნახეთ, აფსაროსისაზე ის ჩაწერილია თვით გვირგვინებში. უნდა ვი-ფიქროთ, რომ ჩვენს შემთხვევაში ოთხ მო-ზრდილ გვირგვინში სამ-სამი ბერძნული ასო უნდა ყოფილიყო მოცემული: ΛΑΒ-ΕΘ-ΝΝΙ-ΚΗΝ. ასეთივე ერთსტრიქონიანი წარწერა გვხვდება ქერჩის მახლობლად აღმოჩენილ ცი-ლინდრული ფორმის ჭიქაზე [2, გვ. 220-222, სურ. 1].

ჯერჯერობით ამ სახის მინის ჭურჭლის ერთადერთი ფრაგმენტია მოპოვებული გონიოს ციხის სამხრეთ კარიბჭესთან (გ. ა. 99. 5531). შერჩენილია პირის და ტანის მცირე ნაწილი. მინა გამჭვირვალე, მომწვანო-მოცისფროა. პირი – მომაღლო, სწორი, ოდნავ გარეთკენ გადაშლი-ლი. ტანის დასაწყისი შემკულია წყვილი ჰო-რიზონტალური ზოლითა და პალმის სტილიზე-ბული ფოთლებით (სურ. 2). ეს ნატეხი ემსგავსება სახელმწიფო ერმიტაჟში დაცულ ცილინდრული ფორმის სასმისს, რომელიც ს. სტროგანოვის კოლექციიდან მომდინარეობს [3, გვ. 275, კატ. 115]. მასზე აფსაროსის მსგავსი ფრიზის შემდგომ მოცემულია ერთსტრიქონიანი წარწერა ΚΑΤΑΙ ΧΑΙΡΕ ΚΑΙΕΥΦΡΑΙΝΟΥ – „ჯანმრთელი იყავ და გაიხარე“. ამ ჭურჭელზე ვერტიკალურად განლაგებული შტოები დეკორსა და წარწერას ყოფს ორ ნაწილად და ფარავს ფორმის (მატრიცის) მიერ გაჩენილ ნაწიბურებს. სიმაღლე 7,4 სმ-ია, პირის დმ – 7 სმ, ძირის დმ – 6,8 სმ [2, გვ. 224, სურ 1₃, 2₃]. ერმიტაჟის გარდა, გონიო-აფსაროსის მინის

ჭურჭელს ეძებნება სხვა პარალელებიც [4, გვ. 163-183, ტაბ. XXIII-XXVIII; 6, გვ. 162, № 453].

რელიეფურორნამენტიანი აფსაროსის თანა-დროული მინის ჭურჭელი აღმოჩენილია ურბ-ნისის ნაქალაქარზე. ოღონდაც, მათზე ბერძ-ნული წარწერები არაა მოცემული. გარდა ამისა ორნამენტი შესრულებულია მინის ბალ-ზამარიებზე, ამფორისკსა და გრაფინზე [1, გვ. 69-89, ტაბ. X-XIII].

სურ. 2

რელიეფურორნამენტიანი და ბერძნულწარ-წერიანი სასმისების დანიშნულებასთან დაკავ-შირებით სამეცნიერო ლიტერატურაში გამო-თქმულია მოსაზრება (პ. პერდრიზე, ა. კიზა, დ. ჰარდენი და სხვები), რომ ეს ჭურჭელი ხშირად გამოიყენებოდა სპორტულ შეჯიბრებებში გა-მარჯვებულთა დასაჯილდოებელ პრიზებად, ასევე საჩუქრებადაც [3, გვ. 274]. ბერძნულ წარწერიანი სასმისები ძირითადად სირიულ პროდუქციადაა მიჩნეული. არ გამორიცხავენ მათ წარმოებას კუნძულ კვიპროსზეც. მინის ცნობილი მკვლევარი დ. ჰარდენი თვლიდა, რომ ქალაქ სილონის მკვიდრი ენიონი იყო თვით გამობერვის პროცესის გამომგონებელიც [5, გვ. 102-105]. იგი ფილიალების მესაკუთრეც ყოფილა; მიუთითებენ, რომ სილონელ ენიონს თავისი სახელოსნო ჰქონია იტალიაშიც კი [2, გვ. 223]. მ. საგინაშვილი აღნიშნავს, რომ ენიონის საწარმოები ამზადებდნენ სხვადასხვა ფორმის პროდუქციას: ამფორისკებს, პატარა სურებს, ფიალებსა და თასებს, რომლებზეც რელიეფური ორნამენტი რამდენიმე ფრიზადაა განლაგებული [1, გვ. 83].

ამ სახის ჭურჭელი თარიღდება ახ. წ. I ს-ით. [3, გვ. 275]. ის ფართოდ ჩანს გავრცელებული როგორც აღმოსავლეთ, ასევე დასავლეთ ხმელთაშუა-ზღვისპირეთის ქვეყნებში; შეზღუ-ღული რაოდენობით – პონტოსპირეთშიც.

როგორც ცნობილია, ძვ.წ. I ს-ში სირიაში დაიწყო ფორმაში გამობერვის ხერხით მინის ჭურჭლის დამზადება. თიხისა თუ თაბაშირი-საგან წინასწარ ამზადებდნენ ფორმას ანუ მატ-რიცას. ფორმა ოთხი ნაწილისაგან შედგებოდა – სამი კედლისა და ერთი ძირის. არის სადა

თუ რთული ფიგურული მატრიცები. ზოგიერთ ჭურჭელზე გამოსახული იყო ღვთაებისა თუ ადამიანის თავი, თევზი, ნიჟარა და ა.შ. დეტალები ხელით ემატებოდა. ბუნებრივია, ერთი და იმავე ყალიბის საშუალებით შესაძლებელი იყო ჭურჭლის სერიული წარმოება.

ასეთია გონიოს ციხეზე აღმოჩენილი მინის ნაწარმის ერთ-ერთი სახეობა. როგორც ითქვა, რელიეფურორნამენტიანი ბერძნულწარწერიანი მინის ჭურჭელი პირველად აღმოჩნდა საქართველოს ზღვისპირეთში, ამიტომაც მათი მეცნიერული მნიშვნელობა განსაკუთრებულია. ამ მონაცემების მიხედვით ირკვევა, რომ აფსაროსში იმართებოდა სპორტული შეჯიბრებები და სხვადასხვა სახის დღესასწაულები. განხილული საპრიზო ჭურჭლების გარდა ამის ნათელი დადასტურებაა პროკოფი კესარიელის ცნობა იმის შესახებ, რომ აფსაროსს თავის დროზე ჰქონია თეატრი და იპოდრომი.

T. Shalikadze

DRINKING VESSELS BEARING GREEK INSCRIPTIONS FROM GONIO-APSAROS

(Summary)

Glass drinking vessels decorated with relief ornament and bearing Greek inscriptions have been discovered on the Georgian Black Sea littoral for the first time, naturally becoming the subject of special scholarly interest. While taking into consideration proper parallels, it is conjectured that the inscription must have run as follows: LAB ETH NNI KHN - "Win". Only the last three letters have survived and are discernible on our specimen. As is generally known, glass vessels of the above type were used as prizes or gifts for winners of sport competitions. They are considered to be Syrian goods and are dated to the 1st cent. A. D. The existence of prize-vessels prompts the assumption that sport competitions and various festivals were held in Apsaros. Even more interesting is Procopius' report that a theatre and hippodrome once existed in the fortified city.

ლიტერატურა

1. საგინაშვილი მ. რელიეფურორნამენტიანი მინის ჭურჭელი ურბნისის სამაროვნიდან. – სას, თბ., 1985, გვ. 69-89.

2. Кунина Н. Стекланные стаканы с греческими надписями в собрании Эрмитажа. – Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, с. 220-226

3. Кунина Н. Античное стекло в собрании Эрмитажа. Л., 1997.

4. Harden D. B. Romano-Syrian Glasses with Mould-blown Inscriptions. – JGS, vol. 25, 1935.

5. Harden D. B. Roman Mould-blown Glasses. – The Connoisseur. September, vol. 106, 1940.

6. Saldem A., von., Nolte B., La Baume P., Haevernick Th. E. Gläser der Antike. Sammlung Erwin Oppenländer. Hamburg-Köln, 1974.

სურათების აღწერილობა

სურ. 1 – გონიო-აფსაროსის ციხის დასავლეთ კედლის გარეთ აღმოჩენილი რელიეფურორნამენტიანი, ბერძნულწარწერიანი მინის სასმისი.

სურ. 2 – გონიო-აფსაროსის სამხრეთი კარიბჭის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი რელიეფურორნამენტიანი მინის სასმისის პირისა და ტანის ნატეხი.

Description of the Figures

Fig. 1. – Glass drinking vessel decorated with relief ornament and bearing a Greek inscription, discovered outside the west wall of the fortress.

fig. 2. – Fragments of the mouth and body of the glass drinking vessel decorated with relief ornament, discovered on the territory of the southern gate of Gonio-Apsaros.

მარიამ საგინაშვილი

მინის ჭურჭელი დედოფლის გორის სასახლიდან

(ახ. წ. I ს. ქართლის სამეფოს საგარეო-მეცნიერული კონტაქტებისათვის)

დედოფლის გორა მდებარეობს ქარელის რაიონში, დედოფლის მინდვრის სამხრეთ ბოლოში, მდ. მტკვრის მარცხენა შენაკადის მდ. ფრონის შესართავთან.⁸² იგი მრავალფენოვანი არქეოლოგიური ძეგლია. ჩვენთვის საინტერესო მეორე კულტურული ფენა, ანტიკური ხანის სასახლე, რომელსაც გორის მთელი ზედაპირი ეჭირა, აგებულია ძვ.წ. I საუკუნის დასაწყისში. არქეოლოგიური მონაცემების თანახმად, რაც რადიოკარბონულმა ანალიზმაც დაადასტურა, სასახლე განადგურდა ახ.წ. I საუკუნის ბოლოს, ალბათ, დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსთან ერთად [1, გვ. 48]. იგი უეცარმა ხანძარმა იმსხვერპლა.⁸³

სასახლის გათხრების დროს სხვა მრავალფენოვანი ნივთიერ მასალასთან ერთად გამოვლინდა მინის რამდენიმე ჭურჭელიც, რომელშიც გამოიყო სამი ტიპი: I ტიპი – ღარებით შემკული ე.წ. კანელურებიანი ამფორისკი, II ტიპი – მოზაიკური ჭურჭელი და III ტიპი – კოლბისებური სანელსაცხებლები. თითოეული მათგანი გამობერვის წესითაა დამზადებული; ამასთან, პირველი ტიპი ფორმაშია გამობერილი, მეორე და მესამე კი – თავისუფლადნაბერია.

ტიპი I. დაღარული ამფორისკი მოთეთრო-მოიისფერო (ღია იისფერი) გამჭვირვალე მინისაა; შერჩენილია ყელი, მხრების ნაწილი, ტანის დაღარული ფრაგმენტები და დეფორმირებული ყურები; იგი ხანძრისაგან იმდენადაა დაზიანებული, რომ მისი თავდაპირველი ფორმისა და დეკორის სრული აღდგენა შეუძლებელია. ჩვენი აზრით, ჭურჭელი უნდა ყოფილიყო ფიგურული სანელსაცხებლე დაახლოებით იმ ტიპისა, როგორსაც ჩვენ სამფრიზიანს ვუწოდებთ. ეს არის ჭურჭელი, რომლის ზედა და ქვედა ფრიზი ღარებით არის შემკული, შუა ფრიზი კი – რელიეფური ორნამენტით [4, გვ. 10-11, სურ. 1₃; 5, გვ. 154-156, ტაბ. XI; 6, ტაბ. X₁₃; 7, გვ. 54, სურ. 1]. დედოფლის გორის ამფორისკის ყელისა და მხრის ფრაგმენტებზე ღარები არ შეიმჩნევა, რამაც დაბადა ეჭვი, ხომ არ არის ისინი

ნი სხვა ჭურჭლისა? ჩატარებულმა ქიმიურმა ანალიზმა ეს ეჭვი გაფანტა - ყველა ფრაგმენტი ერთი ჭურჭლისა აღმოჩნდა, ანუ ალწერილი ამფორისკისა.⁸⁴ ვფიქრობთ, იგი განსხვავებით სამფრიზიანი ჭურჭლისაგან, ორფრიზიანი უნდა ყოფილიყო; მისი ქვედა ფრიზი დაღარულია, ზემო ნაწილზე კი კარგად შეიმჩნევა რელიეფური სახეები, თუმცა ორნამენტის აღდგენა ვერ ხერხდება (ტაბ. I, ინვ. № 27-977:6810).⁸⁵

ანტიკურ სამყაროში რელიეფური სახეებითა და ღარებით შემკული ამფორისკები საკმაოდ გავრცელებული და კარგადაც არის შესწავლილი. მათ სირიულ, კერძოდ, სიღონურ პროლექციად მიიჩნევენ და ძირითადად, ახ.წ. I ს. შუა ხანებითა და მეორე ნახევრით ათარიღებენ [8, გვ. 55, № 107-111; 10, გვ. 121-122, სურ. 16-17]. მიუხედავად იმისა, რომ დედოფლის გორის ამფორისკს ზუსტი ანალოგი ვერ მოვუძებნეთ, იგი იმდენად ახლოს დგას სამფრიზიან ჭურჭელთან რომ, ვფიქრობთ, არ შეეცდებით, თუ მასაც ახ.წ. I საუკუნის მეორე ნახევრით დავათარიღებთ და სირიულ პროლექციად მივიჩნევთ.

ტიპი II. დედოფლის გორის მოზაიკური ამფორისკი, ჯერჯერობით, ერთადერთი ცალია საქართველოში. მსგავსი ტექნიკით დამზადებული სხვადასხვა ფორმისა და ზომის ჭურჭელი, მათ შორის ამფორისკებიც, საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული ახ.წ. I საუკუნის რომაულ სამყაროში. ისინი თანაარსებობენ და გარკვეული თვალსაზრისით ენაცვლებიან ე.წ. „მილეფიორის“ ტექნიკით დამზადებულ ჭურჭელს, რომელიც ძვირადღირებულ ფუფუნების საგნად ითვლებოდა.

დედოფლის გორის მოზაიკური ამფორისკი, მართალია, ძლიერაა დაზიანებული, მაგრამ მაინც ხერხდება მისი ფორმის სრული რეკონსტრუქცია; იგი მოყვითალო ფერის გამჭვირვალე მინისაა, თხელკედლიანი; გადაშლილი, შიგნით უსწოროდ ჩაკეცილი პირით; ცილინდრული ყელით, რომელიც უშუალოდ გადადის კვერცხისებრ ტანში; ძირი ძაბრისებურად ჰქონია შედრეკილი; ორყურა, მოცისფრო-მოლურ-

⁸² სტატია გათვალისწინებულია გრანტით – INTAS, Ref. No:96-0054.

⁸³ დედოფლის გორაზე 1985-1993 წლებში არქეოლოგიურ გათხრებს აწარმოებდა ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შიდა ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი ი. გაგოშიძე).

⁸⁴ ქიმიური ანალიზი გაკეთდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიაში ნ. ინაიშვილის მიერ.

⁸⁵ დედოფლის გორაზე აღმოჩენილი სანელსაცხებლები კოლექციის ნომრით 27-977 ინახება ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილების „დედოფლის მინდვრის“ ფონდში.

ჯო ფერის გამჭვირვალე მინის ყურები პირთან და მხრებზეა მიმაგრებული. მისი ზედაპირი შემკულია წითელი, ღია ლურჯი და თეთრი ფერის გაუმჭვირვალე მინის ზოლებითა (ყელზე) და ლაქებით (მუცელზე); სიმაღლე – 11,0 სმ; მუცლის დმ – 7,2 სმ; პირის დმ – 3,0 სმ; ამფორისკი ნაწილობრივადაა აღდგენილი (ტაბ. I₂, ინვ. № 27-977:6811).

ტექნიკა, რომელიც გამოყენებულია მოზაიკური ამფორისკის დასამზადებლად, რიგი მკვლევარების მიერ მიეწერება იტალიელ ხელოსნებს. მინის ჭურჭლის დამზადების ეს ძალზე საინტერესო მეთოდი შეისწავლა და დაწვრილებით აღწერა ფ. ფრემერსდორფმა [17, გვ. 118].⁸⁶ გამოსაბერი მილით იღებდნენ ერთფეროვანი გამჭვირვალე მინის მასას და ბერავდნენ ბუშტს – ნამზადს. შემდეგ მას ჩაუშვებდნენ წინასწარ მომზადებულ სხვადასხვა ფერის გაუმჭვირვალე მინის მცირე ზომის ნატეხებით სავსე ჭურჭელში, სადაც ნატეხები ეკვროდა ბუშტის კედლებს. შემდეგ ბუშტს საგანგებოდ აგორავებდნენ რაიმე ბრტყელ ზედაპირზე მანამ, სანამ ნატეხები მჭიდროდ არ ჩაჯდებოდა ბუშტის კედლებში. ამის შემდგომ ნამზადს ხელახლა ათავსებდნენ ცხელ ლუმელში და ძლიერი გამობერვით აძლევდნენ სასურველ ფორმას. გამობერვის პროცესში ფერადი მინის ნამტვრევები იწვებოდა და ჭურჭლის ზედაპირზე სხვადასხვა ფორმისა და ზომის ლაქებად და ზოლებად რჩებოდა. ამრიგად მიიღებოდა ჭრელი ზედაპირი, რომელიც არსებითად იასპის ტიპის ნახევრადმვირფასი ჭრელი ქვის იმიტაციას წარმოადგენდა. სწორედ ამას ეწვრაფოდნენ ხელოსნები.⁸⁷

მოზაიკური მინის ჭურჭლის დამზადების აღნიშნული მეთოდი ათვისებული უნდა ყოფილიყო გამოსაბერი მილის გამოგონების შემდგომ. როგორც ნ. კუნინა ვარაუდობს, ხელოსნებმა ამ ხერხით შეცვალეს მრავალფერადი მინის ჭურჭლის დამზადების ბევრად უფრო რთული და შრომატევადი პროცესი, რომელიც „მილეფიორის“ ტექნიკის სახელით არის ცნობილი [11, გვ. 150]. მილეფიორის ტექნიკით ამზადებდნენ სქელკედლიან ფიალებს, რომლებიც ერთი შეხედვით ძნელად გასარჩევი იყო ფერადი ქვებისაგან დამზადებული ფიალებისაგან. ორივე მეთოდს აკუთვნებენ ახ.წ. I ს. მაგრამ, ალბათ, მილეფიორის ტექნიკა ხმარებაში უნდა შესულიყო უფრო ადრე,

რადგანაც აქ იყენებდნენ ბევრად ძველ, ჩამოსხმა-ჩაწნეხვის მეთოდს.

ფ. ფრემერსდორფმა აღწერა რა მოზაიკური ჭურჭლის დამზადების პროცესი, გამოთქვა მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ მისი სამშობლო არის ჩრდ. იტალია ან უშუალოდ მისი მოსაზღვრე რეგიონები – კრანა და ისტრია. იგი გამოდიოდა იქიდან, რომ აღნიშნული ხერხით მიღებული ჭურჭლის უმრავლესობა აღმოჩენილი იყო აკვილეისა, ლუბლიანასა და ლოკარნოსთან ახლოს გათხრილ სამაროვნებზე [17, გვ. 120-121]. ფ. ფრემერსდორფის ნაშრომის შემდგომ გამოქვეყნებულ პუბლიკაციებშიც მსგავსი ჭურჭელი თავს იყრის ლოკარნოსთან ახლოს გათხრილ სამაროვნებზე [24, ტაბ. 10₅ (მარცხნივ); ტაბ. 11₃ (მარცხნივ)]. სხვადასხვა ფორმისა და ზომის „ჭრელ ზედაპირიანი“ ჭურჭლის ფრაგმენტები აღმოჩნდა ვინდონისას გათხრების დროსაც [13, გვ. 34-35, № 60-72, ტაბ. 4].

აღნიშნული ტექნიკითაა დამზადებული სხვადასხვა ფორმისა და ზომის ჭურჭელი: მოდიოლუსები, ქილები, ამფორისკები და სხვა. მაგრამ განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით არის სხვადასხვა ზომის ამფორისკები. ამფორისკების მთელი სერია არის აღმოჩენილი ლოკარნოსთან ახლოს გათხრილ სამაროვნებზე. „ჭრელ ზედაპირიანი“ ამფორისკების ასეთ მნიშვნელოვან კონცენტრაციას შევიცარიის ტერიტორიაზე ნ. კუნინა მიჰყავს იმ დასკვნამდე, რომ ისინი წარმოადგენენ ჩრდ. იტალიური სახელოსნოების პროდუქციას და ამაზე დაყრდნობით იგი პანტიკაპეიონში აღმოჩენილ ამფორისკებს ჩრდ. იტალიურ ნაწარმად მიიჩნევს [11, გვ. 151, ტაბ. I_{3,4,5}].

ამფორისკებს, ძირითადად, ახ.წ. I ს. აკუთვნებენ [11, გვ. 151, № 3,4,5; 23, გვ. 140, № 392; 22, გვ. 15, № 23; 12, № 188-189]. ზოგჯერ კი უფრო კონკრეტულად, ახ.წ. I ს. პირველი ნახევრითაც კი ათარიღებენ. კერძოდ, ნ. კუნინას მიერ გამოქვეყნებული ერთი ტაბულა და ცული ამფორისკებიდან ერთი, რომელიც ძალზე ახლოს დგას დედოფლის გორის ამფორისკებთან, სწორედ ახ.წ. I ს. პირველი ნახევრით არის დათარიღებული [11, გვ. 151, № 3].

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, დედოფლის გორის ამფორისკიც ჩრდილო – იტალიური წარმომავლობისა უნდა იყოს და შეიძლება დათარიღდეს ახ.წ. I ს. პირველი ნახევრით.

დედოფლის გორის სასახლის მინის ჭურჭლის მესამე ტიპი კოლბისებური სანელსაცხებლებია. გორაზე სულ თორმეტოდე მინის კოლბისებური სანელსაცხებლე აღმოჩნდა, მათგან ოთხი მთელი ჭურჭელი იღო ერთად ხის ყუთში სასახლის № 1 ოთახში, ტახტის ქვეშ.

⁸⁶ აღნიშნული ტექნიკის მოკლე აღწერილობა იხილე აგრეთვე ნაშრომში Sammlung Oppenländer [23, გვ. 87].

⁸⁷ ამ ტექნიკას ნ. კუნინა უწოდებს "Техника пестрой поверхности" [11, გვ. 150].

სიმხურვალისაგან ერთ მასად შედუღებული სამი-ოთხი სანელსაცხებლე აღმოჩნდა № 12 ოთახში. კიდევ ხუთი, მეტ-ნაკლებად მთელი სანელსაცხებლე, ნაპოვნია დედოფლის გორაზე 1926 წელს.⁸⁸

დედოფლის გორის სასახლის კოლბისებურ სანელსაცხებლეებში ფორმის, მინის ხარისხისა და ფერის მიხედვით გამოიყო ორი ჯგუფი. პირველ ჯგუფში ერთიანდება 1926 წელს აღმოჩენილი ჭურჭელი, რომელიც მინის ფერთა და ხარისხით ერთნაირია, ერთნაირადაც არის ირიზებული, ფორმით კი ერთმანეთისაგან განსხვავდება; წარმოდგენილია სანელსაცხებლების სამი ვარიანტი.

ვარიანტი 1. სანელსაცხებლე მწვანე ფერის გამჭვირვალე მინისაა, სქელკედლიანი; ბრტყლად-ჩაკეცილი უსწორო პირით; მაღალი, ცილინდრული ყელით, რომელიც მკვეთრად გამოიყოფა მხრებდაქანებული ძირისკენ გაფართოვებული მსხლის ფორმის ტანისაგან; ძირი მომცროა და ცენტრში ოდნავ შედრეკილი. ძლიერ ირიზებული – ზედაპირი დაზიანებულია; სიმაღლე – 15,6 სმ; პირის დმ – 3,2 სმ; ძირის დმ – 3,2 სმ (ტაბ. I₃; ინვ. A, № 142° 2627).

საქართველოში მსგავსი სანელსაცხებლეები შედარებით მრავლად აღმოჩენილია ურბნისში გვიანანტიკური ხანის სამაროვანზე (XXV უბანი). ისინი სამარხეული ინვენტარით თარიღდება ახ.წ. I საუკუნით [4, № 80, 81, 99, 103]. ანალოგიური სანელსაცხებლეები გვხვდება სომხეთში [8, № 53], ჩრდილო შავიზღვისპირეთში [9, გვ. 149, სურ. 2₉]. საკმაო რაოდენობით ისინი აღმოჩენილია ეგვიპტესა [16, ტაბ. VIII, 32643, 32647] და სირიაში [26, ტაბ. XLIV].

დედოფლის გორის სანელსაცხებლე იმდენად დიდ სიახლოვეს იქნეს ღურა-ევროპოსში აღმოჩენილ სანელსაცხებლეებთან, რომ ვფიქრობთ ეჭვს არ უნდა იწვევდეს მისი სირიული წარმომავლობა. ცნობილია, რომ საქართველოში აღმოჩენილი შემოტანილი მინის ჭურჭლის დიდი უმრავლესობა ახ.წ. I საუკუნეში შემოდიოდა სირიიდან, რომელიც სწორედ ახ.წ. I საუკუნეში იყო მინის ჭურჭლის მთავარი მიმწოდებელი მსოფლიო ბაზარზე. ამიტომ, ვფიქრობთ, საქართველოში აღნიშნულ ხანაში სხვა ჭურჭელთან ერთად ჩვენთვის საინტერესო

⁸⁸ 1926 წელს ლ. ტიტვინიძემ ორგორის ტერიტორიაზე (შემდგომში გათხრილი დედოფლის გორის სასახლე) აკრიფა მინის ჭურჭელი და სხვა ნივთებთან ერთად შესწირა „ხელოვნების მეცნიერებათა კაბინეტს“. ამჟამად ეს ჭურჭელი ინახება შ. ამირანაშვილის სახ. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში საინვენტარო ნომრებით: A, № 142°-2627; A, № 143°-2630; A, № 143°-2631; A, 143°-2632; A, № 143°-2633

მინის სანელსაცხებლეებიც უნდა შემოეტანათ სირიიდან.

პირველ ვარიანტს მივაკუთვნეთ მეორე და მესამე ჭურჭელიც. ორივე სანელსაცხებლე ფრაგმენტულად არის წარმოდგენილი. ერთი (ტაბ. II₁, ინვ. A. № 143° 2632) ღია მწვანე გამჭვირვალე მინის სანელსაცხებლის ყელ-პირის ფრაგმენტია; სქელკედლიანი; გადაშლილი, ბრტყლად დაკეცილი პირით; მაღალი, ცილინდრული ყელით; ირიზებული; პირის დმ – 3,6 სმ; ყელის სიმაღლე – 5,6 სმ; ყელის დმ – 2,4 სმ. მეორეც (ტაბ. II₂, ინვ. A № 143° 2633) მომწვანო ფერის გამჭვირვალე მინის კოლბისებური სანელსაცხებლის ყელ-პირის ფრაგმენტია; სქელკედლიანი, ბრტყლადდაკეცილი პირით; ირიზებული; პირის დმ – 3,6 სმ; ყელის დმ – 2,6 სმ.

ვარიანტი 2. სანელსაცხებლე მწვანე ფერის გამჭვირვალე მინისა, სქელკედლიანი; გადაშლილი, ბრტყლადდაკეცილი პირით; მაღალი, ცილინდრული ყელით, რომელიც გადადის მკვეთრად გამოყოფილ ტანში, ტანი ნახევარსფერულია, ძირი ბრტყელი; ძლიერ ირიზებული – დაფარულია ცისარტყელას ფერების ირიზაციის სქელი ფენით; ტანის ცალი გვერდის ნაწილი ჩამოშტერებულია. სიმაღლე – 10,3 სმ; პირის დმ – 3,3 სმ; ყელის სიმაღლე – 4,6 სმ (ტაბ. II₃, ინვ. № 143° 2631).

აღწერილი სანელსაცხებლე ემსგავსება ჩრდილო შავიზღვისპირეთში აღმოჩენილ ნახევარსფერულტანიან სანელსაცხებლეებს, რომლებიც დათარიღებულია ახ.წ. I ს. შუა ხანებიდან – ახ.წ. II ს. შუა ხანებამდე პერიოდით [9, გვ. 166, სურ. 10_{2,6,9,12}].

არსებობს მოსაზრება, რომ ნახევარსფერულტანიანი სანელსაცხებლეები, ძირითადად, დამახასიათებელია რომის იმპერიის აღმოსავლური ტერიტორიებისათვის [19, გვ. 97, ფორმა 82, A], თუმცა ისინი დასავლეთშიც გვხვდება, მაგალითად გალიაში [21, სურ. 77, 78]. თუ გამოცემული მასალის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ჩვენი ჭურჭლის ახლოს არის ღურა-ევროპოსში [26, ტაბ. XLI, XLIV, LIV] და რომის სხვა აღმოსავლეთ პროვინციებში აღმოჩენილი მსგავსი ჭურჭელი [27, გვ. 137, ტაბ. VIII₁₂₋₁₉; ტაბ. XVIII₁₋₃], რაც გვაძლევს უფლებას ვივარაუდოთ, რომ დედოფლის გორის სასახლის სანელსაცხებლე სწორედ ამ ცენტრებიდან არის შემოტანილი, უფრო სირიიდან.

მკვლევართა შორის დიდ ინტერესს იწვევს ნახევარსფეროსებრტანიანი სანელსაცხებლეები სამაროვნიდან აკკო იმდენად, რამდენადაც ისინი მიეკუთვნებიან ახ.წ. I საუკუნეს და ითვლებიან აღმოსავლეთში მსგავს ჭურჭელთა შორის ყვე-

ლაზე ადრეულ სანელსაცხებლებად [18, გვ. 18, 20-21]. ჩვენი აზრით, დედოფლის გორის სანელსაცხებლები, ვათარილები რა მას ახ.წ. I საუკუნით, ხსენებული სამაროვნის სანელსაცხებლებთან ერთად, ადრეულ ნიმუშად უნდა მივიჩნიოთ.

ვარიანტი 3. მეხუთე ჭურჭელი, რომლის მხოლოდ ყელ-პირი შემორჩა, უნდა ყოფილიყო დიდი ზომის ბოთლი ღია მწვანე ფერის გამჭვირვალე მინისა სამკუთხაგანიკვეთიანი პირით, მაღალი ცილინდრული ყელით, დაქანებული მხრებით; ყელი უშუალოდ გადადის ტანზე, ძლიერ არის ირიზებული – ზედაპირი დაფარულია ცისარტყელას ფერების ირიზაციის სქელი ფენით; პირის დმ – 3,8 სმ; ყელის სიმაღლე – 7,1 სმ; ყელის დმ – 3,6 სმ (ტაბ. II₄, ინვ. A № 143² 2630).

სამწუხაროდ, იმის გამო, რომ ჭურჭელი ფრაგმენტულად არის წარმოდგენილი და მისი ფორმის აღდგენა ვერ მოხერხდა, ანალოგის მოძებნა გაგვიჭირდა. მინის ხარისხითა და ფერით იგი მსგავსია ზემოთ აღწერილი სანელსაცხებლებებისა და ისევეა ირიზებული, რაც გვაფიქრებინებს, რომ სამივე ვარიანტის ჭურჭელი ერთი საწარმოო ცენტრის პროდუქციაა და ერთად უნდა იყოს შემოტანილი ჩვენში.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა და საყურადღებო დედოფლის გორის სასახლის კოლბისებურ სანელსაცხებლებთა მეორე ჯგუფი, რომლის შესწავლის შედეგად პირველად გვეძლევა საშუალება გამოვყოთ ახ.წ. I საუკუნის დასავლური, კერძოდ იტალიური ჯგუფი.

მეორე ჯგუფში გაავარსებებულ დედოფლის გორაზე აღმოჩენილი პირველი ჯგუფისაგან სრულიად განსხვავებული ოთხი სანელსაცხებლები; ისინი განსხვავდებიან როგორც მინის ფერითა და ხარისხით, ასევე ფორმითა და ზომებითაც. მეორე ჯგუფშიც სამი ვარიანტი გამოიყო.

ვარიანტი 1. სანელსაცხებლე მოციხფრო გამჭვირვალე მინისა; ბრტყლად დაკეცილი (ზოგან უსწოროდ) დისკოსებრი პირით; მაღალი ცილინდრული ყელით, რომელიც გადადის მაღალ, ძირისკენ გაფართოვებულ მხრებაქანებულ ტანში (ტანი ცალ მხარეს უფრო მეტად არის გამობერილი); ძირი ბრტყელია, ცენტრში ოდნავ შედრეკილი; მდარე ხარისხის მინისაა – დაფარულია სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ბუშტებით; ზედაპირი ალაგ-ალაგ დაზიანებულია; ირიზებულია მსუბუქად (დეფორმირებულია). სიმაღლე – 14,7 სმ; პირის დმ – 3,8 სმ; ძირის დმ – 3,9 სმ (ტაბ. III₁, ინვ. № 27-977:964).

მისი მსგავსია მეორე ჭურჭელიც. მათ თავისუფლად შეიძლება ვუწოდოთ მინის ბოთლები. მეორე ბოთლი, აგრეთვე, მოციხფრო გამჭვირ-

ვალე მინისაა, სქელკედლიანი; ბრტყლად დაკეცილი პირით, მაღალი ცილინდრული ყელითა და მხრებაქანებული ძირისკენ გაფართოვებული მაღალი ტანით, რომელიც გადადის ფართო ბრტყელ ძირში (ძირი უფრო სქელია); ყელი ტანთან შეერთებისას ვიწროვდება და მკვეთრად გამოიყოფა ტანისაგან უწვრილესი ღარებით; იგი მდარე ხარისხის მინისაა, დაფარულია უამრავი ბუშტით, ირიზებულია მსუბუქად; ყელისა და მხრების არეში მოცემულია მომცრო შავი წერტილები; ზედაპირი აქა-იქ დაზიანებულია. სიმაღლე – 16,3 სმ; პირის დმ – 4,0 სმ; ძირის დმ – 4,6 სმ (ტაბ. III₂, ინვ. № 27-977:962).

მსგავსი ბოთლები საქართველოში აღმოჩენილია, აგრეთვე, კლდეეთსა [2, სურ. 5; ტაბ. XX₂] და ზემო ავჭალამიც [3, ტაბ. IX₃].

ანალოგიური ჭურჭელი ყველგან თარიღდება ახ.წ. I საუკუნით [3, გვ. 174; 9, სურ. 4,28; 19, ფორმა 16, გვ. 34]. დედოფლის გორის სასახლის გათხრები კიდევ ერთი დამატებითი საბუთია ამ დათარიღების სისწორისა. ისინი ზოგიერთი მკვლევარის მიერ მიჩნეულია იტალიურ პროდუქტად [20, გვ. 159, 58, R. 92; 25, ტაბ. 6,6], რასაც ჩვენც ვიზიარებთ.

ვარიანტი 2. ბოთლი მოთეთრო-მოციხფრო გამჭვირვალე მინისა, თხელკედლიანი; შიგნით ჩაკეცილი, დისკოსებრი პირით; მაღალი, ცილინდრული ყელით, რომელიც გადადის მხრებაქანებულ ძირისკენ გაფართოვებულ ტანში; ყელი ტანისაგან მკვეთრად არის გამოყოფილი; ძირი ბრტყელი აქვს; ტანი აღდგენილია – ნაწილები აკლია; აქა-იქ ირიზებულია; სიმაღლე – 17,1 სმ; პირის დმ – 4,0 სმ; ძირის დმ – 3,8 სმ (ტაბ. IV₁, ინვ. № 27-977:961).

როგორც ვხედავთ, აღწერილი ჭურჭელი მინის ფერითა და ხარისხით მსგავსია ზემოთ განხილული ბოთლებისა, ფორმით კი განსხვავდება, უფრო თხელკედლიანისა. მსგავსი ბოთლებიც ახ.წ. I ს-ით არის დათარიღებული [14, № 63, გვ. 56; 15, ტაბ. 27, 357].

რაც შეეხება მეოთხე ჭურჭელს – ვარიანტი 3, იგი განსხვავდება ზემოთ აღწერილი ბოთლებისაგან როგორც ფერით, ასევე ფორმითაც – ღია მომწვანო ფერის გამჭვირვალე მინისაა, სქელკედლიანი (მძიმეა); შიგნით ჩაკეცილი, დისკოსებრ დაბრტყელებული პირით, მაღალი ცილინდრული ყელითა და მხრებაქანებული მაღალი (მსხლისებრი) ტანით; ბრტყელი ძირით; ყელი ტანთან შეერთებისას ვიწროვდება და მისგან მკვეთრად გამოიყოფა ღარით; მდარე ხარისხის მინისაა – დაფარულია სხვადასხვა ფორმის ბუშტებით; ირიზებულია მსუბუქად, ზედაპირის დიდი ნაწილი დაზიანებულია.

ლია; სიმაღლე – 18,6 სმ; პირის დმ – 3,6 სმ; ძირის დმ – 4,1 სმ (ტაბ. IV₂; ინვ. № 27-977: 963).⁸⁹

აღწერილი ბოთლი ფორმით ახლოს დგას ახ.წ. I საუკუნით დათარიღებულ ჭურჭელთან [7, სურ. 1, ჯგუფი 1, ვარიანტი A; სურ. 2^ა] და, ვფიქრობთ, ისიც ახ.წ. I საუკუნით უნდა დათარიღდეს. რაც შეეხება წარმომავლობას, ჯერჯერობით, გვიჭირს იმის თქმა, რომ იგი იტალიური ნაწარმია.

დედოფლის გორაზე აღმოჩენილი მინის ჭურჭელი კარგად ეთანხმება სასახლის გათხრებით მოპოვებული ნივთიერი მასალის საერთო ხასიათს; ეს მასალაც ძირითადად იმპორტულია და უკავშირდება რომის იმპერიის როგორც დასავლურ, ისე აღმოსავლურ პროვინციებს. ამასთან, ამ მასალის მნიშვნელოვანი ნაწილი, ჯერჯერობით, უნიკალურია საქართველოსთვის, რაც დედოფლის გორის სასახლის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე უნდა მიუთითებდეს.

და ბოლოს უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოში აღმოჩენილი რომაული ხანის მინის ჭურჭლის თანმიმდევრული შესწავლა საშუალებას გვაძლევს მუდმივად შევავსოდ და დავაზუსტოთ ჩვენი ცოდნა საქართველოს სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების შესახებ რომის იმპერიის სხვადასხვა რაიონებთან.

M. Saginashvili

GLASS VESSELS FROM THE PALACE OF DEDOPLIS GORA

(Summary)

The multilayered archaeological site Dedoplis Gora is situated in Kareli district, Eastern Georgia. A palace of the Classical period, representing the second layer of the site and covering the entire area of the mountain was apparently constructed at the beginning of the 1st cent. B.C. Judging by the archaeological data, the palace must have been destroyed by the end of the 1st cent. A.D.

Along with miscellaneous archaeological material brought to light during the excavations glass vessels have been found. They can be organized into three following types: type I – cannellured amphoriskos; type II – amphoriskos of mosaic glass; type III – flask-shaped vessels. All of them are blown. The cannellured amphoriskos is

mould blown, while the amphoriskos of mosaic glass and flask-shaped vessels are free blown.

The cannellured amphoriskos (Pl. I, 1), manufactured of light violet transparent glass, bears two friezes. The lower frieze is adorned with cannellure while the upper one reveals traces of relief decoration, though the initial ornament is no more discernible. The vessel is apparently a product of Syrian workshops.

The amphoriskos of mosaic glass (Pl. I, 2) is badly damaged, nevertheless, the author managed to reconstruct its shape. It is made of yellowish transparent glass with red, light blue and white strips and opaque glass splashes. The amphoriskos is manufactured by applying the “splashed glass technique” practiced in workshops of northern Italy for making mosaic glass vessels.

Two groups are distinguished in the flask-shaped vessels. The first group consists of greenish transparent glass vessels, considered by the author to represent Syrian production (Pl. I, 3; II). As to the second group comprising the bluish, transparent glass bottles (Pl. III-IV) and differing from those of the first group by colour, texture and size, they must have been manufactured in western, i. e. Italian centres. Thus, all glass vessels discovered on Dedoplis Gora are imported ones, datable to the 1st cent. A.D.

The rest of the archaeological material obtained on the spot is also imported and can be linked both to the Western and Eastern provinces of the Roman Empire. The bulk of the artefacts so far represents unique finds in Georgia, testifying to the special importance of Dedoplis Gora as an archaeological site.

ლიტერატურა

1. გაგოშიძე ი., წოწელია მ. არამეულ-წარწერიანი ფირფიტები დედოფლის გორიდან. – ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები, თბ., 1991, გვ. 47-78.
2. ლომთათიძე გ. კლდეეთის სამაროვანი. თბ., 1957.
3. მაკალათია ს. 1920-1924 წწ. საქართველოში აღმოჩენილი ზოგიერთი ნეკროპოლის დათარიღებისათვის. – სსმმ, ტ. IV, 1928, გვ. 169-188.
4. საგინაშვილი მ. ურბნისის სამაროვნის მინის ჭურჭელი. თბ., 1970.
5. საგინაშვილი მ. შემთხვევით აღმოჩენილი მინის ჭურჭელი ურბნისიდან. – სსმმ, XXXVI-B, 1982, გვ. 154-169.

⁸⁹ ტაბულები შესრულებულია მხატვარ ე. გომარელის მიერ.

6. **საგინაშვილი მ.** რელიეფურორნამენტიანი მინის ჭურჭელი ურბნისიდან. – სას, III, თბ., 1985, გვ. 69-89.

7. **საგინაშვილი მ.** მინის სანელსაცხებლებები ჯავახეთიდან. – ძმ, № 3, 1988, გვ. 53-56.

8. **Аракелян Б. Н., Тирацян Г. А., Хачатрян Ж. Д.** Стекло древней Армении (I-IV вв.). – Археологические памятники Армении, 3. Памятники древней эпохи. Вып. I, Ереван, 1969.

9. **Кунина Н. З., Сорокина Н. П.** Стекланные бальзамарии Боспора. – ТГЭ, 1972, т. XIII, с. 146-177.

10. **Кунина Н. З.** Сирийские выдутые в форме стеклянные сосуды из некрополя Пантикапея. – Памятники античного прикладного искусства. Л., 1973, с. 101-150.

11. **Кунина Н. З.** К вопросу о западном импорте стекла на Боспор (по материалам некрополя Пантикапея из собрания отдела Античного мира Эрмитажа). – ТГЭ, т. XXIV, 1984, с. 147-164.

12. **Кунина Н. З.** Античное стекло в собрании Эрмитажа. Каталог. Государственный Эрмитаж, 1997.

13. **Berger L.** Römische Gläser aus Vindonissa, Basel, 1960.

14. **Vucovala M.** Vase antice de stikla la Tomis. Bucuresti, 1968.

15. **Буюклиев Х.** Тракийският могилен некропол при Чаталка Старозагорски окръг – Разкопки и приучвания. Кн. XVI, София, 1986.

16. **Edgar C. C.** Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Cræco-Egyptian Glass. Le Caire, 1905.

17. **Fremersdorf F.** Römische Gläser mit buntgefleckter Oberfläche. Festschrift für August Oxe. Darmstadt, 1938.

18. **Fortuna M. T.** I vertri soffiati della necropoli di Akko. – JGS, vol. VII, 1965, p. 17-25.

19. **Isings C.** Roman Glass from Dated Finds. Groningen, Djakarta, 1957.

20. **Les Antiquités Egyptiennes, Grecques, Etrusques, Romaines et Gallo-Romaines** du Musée de Mariemont. Bruxelles, 1952.

21. **Morin-Jean.** La verrerie en Gaule sous L'Empire. Romain. Paris, 1913.

22. **Saldern A., von.** Ancient Glass in the Museum of Fine Arts. Boston, 1968.

23. **Saldern A., von., Nolte B., La Baume P., Haevernick Th. E.** Gläser der Antike. Sammlung Erwin Oppenländer. Hamburg-Köln, 1974.

24. **Simmonett Ch.** Tessiner Gräberfelder. Basel, 1941.

25. **Spartz E.** Antike Gläser, Vollständiger Katalog, Staatliche Kunstsammlungen Kassel, Kassel, 1967.

26. **Toll N. P.** Excavations at Dura-Europos; Ninth Season 1935-1936, Part II (necropolis). New Haven, 1946.

27. **Vessberg O.** Roman Glass in Cyprus. – Opuscula Archaeologica, Lund, vol. VII, 1952, p. 109-165, pl. I-XXIV.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I – 1. ღია იისფერი გამჭვირვალე მინის კანელურებიანი ამფორისკი; 2. მოყვითალო ფერის გამჭვირვალე მინის მოზაიკური ამფორისკი ფერადი ლაქებითა და ზოლებით; 3. მომწვანო ფერის გამჭვირვალე მინის კოლბისებური სანელსაცხებლე.

ტაბ. II – მომწვანო ფერის გამჭვირვალე მინის სანელსაცხებლებების ფრაგმენტები.

ტაბ. III – მოცისფრო-მოთეთრო ფერის გამჭვირვალე მინის ბოთლები.

ტაბ. IV – 1. მოცისფრო-მოთეთრო ფერის გამჭვირვალე მინის თხელკედლიანი ბოთლი; 2. ღია მომწვანო ფერის გამჭვირვალე მინის ბოთლი, სქელკედლიანი.

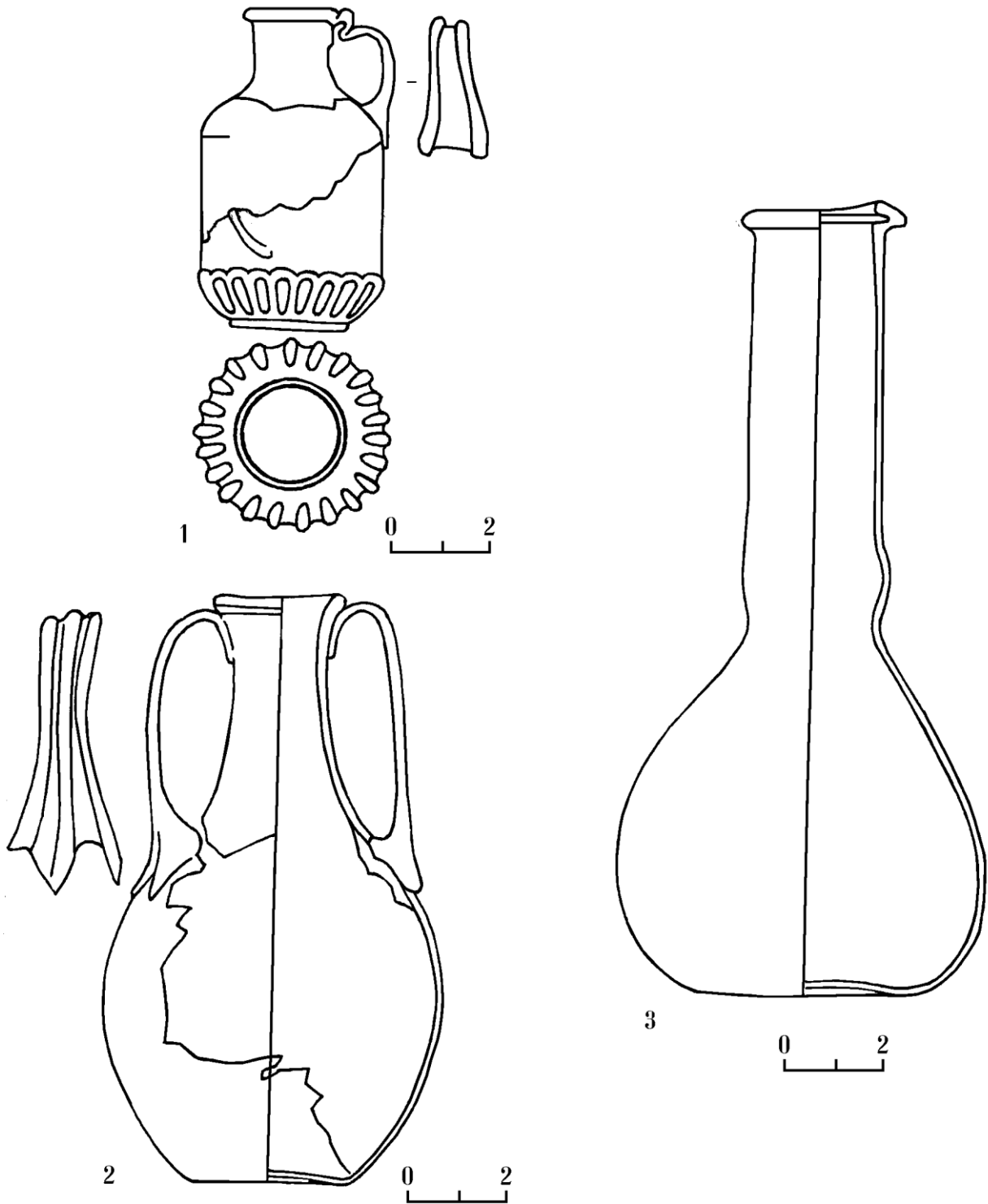
Description of the Plates:

Pl. I. – 1. cannelured amphoriskos made of light violet transparent glass; 2. Mosaic amphoriskos made of yellowish transparent glass with coloured splashes and stripes; 3. Flask-shaped unguentarium made of greenish transparent glass.

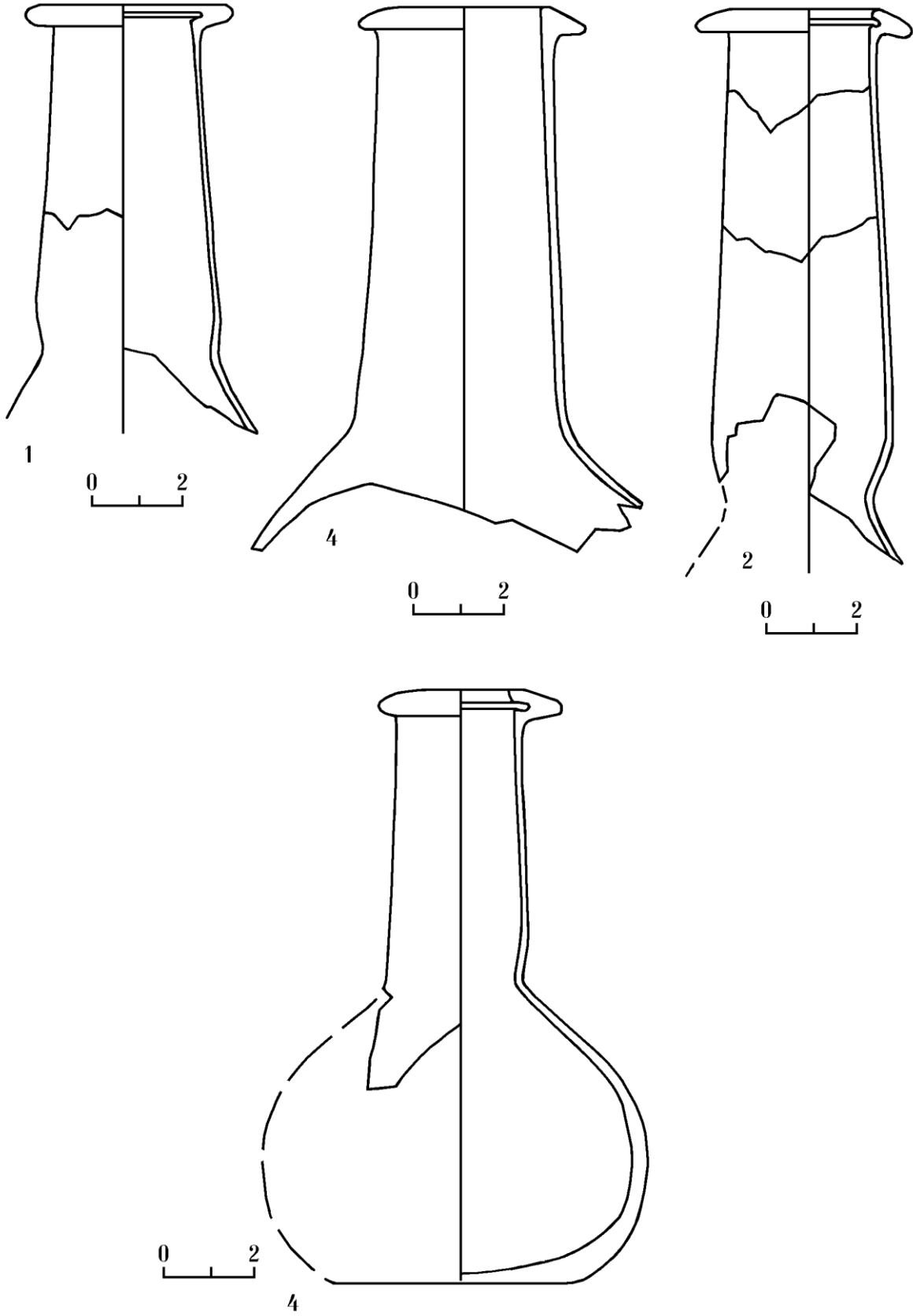
Pl. II. – Fragments of flask-shaped unguentaria made of greenish transparent glass.

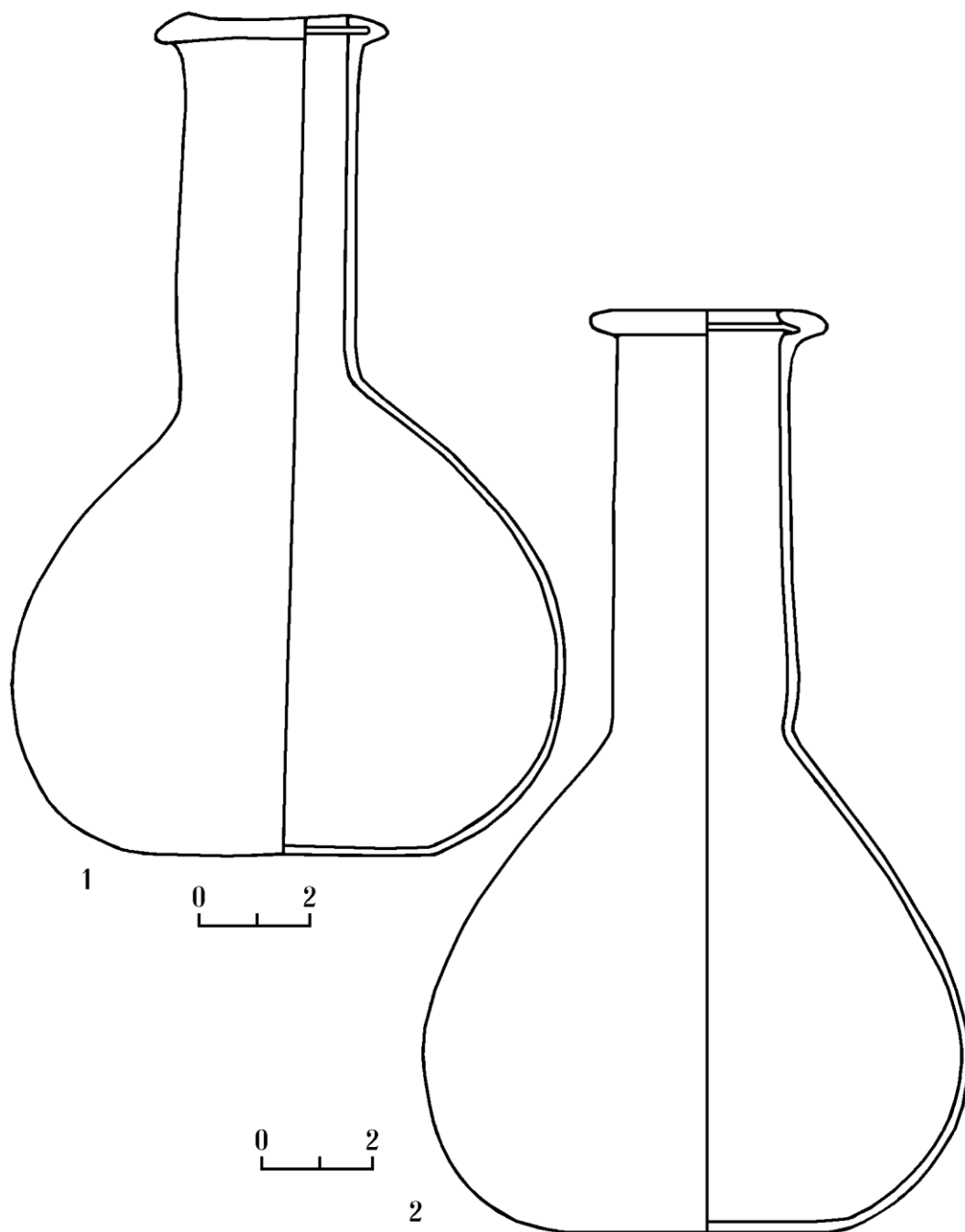
Pl. III. – 1, 2. Blue-whitish transparent glass bottles.

Pl. IV. – 1. Thin textured blue-whitish transparent glass bottle; 2. Thick textured light greenish transparent glass bottle.

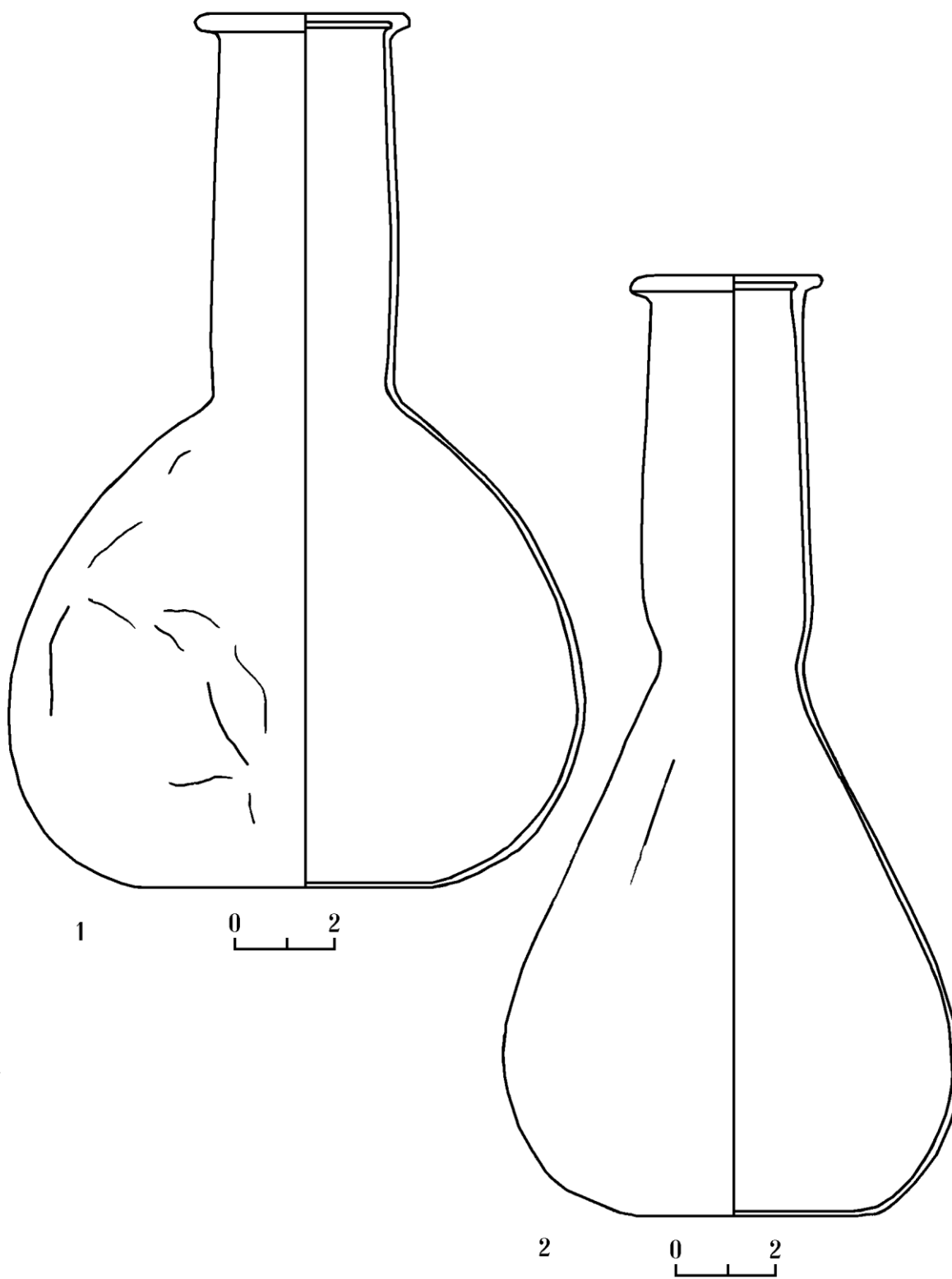

ჭაბ. II

Պատ. IV

იზოლდა ცუხიშვილი

მედალიონი სამთავროდან

მცხეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის სამთავროს რაზმის მიერ (ხელ. გ. მანჯგალაძე) 1979 წელს გაითხარა ქვაყუთი № 455, რომელიც გაძარცული აღმოჩნდა. ამოღებული იყო მხოლოდ ოქროს მედალიონი და მინის სანელსაცხებლის ძირის ფრაგმენტი [2, გვ. 70].

მასალა ინახება მცხეთის სახელმწიფო მუზეუმში (საინვ. № 4640). მედალიონი წარმოადგენს ცალმხრივ გამოსახულებიან მრგვალი ფორმის თხელ ოქროს ფირფიტას საკიდით. მისი მქორე მხარე გლუვია. წონა - 1,345 გრ. დიამეტრი - 2,6 სმ. მასზე გამოსახულია: ქურუმის სავარძელში მჯდომი ქალის (კონსტანტინოპოლის პერსონიფიცირებული გამოსახულება). თავზე, რომელიც მარჯვნივ აქვს მიბრუნებული, მუზარადი ახურავს. სახე სქემატურად არის გადმოცემული. აცვია გრძელი ქიტონი მოსასხამით. ზეადმართულ მარცხენა ხელში გრძელი კვერთხი უჭირავს, მარჯვენაში - ჯვრიანი სფერო. გამოსახულების გარშემო შემოწერილია: ΕΙϸΘΕΟϸΒΟΗΘΗ⁹⁰, რაც ნიშნავს: ΕΙϸ ΘΕϸ ϸ βίηθει - ერთი ღმერთი. შეეწიე. (ე. ი. ერთია ღმერთი შემწე - ამ მედალიონის მატარებლის).

წარწერის დასასრულს რვაქიმიანი ვარსკვლავია, გამოსახულების გარშემო კი - წერტილოვანი რკალი. წარწერა დაახლოებით IV საუკუნით თარიღდება.

მსგავსი წარწერა ამოკითხულია თუთიიდან ჩამოსხმულ მედალიონზე, რომელიც აღმოჩენილია აფხაზეთის ტერიტორიაზე წებელდის სამაროვნის ერთ-ერთ სამარხში [6, გვ. 272]. რელიეფურად გამოსახული წარმართული ღვთაების თუ გორგონას გარშემო იგივე წარწერაა: „ერთია ღმერთი შემწე“ ამ მედალიონის მატარებლის. ასოების მოხაზულობა, შესაბამისი ფორმულების სიხშირე გვიანრომაულ და ადრებიზანტიურ წარწერებში, აძლევს საშუალებას თ. ყაუხჩიშვილს ეს მედალიონიც IV საუკუნით დაათარილოს [1, გვ. 76].

არქეოლოგები ამ მედალიონს IV ს-ის პირველი ნახევრით ათარიღებენ [6, გვ. 273].

სამთავროს და წებელდის სამაროვანზე აღმოჩენილ მედალიონებს აერთიანებს წარწერა: - „ერთია ღმერთი“. ეს წარწერა ანალოგიებს პოულობს მთელ ხმელთაშუაზღვის სანაპიროზე

[8], განსაკუთრებით კი - სირიაში (ანტიოქიაში) [7, № 567, 611, 617]. „ერთია ღმერთი“ შემცველი წარწერები ლ. ელნიცკის მიერ 374 და 398 წლებით თარიღდება. ამავე პერიოდით იგი ათარიღებს წებელდის მედალიონსაც [3, გვ. 145].

სამთავროს სამაროვნის ოქროს მედალიონზე მოთავსებული კონსტანტინოპოლის პერსონიფიცირებული გამოსახულება უნდა გაჩენილიყო კონსტანტინე I (306-337) მიერ კონსტანტინოპოლის დაარსების შემდეგ, ე. ი. 324-330 წლების შემდეგ (4, გვ. 66).

სამთავროს მედალიონის იკონოგრაფია გვხვდება მხოლოდ არკადი კეისრის (395-408) ან თეოდოს II (408-450) და მისი მეუღლის ევდოკიას სოლიდების ან სპილენძის მონეტების ზურგზე [5, გვ. 17].

ეფიქრობთ, მედალიონის თარიღის დასაზუსტებლად გამოგვადგება ის ფაქტი, რომ მედალიონები, რომლის იკონოგრაფია ნასესხებია მონეტებიდან, მათივე მეშვეობით თარიღდებოდა [9, გვ. 26]. აქედან თუ გამოვალთ, სამთავროს მედალიონის თარიღი შეიძლება მათი მართველობის ხანას (395-450 წლებს) დაუკავშირდეს.

I. Tsukhishvili

A GOLDEN MEDALLION FROM SAMTAVRO (Summary)

In 1979 the Mtskheta Regular Archaeological Expedition excavated a rifled cist-grave, where a

⁹⁰ პალეოგრაფიულად მედალიონის განსაზღვრა ეკუთვნის ქ.ნ თ. ყაუხჩიშვილს, რისთვისაც მას დიდ მადლობას ვუხდით.

golden medallion and a fragment of the bottom of the glass perfume bottle were found.

The medallion represents a round pendant made of a thin sheet of gold. A woman (personification of Constantinople) seated in a priest's armchair is depicted on one side, while the other is smooth. Her head is turned to the right. She is wearing a chiton and a cloak, as well as a helmet. The face is rendered schematically. The female is holding in her left hand a long scepter and a globe in the right hand. There is a legend around the image. It reads: "One god. Be saved". The image is enclosed in a linear border. Palaeographically the legend is dated to the 4th century A.D.

The iconography of the Samtavro medallion occurs only on the reverse of solids and copper coins of Arcadius (395-408) and Theodosius II (408-450) and his wife Eudocia. It is accepted that medallions with iconography, borrowed from coins, are dated on the grounds of these very coins.

Thus, the Samtavro medallion, the iconography of which is borrowed from coins, may be dated to 395-450.

ლიტერატურა

1. ყაუხჩიშვილი თ. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, დასავლეთ საქართველო, I. თბ., 1999.
2. Апакидзе А. М., Николаишвили В. А., Манджгаладзе Г. Н. Результаты полевых исследований на территории г. Мцхеты. – ПАИ, 1979 (1982), с. 70.
3. Ельницкий Л. А. О малоизученных или утраченных греческих и латинских надписях Закавказья. – ВДИ, 2, 1964, с. 134-148.
4. История Византии, т. I. Москва, 1967.
5. Толстой И. И. Византийские монеты, вып. I, СПб., 1912.
6. Трапш М. М. Некоторые итоги раскопок Цебельдинских некрополей в 1960-1962 гг. – Труды АбНИИ, т. XXXIII-XXXIV, 1963, с. 273.
7. Jalabert L., Mouterde R. Inscriptions grecques et latines de la Syrie, II. Paris, 1939.
8. Peterson E. ΕΙΣ ΘΕΟΤ. Göttingen, 1926.
9. Славчев П., Иорданов И. Златни медалони еа Хан Омуртаг (814-831). – Археология, 2, София, 1979, с. 25-26.

დავით მინდორაშვილი

დარიალის გზის ისტორიიდან

არაგვისა და თერგის ხეობებზე გამავალი დარიალის გზა, რომელიც ერთმანეთთან აკავშირებდა სამხრეთ და ჩრდილოეთ კავკასიის ქვეყნებს, წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით წარმოგვიდგება ერთ-ერთ უძველეს და მნიშვნელოვან მაგისტრალად [2, გვ. 56; 3, გვ. 144-156; 4, გვ. 30-38; 5, გვ. 74-90; 6, გვ. 49-55; 27, გვ. 251]. გზის ძირითადი მიმართულება ასეთი იყო: მცხეთიდან მთიულეთის არაგვის ხეობის ავლის შემდეგ, ჯვრის უღელტეხილთან გზა რამდენიმე მიმართულებით იყოფოდა და ეშვებოდა თერგის ხეობაში. დაბა სტეფანწმიდიდან (ყაზბეგიდან) სოფ. ლარსის ბოლომდე ის მიუყვებოდა თერგის ვიწრო ხეობას, რომელიც ცნობილია დარიალის სახელით. დარიალის შემდეგ, ჩმი-ბალთის მიდამოებში გზა თერგის შედარებით ფართო ხეობაზე, ბოლოს კი ჩრდილოეთ კავკასიის ვაშლილ ველზე გადიოდა.

დარიალის გზა უკვე ძვ. წ. III ათასწლეულიდან ჩანს ფორმირებული. ამაზე მიუთითებს არაგვი-თერგის ხეობების აყოლებით: უნვალში [36, გვ. 59], დიდველზე [3, გვ. 144], სოფ. ტყარშეტში [9, გვ. 36] გამოვლენილი ადრეული ბრინჯაოს ხანის მატერიალური კულტურის ძეგლები. უეჭველია, რომ ე. წ. მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩრდილოეთ კავკასიაში გავრცელების ერთ-ერთი გზა არაგვი-თერგის ხეობებზეც გადიოდა. გზას თავისი მნიშვნელობა არც შუადა გვიანბრინჯაოს ხანაში დაუკარგავს [3, გვ. 144; 16, გვ. 141].

„სტეფანწმიდის განძის“ სახით თერგის ხეობაში მრავალსიმეტყველი არქეოლოგიური მასალა გამოვლენილი ძვ. წ. I ათასწ. შუა ხანებისათვის ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიას შორის დარიალის გზით განხორციელებული ურთიერთობების წარმოსაჩენად. „განძში“ შემავალი იმპორტული ნივთებით ირკვევა, რომ ამ გზით არამარტო სამხედრო-პოლიტიკური, არამედ კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობებიც ხორციელდებოდა [24, გვ. 114].

ნიშანდობლივია, რომ XI ს. ქართველი მემატიანე ლეონტი მროველი ამ გზას ერთ-ერთ უძველეს გზად მიიჩნევდა [19, გვ. 11, 12]. ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით კონტაქტები სამხრეთ და ჩრდილოეთ კავკასიას შორის კიდევ უფრო ინტენსიური ხდება ქართული სახელმწიფოებრიობის წარმოშობის გარიჟრაჟზე. საჭიროების შემთხვევაში ქართლის მეფეებს ამ გზით ხშირად გადმოჰყავდათ დამხმარე სამხედრო ძალები ჩრდილოეთ კავკასიიდან. ქართლის მესამე მეფის მირვანის ზეობისას (ძვ.

წ. II ს.) ჩრდილოკავკასიელებმა (დურძუკებმა) მოაოხრეს ქართლის სამეფო. მირვანმა საპასუხო ზომებს მიმართა და დურძუკეთში ილაშქრა. იმისათვის, რომ ჩრდილოკავკასიელებს აღარ ჰქონოდათ საშუალება ამ გზით ქართლის სამეფოს აოხრებისა, მირვანმა დარიალის ხეობის ვიწრო გასასვლელი მძლავრი საფორტიფიკაციო სისტემით გაამაგრა [19, გვ. 28; 21, გვ. 368]. ამ აქტით ხელისუფლებამ საკუთარ კონტროლს დაუქვემდებარა მაგისტრალი, რაც დროული და აუცილებელი ღონისძიება იყო, რადგან თუ, ერთი მხრით, გზა ხელს უწყობდა ქართლის სამეფოსა და ჩრდილოეთ კავკასიას შორის კულტურულ-ეკონომიკური და სამხედრო კონტაქტების გაღრმავებას, მეორე მხრით, მუდამ არსებობდა საშიშროება, რომ იგივე გზა ჩრდილოკავკასიელებს ქართლზე თავდასასხმელად გამოეყენებინათ, რითაც საფრთხე ექმნებოდა არა მხოლოდ სახელმწიფოს პერიფერიულ ტერიტორიებს, არამედ დედაქალაქ მცხეთასაც, რადგან აღნიშნული მაგისტრალი უმოკლესი გზა იყო ჩრდილოეთ კავკასიასა და ქართლის სამეფოს დედაქალაქს შორის. გარდა ამისა, ჩრდილოკავკასიელთა დიდ დაინტერესებას დარიალის გზით აპირობებდა ის გარემოებაც, რომ ეს იყო უმოკლესი მაგისტრალი, რომელიც ერთმანეთს უკავშირებდა ჩრდილოეთ კავკასიასა და სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილს, საიდანაც ჩრდილოკავკასიელთათვის გაცილებით მოხერხებული იყო სამხედრო-სტრატეგიული მიზნების განხორციელება სამხრეთ კავკასიის ყველა რეგიონში. გასასვლელზე კონტროლის დაწესებით ქართლის სამეფომ თუ ერთი მხრით ჩაკეტა მაგისტრალი, მეორე მხრით, იქ შექმნა პლაცდარმი, საიდანაც შეეძლო აქტიური საგარეო პოლიტიკა განეხორციელებინა ჩრდილოეთ კავკასიაში.

დარიალის გზას გულისხმობდა სტრაბონი, როცა იბერიაში შემოსასვლელი ოთხი გზიდან ერთ-ერთს აღწერდა: „ჩრდილოეთით მცხოვრები მომთაბარეებიდან დაახლოებით სამი დღის მნეული ამოსასვლელია, ხოლო ამის შემდეგ არის საცალფეხო გზა მდინარე არაგოსის ვიწრო ხეობაში, დაახლოებით ოთხი დღის (სავალი), ხოლო გზის ბოლო მნელად ასაღები კედლით არის გამაგრებული“ [Strabo, XI, III]. ახრთა სხვადასხვაობა იმასთან დაკავშირებით „გზის ბოლო“ და „მნელად ასაღები კედლის“ ლოკალიზაცია ქართლის სამეფოს დედაქალაქ მცხეთასთან უნდა მოვახდინოთ თუ დარიალის ხეობაში [6, გვ. 49-53; 15, გვ. 2-4; 30, გვ. 251].

არაგოსის ვიწრო ხეობა, რომელიც ძნელად ასაღები კედლით იყო გამაგრებული, დარიალის ხეობასთან და ამ ხეობის დამცველ დარიალის ციხის საფორტიფიკაციო სისტემასთან იმსახურებს გაიგივებას [6, გვ. 49].

ახ. წ. I ს. რომაელი ავტორი პლინიუსი დარიალის ვიწრო გასასვლელს მოიხსენიებდა „კაკასიის კარებად“, რომელიც გამაგრებული ყოფილა რკინით შემოსალტული და დაჭედილი მორებით. კარებს აქეთა მხარეს, კლდეზე მდგარა სიმაგრე კუმანია. ციხე აგებული ყოფილა ურიცხვ მომთაბარეთა შეკავების მიზნით. პლინიუსი იქვე დასძენდა, რომ იბერიის ანუ კაკასიის კარებს ხშირად შეცდომით კასპიის კარებს უწოდებდნენ [Plin., NH, VI, 30].

რომის იმპერია დაინტერესებული იყო კაკასიის გასასვლელი საიმედოდ ყოფილიყო ჩაკეტილი, რათა ჩრდილოკავკასიელებს არ ჰქონოდათ საშუალება ამ გზით რომის აღმოსავლეთ პროვინციების აღსრულებისა. მართალია, იმ დროისათვის გასასვლელი რომის მოკავშირე ქართლის მეფეებს ეკავათ, მაგრამ ეს კავშირი არ იყო მტკიცე. ქართლის მეფეები ამ გზებს ხშირად რომის წინააღმდეგაც იყენებდნენ. ტაციტუსისა (50-117 წწ.) და დიონ კასიოსის (153-236 წწ.) ცნობებით, ახ. წ. I-II სს. კაკასიის გასასვლელის, მათ შორის დარიალის გზის მფლობელ იბერიის (ქართლის) მეფეებს რომთან და პართიასთან ურთიერთობის გართულების შემთხვევაში ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოჰყავდათ მომთაბარე ტომები და მათ ამ ქვეყნების პროვინციებს შეუსევდნენ, რითაც ერთობ მძიმე მდგომარეობაში აგდებდნენ ორივე სახელმწიფოს [Tacit., Ann., VI, 33; Dio Cass., LXIX, 15].

სასანური ირანის ასპარეზზე გამოჩენამ და მისმა აგრესიულმა პოლიტიკამ მნიშვნელოვნად შეასუსტა ქართლის სამეფოს პოზიციები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში. V ს. მეორე ნახევარში ირანელების წინააღმდეგ აჯანყების დაწყებამდე ჩრდილოეთ კავკასიაში გაბატონებულ ჰუნებს აქტიურად შეუტია ვახტანგ გორგასალმა. ზურგის გამაგრების მიზნით მას კაკასიის გასასვლელზე და მათ შორის დარიალის გზაზე უშუალო სამეფო კონტროლი უნდა დაეწესებინა. ასეთ ვითარებაში ვახტანგ გორგასალს ნაკლები პრობლემები შეექმნებოდა ჩრდილოეთ კავკასიელებისაგან, რომელთაც ქართველთა მხრიდან გზის დაუცველობის შემთხვევაში შეეძლოთ ესარგებლათ ამიერკავკასიაში შექმნილი რთული სიტუაციით და მძიმე მდგომარეობაში ჩაეყენებინათ ქართლის სამეფო. ამასთან, საჭიროების შემთხვევაში ვახტანგ გორგასალს თვითონვე შეეძლო ამ გზით გადმოეყვანა დამხმარე სამხედრო ძალები. ვახტანგმა ჩრდილოეთ კავკასიაში დარიალის გზით ილაშქრა. წყაროს მითითებით, მას ისე გაუმაგრებია გასასვლელი, რომ ქართველთა მეფის

თანხმობის გარეშე ვერავინ ახერხებდა ამ გზის გამოვლას [19, გვ. 156].

ირანელების მიერ ქართველთა დამარცხების შემდეგ, კონტროლი ჩრდილოეთის გადმოსასვლელზე ქართლის სახელმწიფოს მხრიდან სუსტდება. VI ს. 30-იან წლებში ქართლის საბოლოოდ დამორჩილებას და აქ მეფობის გაუქმებას მოჰყვა ირანელების მიერ კაკასიონის ყველა მნიშვნელოვანი გასასვლელის დაკავება. „მოქცევაი ქართლისაი“-ს მიხედვით ირანელებს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა გასასვლელებთან ერთად „ოსეთის კარი“ ანუ იგივე დარიალის კარი აუგიათ. მცველად ადგილობრივი მოსახლეობა – წანარები დაუდგენიათ, ხოლო წანარეთის ხევის მთავრად საკუთარი მოხელე დაუნიშნავთ [14, გვ. 95]. ჩაიგდეს რა ხელში დარიალის გზა, ირანელებმა ქართველებს ჩრდილოეთ კავკასიის ტომების დანგრევის შესაძლებლობა მოუსპეს და თავისი სახელმწიფოც უზრუნველყვეს ამ მხრიდან შემოსევებისაგან. ხოსრო ანუ შირვანის (531-579 წწ.) გარდაცვალების შემდეგ ირანში დიდი არეულობა დაიწყო. ირანელებს დარიალის გზისთვის აღარ ეცალათ და მათი გავლენა გასასვლელზე მნიშვნელოვნად შესუსტდა. VI ს. მეორე ნახევრისათვის ჩრდილოეთის გადმოსასვლელს უკვე ქართლის ერისმთავარი გუარამი აკონტროლებდა [19, გვ. 219, 220].

ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროები დარიალის გზის მოხსენიებისას ხაზს უსვამენ მის სამხედრო-სტრატეგიულ მნიშვნელობას და არაფერს მიუთითებენ ჩრდილოეთსა და სამხრეთს შორის ამ გზით განხორციელებულ სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებზე. VI ს-ის 30-იანი წლებიდან, ვიდრე VII ს-ის შუა ხანებამდე (არაბების მიერ სასანური ირანის განადგურებამდე), როცა ირანელებს მეტ-ნაკლები გავლენა ჰქონდათ დარიალის გასასვლელზე, ამ გზამ დიდი მნიშვნელობა შეიძინა ირანის ჩრდილოეთ კავკასიასთან კონტაქტების გაფართოების საქმეში. VI ს. შუა ხანებიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში შეინიშნება სასანური ნივთების მომრავლება. სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების შედეგად სხვა გზებთან ერთად ცენტრალურ ჩრდილოეთ კავკასიაში დარიალის გზითაც უნდა მოხვედრილიყო სასანური ნაწარმის ერთი ნაწილი (ვერცხლის თასები, მონეტები, გემები და სხვ.). ამაზე მეტყველებს არაგვისა და თერგის ხეობებში გზის გასწვრივ არსებულ არქეოლოგიურ ძეგლებზე (ყინვალი, გველეთი, ჩმი და სხვ.) გამოვლენილი სასანური ნივთები [10, გვ. 16-22; 28, სურ. 7, 1-6].

ჩრდილოეთ კავკასიასთან სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებში ქართლიც აქტიურადაა ჩაბმული. ჩრდილოეთ კავკასიაში აღმოჩენილი ზოგიერთი სახის ნივთები (მაგ. ჯვრისებური ფიბულები) იქ ქართლიდან

ვრცელდება [1, გვ. 111]. ქართლიდან ვრცელდება ჩრდილოეთ კავკასიაში მთლიანად სხმული და მძივებით შემკული საკინძები, საყურების ზოგიერთი ტიპი [34, ტაბ. XVI¹⁷, XXIV^{13,14}], მინის ბეჭდები და ჭურჭელი, კერამიკული ნაწარმი და სხვ. [31, გვ. 165].

ამ ურთიერთობაში არც ჩრდილოეთ კავკასია პასიურობდა, რისი დასტურიცაა დარიალის ხეობაში მდებარე გველეთის VI ს-ის დასასრულის - VIII ს-ის დასაწყისის სამაროვანზე მრავალრიცხოვანი ადგილობრივი (ქართული) წარმომავლობის ნივთებთან ერთად აღმოჩენილი ჩრდილოკავკასიური მასალა [12, გვ. 78; 13, გვ. 83, 84]. ჩრდილოკავკასიურია დარიალის ციხეზე და ლარსის სამაროვანზე გამოვლენილი შავად გამომწვარი კერამიკის ნიმუშები [8, გვ. 5; 23, გვ. 36]. დარიალის ხეობის ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე სასანურ ნივთებს ჩრდილოკავკასიური ნივთები სჭარბობს და ეს ბუნებრივიცაა, ვინაიდან ჩრდილოეთ კავკასია უშუალოდ ესაზღვრება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთს.

თერგის ხეობის ერთი მონაკვეთის, კერძოდ დარიალის ვიწრო გასასვლელის მიხედვით გზას ხშირად დარიალის სახელით მოიხსენიებენ. „დარიალი“, „დარიალანი“ სპარსულად ნიშნავს „ალანთა კარს“. თერგის ხეობის ამ ვიწრო გასასვლელის უფრო ძველი სახელწოდებაა „არაგვის კარი“ [19, გვ. 12]. ზოგიერთ მკვლევარს მიაჩნია, რომ სახელწოდება „დარიალი“, „დარიალანი“ საკმაოდ ძველია და ეს სახელი უკვე III ს. შაპურის წარწერაშია მოხსენიებული [31, გვ. 88], მაგრამ, როგორც ირკვევა წარწერაში, საუბარი უნდა იყოს არა „ალანთა კარზე“, არამედ „ალბანთა კარზე“ - დარუბანდის გასასვლელზე [38, გვ. 295].

გასასვლელის სახელი „დარიალანი“ გაცილებით გვიან წარმოიშვა, VI ს. 30-იანი წლების შემდეგ, როცა სპარსელებმა თერგის ხეობა დაიკავეს და გასასვლელზე უშუალოდ გაბატონდნენ. ამასობაში გასასვლელის მეორე მხარეს, ჩრდილოეთით, თერგის ხეობის ქვემო წელზე (ბალთა-ჩმის მიდამოები) თანდათან დაიწყო გამოჩენა ალანებმა. მხოლოდ ამის შემდეგ შეიძლება გაჩენილიყო გასასვლელის სპარსული სახელი „დარიალანი“ - „ალანთა კარი“. ასე, რომ „დარიალანი“ ხეობის ამ მონაკვეთის და შესაბამისად გზის გვიანდელი სახელია [11, გვ. 82-83]. ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით გასასვლელის (გზის) ძველი სახელწოდებაა „არაგვის კარი“ [19, გვ. 12].

დარიალის გზის მნიშვნელობის შესახებ არაერთ მკვლევარს გამოუთქვამს აზრი. ეხება რა ალანურ-ირანულ ეთნოკულტურულ ურთიერთობას ადრეულ შუა საუკუნეებში, ს. მალა-

ხოვი სამართლიანად მიუთითებს, რომ ჩრდილოეთ კავკასიაში სასანური გემების შემოტანა ხორციელდებოდა დარიალის ხეობით [35, გვ. 48]. ავტორი აღნიშნავს, რომ სასანური გლიპტიკის ნიმუშების გავრცელება აღმოსავლეთ ალანეთში გაპირობებული იყო არა მხოლოდ ირანის აქტიური პოლიტიკით იმიერკავკასიაში, არამედ ალანური და ირანული ეთნოკულტურული სამყაროს სიახლოვით [35, გვ. 48].

ჩრდილოეთ კავკასიაში სასანური ნივთების გავრცელება ზოგადი შეფასებით მართლაც ირანის აქტიური პოლიტიკის შედეგია, მაგრამ ეთნიკური სიახლოვე აქ არაფერ შუაშია. ჩრდილოეთ კავკასიაში გამოვლენილი სასანური ნივთები ძირითადად ვაჭრობისა და ალბ-მიცემობის საგანია. ვაჭრობა კი ისეთი ფენომენია, რომელიც ყველაზე ნაკლებად ან სულაც არ ითვალისწინებს ეთნიკურ, თუ გნებავთ რელიგიურ მომენტს. ვაჭარი საკონლის გასაღებისათვის ქვეყანას ირჩევს არა ეთნიკურ-რელიგიური ნიშნით, არამედ იმის მიხედვით სად მეტ მოგებას ნახავს.

ს. მალახოვი აღნიშნავს, რომ ალანებისა და ირანელების საკონტაქტო ზონა იყო დარიალის ხეობა. ჩრდილოეთ კავკასიიდან დაძრული და ნაწილობრივ ამიერკავკასიაში დასახლებული ალანური ტომები გამოდიოდნენ შუამავლად ალანებსა და სასანურ ირანს შორის სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობაში. ამის დასტური უნდა იყოს სასანური გემების აღმოჩენა ჩრდილოეთ ოსეთის ადრეული შუა საუკუნეების სამაროვნებზე (კომუნთა, კუმბულთა, ჩმი) და სამხრეთ ოსეთში (ედისი, სბა) [35, გვ. 48].

რას ნიშნავს ის, რომ ალანებსა და ირანელებს შორის საკონტაქტო ზონა იყო დარიალის ხეობა? თუ ს. მალახოვისეულ მსჯელობას მივყვებით, ალბათ იმას, რომ OVI ს. 30-იანი წლებიდან, როცა ირანელებმა დაიპყრეს ქართლი და დარიალის ხეობაც დაიკავეს, ხეობაში უშუალოდ გაუმეზობლდნენ ერთმანეთს ალანები და ირანელები. ს. მალახოვი დარიალის გზაზე საუბრისას რატომღაც სიტყვასაც არ ძრავს თერგის ხეობის ძირძველ მოსახლეობაზე, ქართველ ტომებზე - წანარებზე. „მოქცევაი ქართლისაი“-ს მითითებით კი ირანელებმა დარიალის გასასვლელის მცველად სწორედ ადგილობრივი მოსახლეობა ანუ წანარები დაადგინეს [14, გვ. 95]. ქართულ წყაროებს თავი რომ დავანებოთ, უცხოური წყაროების მიხედვითაც წანარები მტკიცედ ფლობდნენ დარიალის გასასვლელს (კარს) [29, გვ. 16], მაგრამ ს. მალახოვის მიერ წარმოდგენილი სურათით წანარების ნაცვლად ხეობაში ჩანან მხოლოდ ალანები და ირანელები. ს. მალახოვამდე ვ. კუზნეცოვი შეეცადა დაენერგა აზრი, თითქოს წანარებს დარიალის ხეობასთან საერთო არაფერი ჰქონდათ. ერთ-ერთ ნაშრომში ის წერდა: „ . . .

восприятие Алании ... глазами ... цанаров, обитавших в горах южнее Дарьяльского ущелья“ [32, გვ. 154]. ვ. კუზნეცოვის მიხედვით წანარები დარიალის ხეობაში კი არა, ხეობის სამხრეთით განსახლებული ტომია. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ხეობის სამხრეთი საზღვარი დაბა ყაზბეგის მიდამოებია, წანარები თავისთავად ყაზბეგის უფრო სამხრეთით მცხოვრები ტომი ყოფილა. ასე, რომ ვ. კუზნეცოვმა და ს. მალახოვმა წანარები „გამოაძევეს“ დარიალის ხეობიდან. სამაგიეროდ ხეობაში მათ განასახლეს ალანები, რომელთაც თურმე გაცხოველებული სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონიათ ირანელებთან. ს. მალახოვის საყურადღებოდ უნდა ითქვას, რომ დარიალის ხეობაში ალანების განსახლების საბუთად არ გამოდგება ჩმის სამაროვნის დასახელება. თერგის ხეობის ერთ-ერთი მონაკვეთი – დარიალის ხეობა გეოგრაფიულად მკაფიოდ განსაზღვრული ტერიტორიაა. იგი იწყება დაბა ყაზბეგიდან, ხოლო ლარსს ქვემოთ თერგი ტოვებს დარიალს და მიედინება ფართო, ბრტყელ რიყეზე, რომელიც უკვე დარიალის ხეობა აღარაა [7, გვ. 200]. ჩმი თერგის ხეობაში კი მდებარეობს, მაგრამ დარიალის ხეობიდან დაშორებულია. საკუთრივ დარიალის ხეობაში ალანთა განსახლება მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე არც წერილობითი წყაროებით დასტურდება და არც არქეოლოგიური მასალებით. ხეობის ძირითადი მაცხოვრებლები იყვნენ წანარები.

ვეჭვობ ს. მალახოვმა არ იცოდეს, რომ „ჩრდილოეთ ოსეთი“ და „სამხრეთ ოსეთი“ XX ს-ში შექმნილი ხელოვნური ტერმინებია. VI-VII სს. მოვლენებზე საუბრისას მათი გამოყენება ისტორიული სინამდვილის შეგნებული დამახინჯებაა. ავტორს დიდი სურვილი აქვს მკითხველი დაარწმუნოს იმაში, რომ ედისი, სბა, ეს საქართველო კი არა, ოსეთია და იგი VI-VII სს. ალანური ტომებითაა დასახლებული. ამით ს. მალახოვი ცდილობს თავისი „წვლილი“ შეიტანოს ოსების შიდა ქართლში „უძველესი დროიდან განსახლების“ ანტიმეცნიერულ თეორიაში და ამის დასამტკიცებლად მან ქართლის ტერიტორიაზე ადრეულ შუა საუკუნეებში ალანთა ტომები განასახლა [35, გვ. 48], რაც რეალური ვითარების შეგნებული გაყალბებაა.

რაც შეეხება შუამავლის როლს სავაჭრო ურთიერთობაში, ჯერ გასარკვევია საერთოდ სჭირდებოდათ თუ არა ირანელებს ალანებთან სავაჭრო ურთიერთობაში შუამავალი. თუ შუამავალი მაინც სჭირდებოდათ, ამ ფუნქციის შესრულება უფრო წანარებს შეეძლოთ, ვინაიდან ხეობის ჩამკეტ კარს კვლავ ისინი დარაჯობდნენ მას შემდეგაც კი, როცა ირანელებმა ხელში ჩაიგდეს დარიალის გასასვლელი [14, გვ. 95].

VII ს. შუა ხანებიდან ირანელთა ბატონობა ქართლში არაბთა დაპყრობით შეიცვალა. VIII

ს. დამდეგიდან არაბებს განუწყვეტელი ბრძოლები ჰქონდათ ხაზარებთან, რომლებიც ხშირად იყენებდნენ დარიალის გზას სახალიფოს ტერიტორიების დასარბევად. არაბები ცდილობდნენ უშუალოდ დაუფლებოდნენ დარიალის გასასვლელს, რათა ხაზარებს არ ჰქონოდათ შესაძლებლობა ამ გზით სახალიფოს ტერიტორიების აოხრებისა. ამასთან გზას თვითონაც აქტიურად იყენებდნენ ხაზარების წინააღმდეგ საომარი ოპერაციების განსახორციელებლად [19, გვ. 236; 37, გვ. 31].

გზის გასწვრივ მდებარე ძეგლებზე უკვე არაბული ნივთები ჩნდება. მაგ. სოფ. სიონში და „გიგეასსათიბის“ სამაროვანზე (სოფ. ლარსის მახლობლად) გამოვლენილია არაბულწარწერიანი გემები. გიგეასსათიბის სამარხებში აღმოჩენილია IX ს. დასაწყისში მოჭრილი ვერცხლის ორი არაბული მონეტა [25, გვ. 73-74]. ამ ნივთების გამოჩენა თერგის ხეობაში ძირითადად არაბულ ექსპანსიას უკავშირდება, მაგრამ იმის მანიშნებელიც უნდა იყოს, რომ დარიალის გზა სამხედრო-სტრატეგიულთან ერთად VIII-IX სს. სავაჭრო მაგისტრალის ფუნქციასაც იწარჩუნებდა. გიგეასსათიბის სამაროვანზე გამოვლენილი მოშავო მონაცრისფროდ გამომწვარი თიხის ჭურჭელი ჩრდილოკავკასიურია და იქიდანაა შემოტანილი დარიალის ხეობაში სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის შედეგად. ამასთან ერთად ქართლის საწარმოო ცენტრებიდან დარიალის გზით, ჩრდილოეთ კავკასიაში მასობრივად გადიოდა მინის ბეჭდები, მინის სასმისები და სხვ. [18, გვ. 7]. ასე, რომ იმ შფოთიან დროშიც დარიალის გზას არ დაუკარგავს თავისი ფუნქცია.

გზას დიდი ყურადღება ეთმობოდა დავით აღმაშენებლის (1089-1125 წწ.) დროსაც. მუდმივი ჯარის შესაქმნელად დავითმა ყივჩაყები საქართველოში დარიალის გზით გადმოიყვანა. მანამდე კი მეფემ საკუთარ კონტროლს დაუქვემდებარა აღმოსავლეთ საქართველოს ყველა მნიშვნელოვანი გასასვლელი, მათ შორის დარიალის გზაც [19, გვ. 366]. გაძლიერებული ქართული სახელმწიფოს მისწრაფება გზაზე ერთპიროვნული ბატონობისა წარმატებით დაგვირგვინდა. XI-XII სს. განუზომლად გაიზარდა საქართველოს გავლენა ჩრდილოეთ კავკასიაზე. ეს ვითარება კარგად აისახა არა მარტო წერილობით წყაროებში, არამედ ჩრდილოეთ კავკასიის ტერიტორიაზე გამოვლენილ არქეოლოგიურ მასალებშიც, რომლებშიც მრავლადაა წარმოდგენილი ქართული ნივთები [33, ტაბ. XIII_გ, XIV_{1,2}; 34, ტაბ. XXIII₁]. მათი დიდი ნაწილი იქ დარიალის გზითაა მოხვედრილი.

მონღოლების მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ დარიალის გზას კონტროლს კვლავ საქართველოს სამეფო ხელისუფლება უწევდა. ილხანთა წინააღმდეგ აჯანყებულმა დავით ულუმ (1247-1270 წწ.) შეცვლილი პოლიტიკუ-

რი ვითარების გამო ჰულაგუ ყაენთან შერიგება არჩია და ურდოში გაემგზავრა. დავითი ყაენის რისხვას ვერ გადაურჩებოდა, მაგრამ ერთმა გარემოებამ იხსნა იგი სიკვდილისაგან. ჰულაგუს აცნობეს, რომ ოქროს ურდოს ყაენი ბერქა დარუბანდისაკენ დაძრულა. ასეთ ვითარებაში ილხანთა ყაენი მოერიდა დავითის დასჯას და საქართველოსთან ურთიერთობის გამწვავებას, რადგან ქართველებს შეეძლოთ ბერქასათვის დარიალის გზა გაეხსნათ, რითაც ილხანთა სახელმწიფო მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდა [26, გვ. 74-75].

1297 წ. დავით VIII-მ (1293-1311 წწ.) მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყება წამოიწყო. აჯანყებულთა დასაყრდენი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი იყო. აჯანყებულებთან საბრძოლველად მონღოლები დარიალის ხეობაში მდებარე გველეთის ციხეზე აპირებდნენ გალაშქრებას, რადგან მეფე იქ ეგონათ გამაგრებული. სტეფანწმიდასთან მისულები დარწმუნდნენ, რომ მათ ვერაფერს აკნებდნენ და უკან გამობრუნდნენ [20, გვ. 305]. ზემოთ მოყვანილი ორივე ცნობიდან ჩანს, რომ მაშინაც კი, როცა საქართველო მონღოლთა დაპყრობილი ქვეყანა იყო, დარიალის გასასვლელს ფლობდნენ ქართველები, მონღოლებს კი მასზე ხელი არ მიუწვდებოდათ.

1386-1403 წწ. თემურ-ლენგის შემოსევებმა აუნაზღაურებელი ზარალი მიაყენა ქვეყანას. თემურის პირველი შემოსევის მიზეზად ასახელებენ კავკასიის გასასვლელების, კერძოდ დარიალის ხელში ჩაგდებას [26, გვ. 185]. 1385 წ. ოქროს ურდოს ყაენი თოლთამიში დარიალისა და დარუბანდის გავლით ირანის აზერბაიჯანს შეესია. თოლთამიში დარიალის გზას ასე მოულოდნელად და სწრაფად ვერ გაივლიდა საქართველოს მეფისაგან თანხმობა რომ არ ჰქონოდა. ოქროს ურდოს შემოსევების აღსაკვეთად თემურ-ლენგს ჩრდილოეთის გადმოსასვლელები თვითონ უნდა დაეკეტა ან მისი მფლობელი ისეთ მდგომარეობაში ჩაეყენებინა, რომ ოქროს ურდოსათვის გზის გახსნის სურვილი აღარ ჰქონოდა [26, გვ. 185]. თემურმა არაგვის ხეობაში რამდენჯერმე ილაშქრა. ერთადერთი ქართული წყარო, სადაც აღნიშნულია, რომ მტერმა დარიალიც დალაშქრა, ესაა „ძეგლი ერისთავთა“ [22, გვ. 369]. ქართული წყაროს ცნობას ადასტურებს ორი სომხური წყარო. 1400 წ. სახარების მინაწერში აღნიშნულია, რომ თემური ჩრდილოეთ კავკასიის დარბევის შემდეგ, იქიდან დაბრუნდა ალანთა კარით და წავიდა თავის ქვეყანაში. „კვლავ გააძლიერა ლაშქარი და გაემართა ინდოსტანს“ [17, გვ. 27]. იმავე წლით დათარიღებული მეორე სახარების მინაწერის მიხედვით: „თემურ-ლენგ სამარყანდელი რისხვად მოევლინა სამყაროს, გაიღო ალანთა კარი, რომელიც დიდხანს იყო დახშული... გადაიარა

საქართველო, იშოვა ბევრი ალაფი და ტყვე“ [17, გვ. 28].

მას შემდეგ, რაც 1395 წ. თემურმა თერგის პირას სასტიკად დაამარცხა ოქროს ურდოს ყაენი თოლთამიში, უკან დაბრუნებისას საგანგებოდ დალაშქრა ჩრდილოეთ კავკასია, განსაკუთრებით ის ხალხები, რომელთაც კავშირი ჰქონდათ საქართველოსთან [17, გვ. 123]. სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული თვალსაზრისით 1396 წ. ის ამიერკავკასიაში დაბრუნდა დარუბანდის გზით [17, გვ. 123], მაგრამ, როგორც ჩანს, თოლთამიშის დამარცხებისა და ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანეთის დარბევის შემდეგ, ჯარის ერთი ნაწილი დარიალის გზით დაბრუნებულა ამიერკავკასიაში. დარიალის აოხრებას ადგილი უნდა ჰქონოდა 1395-1396 წწ [17, გვ. 123-125]. თუ გავითვალისწინებთ საქართველოში თემურის ლაშქრობების სისასტიკეს, ადვილი წარმოსადგენია რა ვითარებაში აღმოჩნდებოდა დარიალის მაგისტრალი. იმ დროიდან უნდა დაწყებულიყო დარიალის გზის გაპარტახება-გაუკაცრიელების პროცესი. XV ს-ის მეორე ნახევრიდან საქართველოს ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდეგ ის თანდათან არაგვის ერისთავთა გამგებლობაში მოექცა და ადგილობრივი მნიშვნელობის სამიმოსვლო გზად იქცა. XVI ს-ის 90-იანი წლებისათვის გზის მთიანი ნაწილი უკვე ძნელად გასასვლელ ნაგზაურს წარმოადგენდა [4, გვ. 31]. XVI-XVII სს. აღმოსავლეთ საქართველოში დიდი შფოთისა და არეულობის პერიოდში არც უცხოელი ვაჭრები თუ დიპლომატები ეტანებოდნენ ამ გზას (გამონაკლისს წარმოადგენდნენ რუსი ელჩები). XVIII ს. მეორე ნახევრიდან თანდათან გამოცოცხლდა დარიალის გზა. შემდგომ რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობების განვითარებასთან ერთად გზის მნიშვნელობა სულ უფრო იზრდებოდა [4, გვ. 31].

D. Mindorashvili

THE DARIAL ROUTE

(Summary)

The paper deals with the Darial route that once crossed the gorges of the rivers Tergi (Terek) and Aragvi and according to written sources and archaeological data appears as one of the most ancient routes connecting South and North Caucasus. It may be assumed that this route served as one of the ways of diffusion of the so-called Kura-Araxes culture into the North Caucasus. Beginning from the first centuries A. D. the Darial route acquired special importance, retaining it for a long time in future. Invasions of Timur by the end of the 14th cent. resulted in a decline of its strategic and trade-economic

functions and soon it became a route of only local significance. Nevertheless, after the second half of the 18th cent. along with intensification of the Russian-Georgian relations, importance of the Darial route was revived, enhancing gradually.

ლიტერატურა

1. აფნაზავა ნ. აღრეული შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა. თბ., 1979.

2. ბერძენიშვილი ნ. გზები რუსთაველის ეპოქაში. თბ., 1966.

3. გვასალია ჯ. არაგვის კარი (დარიალანი). – ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976, გვ. 144-150.

4. გვასალია ჯ. საქართველოს სამხედრო გზის ისტორიისათვის. – მაცნე, № 2, 1972, გვ. 30-44.

5. ითონიშვილი ვ. ჯვრის უღელტეხილის სახელწოდებანი. – მაცნე, № 1, 1974, გვ. 74-90.

6. ითონიშვილი ვ. არაგვი და არაგველები. თბ., 1989.

7. მარუაშვილი ლ. საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია. თბ., 1964.

8. მინდორაშვილი დ. დარიალის ციხე. პრეპრინტი, თბ., 1991.

9. მინდორაშვილი დ. მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკა მდ. თერგის ხეობიდან. – ძმ, № 2, 1993, გვ. 33-34.

10. მინდორაშვილი დ. სასანური გემები გველეთის სამაროვნიდან. – ძმ, № 4 (99), 1997, გვ. 16-22.

11. მინდორაშვილი დ. დარიალის ციხის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. – ძიებანი, № 2, 1998, გვ. 80-87.

12. მინდორაშვილი დ. გველეთის სამაროვნის არქეოლოგიური მასალა I. – ძიებანი, № 6, 2000, გვ. 78-86.

13. მინდორაშვილი დ. გველეთის სამაროვნის არქეოლოგიური მასალა, II. – ძიებანი, № 7, 2001, გვ. 81-90.

14. მოქცევაი ქართლისაი, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები (V-X სს.). წ. I. თბ., 1963.

15. ნიკოლაიშვილი ვ. ძველი მცხეთის ისტორიული ტოპოგრაფია ახალ აღმოჩენათა შექმნე. პრეპრინტი, თბ., 1990.

16. რამიშვილი რ. მთისა და ბარის ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხი არაგვის ხეობის ახალი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით. – ჟინვალის ექსპედიცია (მეორე სამეცნიერო სესიის მასალები), თბ., 1981, გვ. 98-154.

17. სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (ჰიშატაკარანების) ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., 1978.

18. უგრელიძე ნ. მინა ძველ საქართველოში. თბ., 1961.

19. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. თბ., 1955.

20. ქართლის ცხოვრება. ტ. II. თბ., 1959.

21. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. თბ., 1973.

22. ძეგლი ერისთავთა. – მსკი, ნაკვ. 30, 1954.

23. წითლანაძე ლ. შუა კავკასიონის სამხრეთი კალთის ექსპედიციის ყაზბეგის რაზმის 1962 წლის ანგარიში. – სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1962 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1963, გვ. 31-34.

24. წითლანაძე ლ. ხევის არქეოლოგიური ძეგლები. თბ., 1976.

25. წითლანაძე ლ., კახიძე ა., შატბერაშვილი ზ. გიგეასათბის სამაროვანი (დარიალის ხეობა). – ფსად, ტ. VI, თბ., 1998, გვ. 70-80.

26. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ტ. III. თბ., 1982.

27. ჯანაშია ს. იბერიის (ქართლის) სამეფოს პოლიტიკური გეოგრაფიისათვის უძველეს პერიოდში. – შრომები, ტ. II, თბ., 1952, გვ. 249-259.

28. Абрамова М. П. Раннесредневековый могильник с. Чми в Северной Осетии. – НМАЦК, Орджоникидзе, 1986, с. 60-70.

29. Армянская география VII в. приписываемая Моисею Хоренскому, текст и перевод К. Патканова. СПб., 1877.

30. Вейденбаум Е. Г. Путеводитель по Кавказу. Тифлис, 1888.

31. Ковалевская В. Б. Кавказ и аланы. М., 1984.

32. Кузнецов В. А. Очерки истории алан. Орджоникидзе, 1984.

33. МАК, т. I. М., 1888.

34. МАК, т. VIII. М., 1900.

35. Малахов С. Н. К истории алано-иранских этнокультурных контактов в раннем средневековье. – МИИАМСК, Орджоникидзе, 1988, с. 43-49.

36. Рамишвили Р. М., Джорбенадзе В. А., Глonti М. Г., и др. Работы Жинвальской археологической экспедиции. – ПАИ, 1981 (1984), с.59-68.

37. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане, перевод Н.А. Караулова. – СМОМПК, вып. 31, Тиф., 1902.

38. Фрай Р. Наследие Ирана. М., 1972.

არქეოლოგიის ისტორია HISTORY OF ARCHAEOLOGY

მარიამ მუმლაძე

ვანის აღმოჩენები XIX საუკუნის ქართულ პრესაში

ვანის ნაქალაქარმა საზოგადოების ყურადღება მიიპყრო ჯერ კიდევ XIX საუკუნის შუახანებში. აქ ნაპოვნმა ცალკეულმა ნივთებმა თავი იჩინა 50-იან წლებში. ცნობილი ფაქტია, რომ მ. ბროსეს, ქუთაისში ყოფნის დროს, მართვეს ვანში აღმოჩენილი მამაკაცის თავის ქანდაკება [13, გვ. 4].

პირველი ცნობა ვანის სიძველეების შესახებ ქართულ პრესაში გაჩნდა 1876 წელს. გაზეთ „დროებაში“ რუბრიკით „საქართველო“ დაიბეჭდა ცნობა იმერეთში, სოფ. საჩინოში (ვანი) შემთხვევითი მონაპოვრის შესახებ. მისი ავტორი იყო დავით წერეთელი, „სხვიტორელი“ ფსევდონიმით.⁹¹ სხვიტორელი დაწვრილებით აღწერდა ვანში აღმოჩენილ სამარხებს, ოქროს ნივთებს და ამ ნივთების აღმოჩენის ვითარებასაც [5, გვ. 1].

ამ ცნობამ მეცნიერთა ინტერესი გამოიწვია, რადგან იგი ეხებოდა არაერთ მნიშვნელოვან საკითხს.

ვანის აღმოჩენებმა 1881 წელს თბილისში გამართული V არქეოლოგიური ყრილობის ყურადღებაც მიიქცია. 1880 წლის 18 ნოემბერს, ყრილობის მოსამზადებელი კომიტეტის სხდომაზე სიტყვით გამოვიდა გიორგი წერეთელი. მან გააკეთა საინფორმაციო მოხსენება რიონის ხეობაში არსებული ყორღანების შესახებ და კერძოდ მე-4 პუნქტში მოიხსენია საჩინოში 10-15 წლის წინათ (ე. ი. 1865-70 წლებში) ნაპოვნი არქეოლოგიური მასალა [15, გვ. 300].

1889 წელს მოსკოვის საარქეოლოგიო საზოგადოების დავალებით ვანში არქეოლოგიური გათხრები აწარმოა ცნობილმა მხარეთმცოდნემ, ქუთაისის გიმნაზიის დირექტორმა ალექსანდრე ილიას ძე სტოიანოვმა [2, გვ. 15; 3, გვ. 32]. ქუთაისის ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში დაცულ მასალებზე დაყრდნობით, სტოიანოვის მოღვაწეობის შესახებ საქართველოში და კერძოდ ვანში, საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის იროდიონ ერემეიშვილი [6, გვ. 119-124]. ქვემოთ მოგვამოგვებს რამდენიმე წერილი ერემეიშვილის სტატიიდან.

„ქუთაისის გიმნაზიის დირექტორს, ნამდვილ სახელმწიფო მრჩეველს ა. სტოიანოვს!

საიმპერატორო მოსკოვის არქეოლოგიურმა საზოგადოებამ მომმართა შუამდგომლობით რამ-

დენიმე დღით ქუთაისიდან თქვენი გაშვების ნებართვის მოსაცემად, იმ აკლდამების მეცნიერული გამოკვლევების ჩასატარებლად, რომელთა ნაშთები აღმოჩნდა ქუთაისთან ახლოს, დაბა საჩინოში. ამასთან დაკავშირებით მაქვს პატივი უმორჩილესად გთხოვოთ, თქვენო აღმატებულებაზე, გაცნობოთ, სახელდობრ, როდის და რამდენი ხნით აპირებთ გამგზავრებას დაბა ვანში დასახული მიწის განსახორციელებლად.

კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი

კ. პ. იანკოვსკი

25 თებერვალი, 1889 წ.“

(ქ.ც.ს.ა.ფ. 94, საქ. 943, ფურ. 195).

„თქვენო აღმატებულებაზე, მოწყალეო ხელმწიფევი, კირილე პეტრეს ძე!“

მაქვს პატივი მოგახსენოთ თქვენო აღმატებულებაზე რომ გასულ თვეში საიმპერატორო მოსკოვის არქეოლოგიურ საზოგადოებას ვაუწყე ქუთაისის მაზრის სოფელ ვანში აღმოჩენილი სამარხების თაობაზე და გავუგზავნე იქიდან ჩემს მიერ მოტანილი ლისიმაქეს ოქროს სტატერი. საზოგადოებამ, როგორც მის წევრს, დამავალა გავთხარო ეს სამარხები და სთხოვა ადგილობრივ გუბერნატორს ჩემზე დახმარების აღმოჩენა. საზოგადოებას ვაცნობე, რომ სასწავლო ხელმძღვანელობის ნებართვის გარეშე ქუთაისიდან ჩემი გასვლა არ შეიძლება, რადგან უპირველეს ყოვლისა აუცილებლად ჩავთვალე ადგილზე გეგმის შედგენა და გადაწყვეტა საკითხისა იმის შესახებ, თუ რომელი გათხრები წარმოებულყო და რამდენ დროს მოითხოვდა ყოველივე ეს. რადგან შაბათსა და ოთხშაბათს გიმნაზიაში გაკვეთილები არა გვაქვს, მე შემიძლია სასწავლო საქმისადმი ყოველგვარ ზიანის მიუყენებლად ჩამეტარებინა წინასწარი ძიებანი, ხოლო დიდი მარხვის მე-6 და მე-7 კვირას, თუ თქვენი ნებართვა იქნება, შემეძლო რამდენიმე დღით წავსულიყავი იქ“.

ა. სტოიანოვი

1 მარტი, 1889 წ.“ (ქ.ც. ს. ა. ფ. 94, საქ. №843, ფურ. 196)

კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველს ნება დაურთავს ა. სტოიანოვისთვის მისთვის ხელსაყრელ დღეებში ჩაეტარებინა არქეოლოგიური ძიებანი ვანში.

მიმოწერებიდან ჩანს, რომ სტოიანოვს გათხრები დაუწვია 1889 წ. 22 მაისს. იგი თავისი მუშაობის შესახებ პატაკს უგზავნიდა სასწავლო ოლქის მზრუნველს [6, გვ. 122-124].

⁹¹ დავით წერეთელი – „სხვიტორელი“ – იყო აკაკი წერეთელის უფროსი ძმა.

სტოიანოვის მიერ ვანში წარმოებული გათხრების შესახებ ვრცელი სტატიები დაიბეჭდა იმდროინდელ რუსულ და ქართულ პრესაში.

გაზეთი „Тифлиские новости“ (1886 წ. №171) იუწყებოდა, რომ გათხრების დროს უპოვიათ ოქროსა და ვერცხლის მონეტები. ვერცხლის მონეტის ამოხეველი ზედაპირზე ამოკვეთილი ყოფილა თმაგაშლილი ქალის თავი, შუბლსა და ყურებზე შემოვლებული ლენტით, ხოლო მეორე მხარეს ბრტყელ ზედაპირზე – წრიული წარწერა ცენტრში ამოკვეთილი ცხენისმაგვარი ცხოველით, მთვარითა და ვარსკვლავებით. ოქროს მონეტა ორივე მხრიდან ისეთივე გამოსახულებებით ყოფილა აღჭურვილი, როგორც ვერცხლის მონეტა. ა. სტოიანოვის ვარაუდით ეს მონეტები მოჭრილი უნდა იყოს ორი ათასი წლის წინათ. ამასთანავე ფიქრობენ, რომ ამ ადგილას ჯერ კიდევ ქრისტეს დაბადების ეპოქაში ცხოვრობდნენ ბერძნები, რომელთაც ალბათ მოწყობილი ჰქონდათ ოქრო-ვერცხლის სადნობი ქარხანა და ზარაფხანა.

გაზეთი „Кутаисская ведомость“ (1889, გვ. 124) იტყობინებოდა: „არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, რომელსაც აწარმოებდა გიმნაზიის დირექტორი ა. სტოიანოვი, მაისის ბოლოს სოფ. ვანის მახლობლად (ქუთაისის მაზრა), აღმოჩნდა ძველბერძნული ეპოქის სამარხები. ამ ადგილას ნაპოვნი რამდენიმე ოქროს ნივთი დიდ სამეცნიერო ინტერესს იწვევს“ [6, გვ. 124].

ასეთივე მოკლე ცნობა მოათავსა გაზეთმა „ივერია“: „მოსკოვის საარქეოლოგიო საზოგადოებამ ამას წინათ დაავალა ქუთაისის გიმნაზიის დირექტორს ბ-ნ ა. სტოიანოვს ქუთაისის მაზრაში ძველი აკლდამების გათხრა და გამოძიება. ეხლა, როგორც „ქუთაისის უწყება“ გვატყობინებს, ბ-ნ სტოიანოვს სოფ. ვანის მახლობლად აღმოუჩინა აკლდამები ძველი საბერძნეთის ეპოქისა; ბ-ნ სტოიანოვს ამას გარდა, ზოგიერთი შესანიშნავი ნივთიც უპოვნია“ [9, გვ. 1].

იმავე წელს (1889 წ.) ვანში გათხრები ჩაუტარებია ფრანგ მეცნიერს – იაკობს, რომელსაც იქ ქრისტიანული ეკლესიის ნანგრევები გაუთხრია და იატაკქვეშა აკლდამა უპოვია [10, გვ. 6].

ზემოთ მითითებული ცნობები არაერთხელ გაშუქებულა ვანის კვლევა-ძიების შესწავლის ისტორიისადმი მიძღვნილ გამოკვლევებში. ამჟამად გვინდა ყურადღება გავამახვილოთ გაზეთ „ივერიაში“ გამოქვეყნებულ სხვა წერილებზე, რომლებიც ფაქტიურად პირველად შემოდის სამეცნიერო მიმოქცევაში. მით უფრო, რომ ზოგიერთი საკითხი, როგორც ამას მოტანილი ციტირებიდან დავინახავთ (ოქროს მადნის ადგილზე მოპოვება და დამუშავება), განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს.

მოსაზრება ვანში აღმოჩენილი ოქრომჭედლობის ნიმუშების ადგილობრივობის შესახებ

ეკუთვნის „თან-ნარელს“, რომლის წერილი სათაურით „ხმა რიონის მარცხენა ნაპირიდან“ გამოქვეყნდა „ივერიაში“ 1889 წლის ივლისში. მან ასევე ივარაუდა ვანში ოქროს საბადოს არსებობა, რის საფუძველიც ვანსა და მის მიმდებარე სოფლებში აღმოჩენილმა მიწაში შერეულმა მბრწყინავმა ნაწილაკებმა მისცა. ვინ იყო თან-ნარელი, სამწუხაროდ დღემდე ვერ მოვახერხეთ ამისი გარკვევა. ერთის თქმა კი შესაძლებლად მიგვაჩნია. იგი ადგილობრივი კორესპონდენტი უნდა ყოფილიყო, რადგან „ივერიაში“ გამოქვეყნებული მისი ყველა წერილი ვანსა და მის მიმდებარე დასახლებულ პუნქტებს შეეხება. სხვა რეგიონების შესახებ ცნობები არ გვხვდება.

თან-ნარელის წერილში ვკითხულობთ, რომ სოფელ ვანში, რომელიც ქუთაისის მაზრაში მდებარეობს, აზნაურ ახვლედიანების ეზოებში ხშირად ნახულობენ ოქროსა და ვერცხლის ფულებსა და ნივთებს (განსაკუთრებით წვიმის დროს). ეს ხმა შორს გავარდა და ბევრი მუქთად გაძლიერების მიმდევარი მოიზიდა ამ სოფელმა. ბევრმა მოინდომა ამ ეზოების მოთხრა იმ იმედით, რომ აქ ბევრ ძველ ძვირფას ნივთს იპოვიდა.

თან-ნარელი გვამცნობს, რომ ახვლედიანებთან პირველად თავადი გ. შერვაშიძე მისულა. ავტორის აზრით, იგი სინდისიერად შეევაჭრა მემამულეებს „მუშა და მუშის ქირა, თუ საჭიროება მოითხოვდა სახლების გატანისათვის და ყოველგვარი ხარჯი უნდა ეზლო თავად შერვაშიძეს. თუ რასმე აღმოაჩენდა, მესამედი ახვლედიანებს უნდა წაეღოთ, ხოლო ორი ნაწილი შერვაშიძეს. თუ არაფერი აღმოჩნდებოდა, ხარჯი საკუთრად იმისი იქნებოდა“ (7, 1889 წ., № 158). ახვლედიანები და გ. შერვაშიძე ვერ შეთანხმდნენ და იგი იძულებული გახდა უკან გაბრუნებულიყო.

მისივე ცნობით, გ. შერვაშიძის შემდეგ ახვლედიანებთან მივიდა ვილაც ფრანგი იაკობი, რომელმაც საქმე ისე მოიგდო ხელში, როგორც უნდოდა: „ეს კაცი აქ დიდი მეცნიერიც ჰგონიათ, არ ვიცი კი რა საბუთით. ამჟამად ახვლედიანების ეზოები ამ ფრანგის, იაკობის ხელშია; თავის თავს რაღაც „კამპანიის“ მოთავედ ასახელებს. რა კამპანიაა ეს კამპანია, ან აქვს შეძლება თუ არა, ეს არავინ იცის. სხვა რა მოგახსენოთ და შეძლებაზედ კი ეს ვითომც და „კამპანია“ და იმისი წარმომადგენელი „მუსიე აკოფა“, როგორც აქ უწოდებენ, ჭკუაზე ცოტა სუსტად ბრძანებულა. ამას ახლავე გაგაგებინებთ. ამ კამპანიის წარმომადგენელთან ერთად მონაწილეობას ღებულობს „მოსკოვის საარქეოლოგიო საზოგადოების“ წევრი ბ-ნი სტოიანოვი (ქუთაისის გიმნაზიის დირექტორი), „რომელიც ისე იქცევა, თითქოს ახვლედიანების ეზოების „დირექტორიც“ იყოს“ (7, 1889 წ., № 158).

პირობის ძალით მუშაობა პირველი მაისიდან უნდა დაეწყოთ, მაგრამ „ჯეროვანი მუშაობა ჯერ არ დაუწყიათ“ – იუწყებოდა გაზეთი „ივერია“ – თუმცა რამდენიმე კაცი კი ამუშავეს ცოტა ხანს და გათხარეს რამდენიმე ადგილი. „არც ამ ცოტა მუშაობას ჩაუვლია უქმად. ბევრი ღირსშესანიშნავი ძველი ნაშთი იპოვნეს, რომელიც საზოგადოდ არხეოლოგიისათვის და განსაკუთრებით ჩვენი ისტორიისათვის ძვირფას მასალად უნდა მივიჩნიოთ. სხვათა შორის არშინ ნახევარზე მიწაში იპოვეს ერთი ქვითკირის კარგა მოზრდილი დაურღვეველი შენობა, რომელსაც ირგვლივ ქვითკირისვე გალავანი აქვს შემოვლებული. თვითონ შენობა რამოდენიმე საუენი იქნება სიგრძით, სიგანე უფრო ნაკლები აქვს. სახურავი ქვისავე აქვს ეკლესიასავით თაღად შეკრული. ერთ ადგილას ეტყობა კარი უნდა ჰქონდეს. სიმაღლით საუენზე ცოტა მეტია. რაც შეეხება სიმაგრეს, ისე გადადუღაბებულია ქვა-კირი, რომ მუჭისოდენ ქვასაც ვერ ამოამტვრევთ. მუსიე იაკობს უნდოდა გაეხსნა ეს შენობა, მაგრამ ახვლედიანებმა უთხრეს, ჯერ მუშები გაისტუმრე და მერე გახსენიო. ეს არ ესამოვნა ფრანგს. აღმოჩნდა, რომ ამ ვითომდა კამპანიის წარმომადგენელს 120 მანეთის გადახდაც გაუძნელდა მუშებისთვის. 50 მანეთის მეტი არა ჰქონდა და ახვლედიანებს სთხოვა, შვიდი თუმანიც თქვენ დაუმატეთო. ახვლედიანები არ დათანხმდნენ. სტოიანოვი რუსეთში წავიდა. დარჩა შენობა გაუხსნელი“ [7, გვ. 3].

თან-ნარელი წერილში სინანულს გამოთქვამს იმის გამო, რომ ახვლედიანები იაკობსა და ა. სტოიანოვს გაურიგდნენ და არა გ. შერვაშიძეს. „ამ გვარად ეს შენობა სამი კვირა იქნება გაუხსნელია და მუშაობაც შეჩერებულია. თვითონ „მუსიო“ სადღაც მიეფარა. ამბობენ, ქუთაისში არისო და ვითომც „კამპანიიდან“ ფულს ელოდებაო. ვნახოთ რა იქნება. ყოველ შემთხვევაში სასაცილო კია, რაღაც ასოცი მანეთი ვერ მოახერხა ხსენებულმა ვაჟბატონმა, რომ საწყალი მუშები გაესტუმრებინა. ბ-ნი სტოიანოვი, რომელიც როგორც ზემოთ მოგახსენეთ, მონაწილეობას ღებულობდა ამ საქმეში (სტოიანოვს ეს შენობა ჯერ არ უნახავს) ეს ხუთი კვირაა, რაც რუსეთში მოგზაურობს და შეიძლება იმის დაბრუნებას უცდის ეს ვიღაცა ფრანგი. მაგრამ მუშები რა შუაში არიან? რატომ არ აძლევენ ნაოფლარს? ამ გვარად, ეს ამისთანა შესანიშნავი საქმე ამ გვარ კაცს ჩაუვარდა ხელში. არა სჯობდა თავად შერვაშიძისათვის მიეცათ, რომელსაც შეძლებაც ჰქონოდა მუშაობის წარმოებისა და გაგებაც. მაგრამ აკი მოგახსენეთ, „შინაურ მღვდელს შენობა არა აქვსო“ [7, გვ. 3].

თან-ნარელის ცნობის მიხედვით, ა. სტოიანოვს და იაკობს ვანში აღმოუჩენიათ თლილი ქვებისაგან გაწყობილი კედელი, აგრეთვე „ორი ქვევრის მსგავსი ორხელიანი თიხის ქილა, ერ-

თში რაღაც დამპალი შავი მარცვლები ეყარა (ა. სტოიანოვის სიტყვით, ხორბალი უნდა იყოს), ორი გულამოჭრილი მომრგვალო მარმარილოს ქვა და სხვა ბევრი ნამტვრევი სხვადასხვა თიხის ჭურჭლის, რომელიც ისე ხელოვნურად არის ნაკეთები, რომ მნახველს აოცებს. როგორც მცოდნე კაცები ამბობენ, აქ უნდა სახლებულიყვნენ ბერძნები ქრისტეს წინათ. ამას ამტკიცებს აქვე ნაპოვნი ორი (ერთი ოქროსი და მეორე ვერცხლის) ფული (წინათ ბევრი ამგვარი ფული უპოვნიათ ახვლედიანებს, მაგრამ თავისი უცოდინრობით მუქთად დაუკარგავთ). ვერცხლის ფული ახალი რუსულის მანეთიანის ხელაა. ოთხი მისხალი წონით. ერთი გვერდი გამობერილი აქვს და ზედ მშვენივრად და ხელოვნურად არის ამოჭრილი ქალის თავი, რომელსაც თმა გაშლილი აქვს. შუბლსა და ყურებზე „ლენტი“ აქვს გადაყოლებული. მეორე გვერდზედ აწერია: "Basileuses eupatoros", შუაში ცხენის მსგავსი ფრთებიანი მოგრძო ცხოველია ამოჭრილი და ერთ მხარეს ახალი მთვარე და შიგ ვარსკვლავი. ოქროს ფული პრტყელია ორივე გვერდით, ქართულის ორ აბაზიანის ოდენა და თითქმის იგივე ნიშნებია ზედ, რაც ვერცხლსზედ. ბ-ნი სტოიანოვის აზრით, ორიოდე ათასის წლის მოჭრილი უნდა იყოს. რადგანაც წინადაც ბევრი ამ ფულების მსგავსი ფული უპოვიათ ახვლედიანებს (ორი ფული თვითონ ჩემი თვალით ვნახე) და სხვა ოქროს თუ ვერცხლის ძვირფასი ნივთები და აგრეთვე დღესაც პოულობენ მუშაობის დროს გადანადგულებ ოქროს, თუ ვერცხლის დანაშთ ნაწილებს, ჯერ-ჯერობით იმ აზრისანი არიან მცოდნე კაცები, ვითომ ახვლედიანების ეზოში ბერძნები სახლებულან ქრისტეს წინათ და აქ გამართული ჰქონიათ ოქროს და ვერცხლის მადნის გასაკეთებელი და ფულის მოსაჭრელი ქარხნები“ [7, გვ. 3].

აქვე ავტორი გამოთქვამს თავის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ვანსა და მის მიმდებარე სოფლებში მიწაში აღმოჩენილი მბრწყინავი ნაწილაკები შესაძლოა რაიმე მადნეულის არსებობაზე მიუთითებდეს.

„ახლო-მახლო სოფლებში ხშირად ნახავთ სხვადასხვაგვარ მიწას, რომელშიაც რაღაც ყვითელი და თეთრი ბრწყინვალე ნაწილებია. სიმძიმეც მეტია ამ ნაირის მიწისა. ეჭვი არაა, რომ რაღაცა მადნეული უნდა იყოს. მაგრამ ვინ არის ისეთი მცოდნე კაცი, რომ მიიღოს შრომა და გამოიკვლიოს ეს მიწები. ვინ იცის რამდენი სიმდიდრეა ამ მიყრუებულ საჩინოში?! ვინ იცის, ეგებ ამნაირსავე „მუსიოს“ ჩაუვარდეს ხელში მუქთად ეს საიდუმლოებით მოცული ადგილები. დროა მცოდნე ქართველები ჩაუკვირდნენ ამ ადგილებს და არ ჩაუგღონ ხელში საქმის უცოდინარ კაცებს“ [7, გვ. 3]. „თან-ნარელი“ იქვე პირდება მკითხველს შენობის გახსნისთანავე დაწვრილებით შეატყობინებს, თუ რა აღმოჩნდება შიგ.

სანამ ახვლედიანების მამულში აღმოჩენილი შენობის გახსნის შესახებ გამოჩნდებოდა ცნობა, „ივერიაში“ კვლავ დაიბეჭდა წერილი, რომელსაც ხელს აწერდა ავტორი ინიციალებით „ი.ე.“⁹² წერილში დასახელებული იყო რამდენიმე ფაქტი საქართველოს ტერიტორიაზე წარმოებული გათხრების შესახებ, რომლის შედეგადაც მოპოვებული მასალა არ იყო სათანადოდ დაცული ხელისუფლების უყურადღებობის გამო. ერთ-ერთ ასეთ ძეგლად დასახელებული იყო ვანი. ავტორი იმოწმებს თან-ნარელის წერილს (ივერია, № 158) და თავის მხრიდან ამატებს შემდეგს:

„ქუთაისის მაზრის სოფელ ვანში, აზნაურ ახვლედიანების მამულში, დიდი ხანია ჰპოულა ბუნებრივად დაცული ფულებსა და ნივთებს, მაგრამ ამ ამბისათვის არავის ყურადღება არ უთხოვებია. წლიდან წლამდე ყველა ეს ნივთი და ფული იკარგებოდა და კიდევ სამუდამოდ დაიკარგა მემამულეთა უცოდინარობის გამო. ერთი სიტყვით, იმ დრომდე არავინ მიჰხედა ახვლედიანების მამულს, სანამ ეს შესანიშნავი ადგილები ხელში არ ჩაუვარდა ვიღაც იაკობს, რომელსაც როგორც კორესპონდენტის (იგულისხმება თან-ნარელი – მ.მ.) სიტყვებიდან ჩანს, სამეცნიერო კვლევისა და ძიებისა არა გაეგებოდა რა. ახვლედიანების მამულებში აღმოუჩინათ რამდენიმე ძველი ფული, ძველი ჭურჭელი და ერთი კარგად დაცული ქვითკირის შენობა, ქვითკირისავე გალავნით გარშემოვლებული. როგორც ჩანს, ახვლედიანების მამული სამეცნიერო კვლევისა და ძიების მეთოდით არ უთხრათ და ამიტომ შესაძლოა ეს მამულები უთაბოლოდ მისჩიქნ-მოსჩიქნონ და შემთხვევით ნაპოვნი ნივთებიც კი დაიკარგოს. დღემდე არც ამ მამულებისათვის უთხოვებიათ თვალყური. თუმცა აუცილებლად საჭიროა, რაც შეიძლება მალე მოჰკიდონ ხელი მცოდნე კაცებმა. ეს მით უფრო მოსახერხებელია, რომ იმ ვიღაც იაკობს, რომელიც სოფ. ვანიდან უკვე გაქცეულა, ახვლედიანებთან შეკრული პირობა ვერ შეუსრულებია და უეჭველია იმათს პირობას ძალა დაკარგული ექნება კიდევ“ [10, გვ. 1].

ვანში აღმოჩენილი ქვითკირის შენობა გაუხსნიათ სექტემბერში. თუ ვინ მიიღო მის გახსნაში მონაწილეობა, ცნობილი არ არის. „ივერიაში“ დაიბეჭდა ცნობა ამ ფაქტის შესახებ: „ის შენობა, რომელიც ახვლედიანების მამულში იპოვეს მიწის თხრის დროს და რომლის შესახებ „ივერიის“ 158-ში იყო მოხსენიებული, უკვე გახსნეს და აღმოჩნდა, რომ ეს შენობაც აკლდამა ყოფილა. ნივთიულობისა არა უპოვნიათ რა. ესლა მუშაობა აღარ არის. ის ვიღაცა ვითომდა კამპანიის წარმომადგენელი, რომ ვეღარ იპოვა იმ შენობაში ოქრო-ვერცხლი, სამუ-

დამოდ წაბრძანდა აქედან. ამიერიდან ახვლედიანების ეზოები ახლა სრულიად მიტოვებულია. ვნახოთ გამოჩნდება ვინმე თუ არა მსურველი კვლავ აიღოს ეს ეზოები“ [8, გვ. 1].

ვანის ნაქალაქარის მეცნიერული შესწავლის დასაწყისი დაკავშირებულია დიდი ქართველი მეცნიერის, აკად. ექვთიმე თაყაიშვილის სახელთან [დაწვრილებით იხ: 15, გვ. 303-304; 12, გვ. 105-107; 13, გვ. 7-8; 14, გვ. 7-8, 96-97; 2, გვ. 19-20].

მის მიერ პირველი არქეოლოგიური ექპედიცია არქეოლოგიური კომიის ხელშეწყობით მოეწყო 1896 წელს და პირველი ცნობა ამ გათხრების შესახებ ისევ ქართულ პრესაში დაიბეჭდა [8, გვ. 1-24], ხოლო ექსპედიციის მუშაობის შედეგები გამოქვეყნდა უფრო მოგვიანებით, 1907 წელს.

გათხრების შემდეგ ექვთიმე თაყაიშვილმა გამოთქვა მეტად საყურადღებო მოსაზრება ვანში აღმოჩენილი სიძველეებისა და მათ შორის ოქროს ნივთების წარმომავლობის შესახებ. მან ვანის ოქრომჭედლობის ძეგლები ადგილობრივ ნაწარმად მიიჩნია და ვანშივე ივარაუდა ოქროს მოპოვება. ამ მოსაზრებამ ძირეული გარდატეხა შეიტანა ვანის ნაქალაქარისა და საერთოდ ქართული მატერიალური კულტურის კვლევის საქმეში [12, გვ. 105; 14, გვ. 8]. ამ მიმართებით კიდევ ერთხელ გარკვეულ მნიშვნელობას იძენს „ივერიაში“ რამდენიმე წლით ადრე თან-ნარელის ფსევდონიმით გამოქვეყნებული წერილი.

მართალია, თანამედროვე გეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ გარკვეულად შეცვალა ე. თაყაიშვილის მოსაზრება, მაგრამ თავისთავად საყურადღებო იყო საკითხის ასე დაყენება. 1972 წლის ოქტომბერში, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის თხოვნით, ვანსა და მის მიდამოებში სამუშაოები ჩაატარა საქართველოს საწარმოო გეოლოგიის სამმართველოს პირველ-სამიებო პარტიამ, რომელმაც ვერ დაადასტურა აქ ოქროს არსებობა. ექვთიმე თაყაიშვილი შეცდომაში შეიყვანა ადგილობრივი ნიადაგის თავისებურმა ბზინვარებამ, რაც ქარსის მინარეების სიმრავლით აიხსნება [14, გვ. 97].

XIX საუკუნის ქართულმა პრესამ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ვანის ნაქალაქარის აღმოჩენების პოპულარიზაციის საქმეში. მისი საშუალებით იმდროინდელმა საზოგადოებამ მიიღო პირველი ინფორმაცია ვანის სიძველეების შესახებ. მან საფუძველი ჩაუყარა შემდგომში ძეგლის სისტემატურ მეცნიერულ შესწავლას, რაც საყოველთაოდ აღიარებული დიდმნიშვნელოვანი შედეგებით დაგვირგვინდა.

ლიტერატურა

2. აბზიანიძე გ. ქართველი კლასიკოსები. თბ., 1950.

⁹² ამ ინიციალებით „ივერიაში“ წერილებს აქვეყნებდა გიორგი ერისთავის ძმა, ივანე ერისთავი [4, გვ. 44].

2. **გამყრელიძე გ.** ქართული არქეოლოგიის ისტორიიდან. თბილისი, 1996.
3. **გამყრელიძე გ.** საქართველოში არქეოლოგიის განვითარების მოკლე ისტორია. – საქართველოს არქეოლოგია, ტ. I, 1991.
4. **გოცაძე გ.** ქართული ჟურნალისტიკის ისტორია. თბ., 1954.
5. **დროება 1876 წელი**, № 52.
6. **ერემეიშვილი ი.** კვალი ნათელი. – განთიადი, 1928, № 6, გვ. 119-124.
7. **თან-ნარელი**, ხმა რიონის მარცხენა ნაპირიდან. – ივერია, 1889 წ., № 158
8. **თაყაიშვილი ე.** არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. – მოამბე, 1900 წ., №12, გვ. 1-24.
9. **ივერია, 1889 წ.** № 129.
10. **ივერია, 1889 წ.** № 160.
11. **ივერია, 1889 წ.** № 186.
12. **ღომთათიძე გ.** ექვთიმე თაყაიშვილი როგორც მთხრობელი არქეოლოგი. – აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი, ცხოვრება და მოღვაწეობა. თბ., 1966, გვ. 105-106.
13. **ლორთქიფანიძე ოთ.** ვანის ნაქალაქარი, თბ., 1973.
14. **ჭყონია ა.** ოქროს სამკაულები ვანის ნაქალაქარიდან. – ვანი VI, თბ., 1981.
15. **ხოშტარია ნ.** არქეოლოგიური გათხრები სოფელ ვანში. - მიმომხილველი, ტ. I, თბ., 1949, გვ. 297-308.

ბილოცვა
CONGRATULATIONS

რამინ რამიშვილი 75 წლისაა

„რამინ რამიშვილი ისევე „თავის“ კომპლექსს მოუვლის, რომლის თხრა 1950 წელს დაიწყო, და, მისი ამბავი რომ ვიცი, ჯანს გააგდებინებს.“ ასეთ სიტყვებს ამოიკითხავთ ცნობილი არქეოლოგის გ. ლომთათიძის უჯარმის ექსპედიციის 1952 წლის დღიურის 5 ივლისის ჩანაწერში. მას შემდეგ ნახევარ საუკუნეზე მეტი გავიდა. ბატონი რამინი უკვე 75 წლისაა, მაგრამ საყვარელ საქმეს ისეთივე ერთგულებით, შემართებითა და ენერგიით ემსახურება, როგორც მაშინ, როცა უჯარმის ექსპედიციაში პირველ პროფესიულ ნაბიჯებს დგამდა. კვლევები და მეგობრები ვულოცავთ მას საიუბილეო თარიღს და ვუსურვებთ დღევრძელობასა და შემდგომ წარმატებებს.

რამინ რამიშვილი დაიბადა 1928 წლის 2 ივლისს თბილისში, ცნობილი მეცნიერის მაქსიმე რამიშვილის ოჯახში. 1947 წელს ვერცხლის მედალზე დაამთავრა მე-9 საშუალო სკოლა, 1952 წელს კი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტი და იმავე წელს გახდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიის განყოფილების ასპირანტი. 1957 წლიდან ინსტიტუტის უმცროსი მეცნიერ თანამშრომელია. 1960 წელს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე: „ქართლის სამეფო ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში“ (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით). 1962 წელს ის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერ თანამშრომელია. 1974-1984 წწ. ხელმძღვანელობდა ინსტიტუტის ადრე შუასაუკუნეების პრობლემურ ლაბორატორიას. 1984 წელს დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე: „ქართლის სამეფო ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში“ (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით). იმავე წელს სათავეში ჩაუდგა და დღემდე ხელმძღვანელობს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შუა საუკუნეთა ხანის განყოფილებას. რამინ რამიშვილი საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ერთ-ერთი ყველაზე აქტიური მონაწილეა. მას საქართველოს სხვადასხვა რეგიონის 60-მდე ექსპედიციაში აქვს მიღებული მონაწილეობა და მათგან 20-მდე ექსპედიციას თვითონ ხელმძღვანელობდა. დიდი წვლილი აქვს შეტანილი ბატონ რამინს საქართველოს შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განვითარების საქმეში. ის ავტორია 150-ზე მეტი ნაშრომისა და რამდენიმე მონოგრაფიისა, სადაც სრულიად ახლებურადაა

დასმული და გადაჭრილი იმ პერიოდის საქართველოს არქეოლოგიის მნიშვნელოვანი პრობლემები. განსაკუთრებით დიდი ღვაწლი მიუძღვის მთისა და ბარის ურთიერთობის საკანძო საკითხების კვლევაში. იგი მონაწილეა არაერთი საერთაშორისო სესიისა. მისი რედაქტორობით დაიბეჭდა ბევრი მონოგრაფია, კრებული თუ პერიოდული გამოცემა. მათ შორისაა ისეთი მნიშვნელოვანი გამოცემები, როგორცაა: „ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები“, „ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები“, „ჟინვალის ექსპედიციის სამეცნიერო სესიის მასალები“, „არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არაგვის ხეობაში“, „არქეოლოგიური ძიებანი“ და სხვ. მისი მეცადინეობით არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში შეიქმნა „ქრისტიანული არქეოლოგიის“ მუდმივმოქმედი სემინარი და უკვე ჩატარდა ოთხი სამეცნიერო კონფერენცია. რამინ რამიშვილის ხელმძღვანელობით დაცულია 10-მდე საკანდიდატო დისერტაცია. თბილისის ტექნიკურ უნივერსიტეტსა და სამხატვრო აკადემიაში წლების მანძილზე იგი კითხულობდა ლექციების კურსს „საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორია და ძეგლთა დაცვის საფუძვლები.“ 1992 წელს ტექნიკური უნივერსიტეტის გაერთიანებულმა სამეცნიერო საბჭომ რამინ რამიშვილი აირჩია პროფესორის თანამდებობაზე.

1971 წელს ბატონი რამინი სათავეში ჩაუდგა ჟინვალის (შემდგომში აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის) არქეოლოგიურ ექსპედიციას, რომლის მიზანს შეადგენდა მთიულეთისა და ფშავის არაგვის შესაყართან, ჟინვალის წყალსაცავის დატბორვის ზონაში მოქცეული ძეგლების შესწავლა. ექსპედიციის სამეცნიერო ინტერესების სფერო სულ უფრო ფართოვდებოდა და მალე მან არა მარტო დატბორვის ზონა, არამედ მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი მოიცვა. ექსპედიციის ხელმძღვანელისა და წევრების თავდაუზოგავი შრომის შედეგად საკმაოდ შეზღუდულ დროში მოხერხდა სხვადასხვა პერიოდის არაერთი პირველხარისხიანი არქეოლოგიური თუ ისტორიულ-არქიტექტურული ძეგლის შესწავლა.

1975 წელს ბატონმა რამინმა დუშეთის რაიონის სოფ. მილახვიანთ კარში შექმნა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუდმივმოქმედი ბაზა.

ვისაც ახსოვს რა მდგომარეობაში იყო ახლანდელი ბაზა (XVIII ს-ში აგებული ჭილა-შვილების სასახლე), რომელსაც ხან მანქანატრაქტორთა სადგურად იყენებდნენ, ხანაც სოფლის კლუბად, და როგორ იქცა ის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ერთ-ერთ საუკეთესო, კეთილმოწყობილ სამეცნიერო უჯრედად, სადაც ყველა პირობაა შექმნილი ნორმალური სამეცნიერო-კვლევითი საქმიანობისათვის, უთუოდ დიდად დააფასებს ბატონ რამინის ძალისხმევას ამ ფრიად საჭირო საქმეში. მისივე ინიციატივითა და უშუალო მონაწილეობით, ბაზის ეზოში მოეწყო ღია ცისქვეშ მუზეუმი, სადაც დატბორვის ზონიდან გადმოტანილ იქნა უნიკალური არქეოლოგიურ-არქიტექტურული ძეგლები, რითაც შთამომავლობას შეუნარჩუნდა სამუდამოდ დასაღუბად განწირული კულტურული მემკვიდრეობა. ბაზაშივეა მოწყობილი ექსპედიციის წევრთა მიერ წლების მანძილზე საგულდაგულოდ მოგროვილი ეთნოგრაფიული ნივთების გამოფენა. არქეოლოგიური მასალების მდიდარი ფონდები, მდიდარი და მრავალფეროვანი ბიბლიოთეკა, კინო- და ფოტომასალების არქივი, სანიმუშოდ მოვლილი კარმიდამო და ყველაფერ ამას ბატონი რამინის მზრუნველი ხელი ატყვია. გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ დღეს დუშეთის რაიონში ვერ ნახავთ უფრო უკეთეს სამეცნიერო და კულტურულ-საგანმანათლებლო კერას, ვიდრე მილახვრიანთ კარის არქეოლოგიური ბაზაა, რომელიც სხვა ანალოგიური დაწესებულებებისაგან განსხვავებით გადაურჩა მარცვაგაპარტახებას და, რა თქმა უნდა, ესეც მისი დამსახურებაა.

იუბილარს ჯერ კიდევ ბევრი აქვს სათქმელი საქართველოს არქეოლოგიაში და ბევრ საინტერესოსაც მოველით მისგან კოლეგები. ის დღესაც დიდი ენთუზიაზმითა და ხალისით ეჭიდება ყველა ახალ საქმესა თუ წამოწყებას და მისი ამბავი რომ ვიცით, „ჯანს გააგდებინებს.“ ვულოცავთ ბატონ რამინს 75 წელს, ვუსურვებთ დიდხანს სიცოცხლეს ჯანმრთელობასა და აქტიურ სამეცნიერო მოღვაწეობას.

ქრონიკა CHRONICLE

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი 2002 წელს

2002 წლის 19 მაისს გარდაიცვალა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი, გერმანიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის წევრ-კორესპონდენტი, კლასიკური არქეოლოგიის საერთაშორისო ასოციაციის ნამდვილი წევრი, ესპანეთის საისტორიო მეცნიერებათა სამეფო აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი, კლასიკური მითოლოგიის იკონოგრაფიული ლექსიკონის საერთაშორისო სამეცნიერო კომიტეტის წევრი, ალექსანდრე ჰუმბოლდტის საერთაშორისო და საქართველოს სახელმწიფო პრემიების ლაურეატი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის დამაარსებელი და ხელმძღვანელი ოთარ ლორთქიფანიძე.

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი საანგარიშო წელს განაგრძობდა და მომავალშიც ასევე თანამიმდევრულად წარმართავს ბატონ ოთარ ლორთქიფანიძის მიერ დასახული გეგმებისა და ამოცანების განხორციელებას.

სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობა

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის თანამშრომელთა სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობა კვლავ რამდენიმე მიმართულებით მიმდინარეობდა: საქართველოს არქეოლოგიური ატლასი, „ქართლის ცხოვრების“ ტოპო-არქეოლოგიური ცნობარი, ბუნებრივი გარემო ძველი ქვის ხანაში და ადამიანის ადაპტაცია, კავკასია ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის კულტურათა სისტემაში, საქართველოს უძველესი სახელმწიფოები (კოლხეთი, იბერია, ლაზიკა), შუა საუკუნეების ხანის საქართველოს ნამოსახლარები და ნაქალაქარები, საქართველო და კავკასია მსოფლიო კულტურულ-ისტორიულ პროცესში: კულტურათა დიალოგი და ურთიერთზემოქმედება, საქართველოს არქეოლოგიის ისტორია, არქეოლოგიის თეორიის საკითხები, არქეოლოგიური ტერმინოლოგიის კვლევა, საქართველოს არქეოლოგიის ანალიტიკური ბიბლიოგრაფია, ინტერდისციპლინარული კვლევისა და ტექნიკური მეთოდების გამოყენება არქეოლოგიური მასალების ინტერპრეტაციისათვის, არქეოლოგიური ძეგლების პუბლიკაცია.

გრანტით შესრულებული სამუშაო

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გრანტით მიმდინარეობდა მუშაობა შემდეგ თემებზე: ანტიკური არქეოლოგიის განმარტებითი ლექსიკონი. ნაკვეთი I. კერამიკა (დ. კაჭარავა – ხელმძღვ., გ. კვიციანი, ნ. ლორთქიფანიძე, მ. წულუკიძე, არ. ჭანტურია); სამეურნეო-ეკონომიკური სისტემის და სოციალურ ურთიერთობათა დინამიკა ადრეელითონების ხანის სამხრეთ კავკასიის კულტურებში (ოთ. ჯაფარიძე – ხელმძღვ., მ. ფუთურიძე, ლ. ჭელიძე); კავკასიის მერიდიანული გზები და მათი კულტურულ-ეკონომიკური დინამიკა (ვ. ლიჩელი – ხელმძღვ., რ. რამიშვილი, თ. ჩიქოვანი, ვ. თოლოღაძე, ვ. ჩიხლაძე, ც. ჩიკოიძე, მ. ჩხატარაშვილი, რ. რუსიშვილი); ლაზიკის (ეგრისის) ქალაქების, სამოსახლოების და საკულტო ნაგებობების (ქრისტიანული ტაძრები) ტოპოგრაფიის და სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების საკითხები ახ.წ. VI-IX სს. მასალები

პუბლიკაციისათვის – „ბიზანტიის იმპერიის ტაბულა.“ ლაზიკა, ნაწილი II (ვ. ჯაფარიძე – ხელმძღვ., რ. ფუთურიძე, მ. საგინაშვილი, ი. ცუხიშვილი, ელ. გიგოლაშვილი, კ. წერეთელი, ა. ჭყონია, ნ. მელაძე); საქართველოში აღმოჩენილი უცხოური მონეტების კორპუსი. ძვ.წ. VI - ახ.წ. XVIII სს. (გ. დუნდუა – ხელმძღვ., ირ. ჯალაღანია); უძველესი საფორტიფიკაციო ნაგებობების აერო-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება აღმოსავლეთ საქართველოში (გ. მინდიაშვილი – ხელმძღვ., გ. ნარიშვილი); საომარი იარაღი და ფორტიფიკაცია ანტიკური ხანის საქართველოში (გ. გამყრელიძე – ხელმძღვ., დ. ახვლედიანი, მ. ფირცხალავა, თ. ჭანიშვილი, ვ. შატბერაშვილი, მ. ჩარკვიანი); ქართული სოფელი შუასაუკუნეებში (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით) (რ. რამიშვილი – ხელმძღვ., დ. მინდორაშვილი, გ. რჩეულიშვილი, ეკ. ჯანდიერი, მ. მარგველაშვილი, ჯ. ამირანაშვილი, ჯ. სონღულაშვილი, ც. ლომაძე, ლ. ცერაძე); მტკვარ-არაქსის კულტურის ახალი ძეგლები მცხეთა-თიანეთის რეგიონიდან და მათი ადგილი კავკასიისა და წინა აზიის ადრეელითონების კულტურათა სისტემაში (გ. მირცხულავა – ხელმძღვ., ბ. მაისურაძე, გ. ინანიშვილი); სამხრეთ-აღმოსავლეთი ამიერკავკასია და ცენტრალური ჩრდილოეთ კავკასია ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. კულტურათა ურთიერთობის პრობლემები (გ. გოგოჭური – ხელმძღვ., გ. ჩიქოვანი); წოფის ენეოლითური ნამოსახლარი და ენეოლითიდან ადრებრინჯაოზე გარდამავალი პერიოდის პრობლემები აღმოსავლეთ საქართველოში (ლ. ნებიერიძე – ხელმძღვ., ქ. ესაკია); ანტიკური ხანის ძეგლები სვანეთში (შ. ჩართოლანი – ხელმძღვ., მ. ცინდელიანი); შიდა ქართლი ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში (ნაცარგორის სამაროვნის მიხედვით) (ალ. რამიშვილი); სასანური გლობალიზაციური ძეგლების კორპუსი. საქართველოში მოპოვებული მასალები (ქ. რამიშვილი); მტკვარ-არაქსის და ადრეული ყორღანების კულტურათა ქვისა და ძვლის საბრძოლო-სანადირო იარაღების ტოპოლოგია-გავრცელება (საქართველო) და ურთიერ-

თობა აღნიშნულ კულტურებს შორის (აღ. ორჯონიკიძე); მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ეტაპის ნასახლარი და სამაროვნები სოფელ კოდიდან (გ. ფხაკაძე); საწურბლიას მღვიმური ნამოსახლარი (კ. კალანდაძე); პერგამონი და შავიზღვისპირეთი – მასალები ელინისტური ხანის სავაჭრო ურთიერთობათა ისტორიისათვის (ნ. მათიაშვილი); ცენტრალურ-ამიერკავკასიური კულტურა (ჩამოყალიბების საფუძვლები და განვითარების საფეხურები ძვ.წ. XVII-VII საუკუნეებში) (კ. ფიცხელაური – ხელმძღვ., ც. მენაბდე, თ. ხოჯაშვილი); დაკრძალვის წესები-რიტუალები ბიჭვინტის სამაროვანზე (ორმოსამარხები) (ნ. კილურაძე); ბრინჯაო-რკინის ხანის თავხვია საკინძების წარმომავლობა, გავრცელება, ქრონოლოგია (ლ. სახაროვა); ნუზალის სამლოცველო (ჩრდ. ოსეთი) – ისტორიულ-არქეოლოგიურ-პალეოგრაფიულ-ხელოვნებათმცოდნეობითი ძიებანი (გ. ლამბაშიძე); ლაკბის ხეობის (კახეთი) ქვედა პალეოლითი (თ. ბუგიანიშვილი); კოდორის ხეობის მეზოლითი (აფიანჩას მასალების მიხედვით) (ზ. წერეთელი).

სამეცნიერო სესია-კონფერენციები

2002 წელს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა ჩაატარა სამი სამეცნიერო სესია (აქედან ერთი – მემორიალური), ერთი კოლოქვიუმი (მემორიალური), სამი კონფერენცია (აქედან ორი – საერთაშორისო), ერთი საერთაშორისო სიმპოზიუმი. ინფორმაცია მათ შესახებ იხილეთ ქვემოთ ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით.

18-19 თებერვალი. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრისა და საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ერთობლივი სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი გამოჩენილი არქეოლოგის ბორის კუფტინის დაბადებიდან 110 წლისთავისადმი. სხდომები გაიმართა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში. წაკითხული იყო მოხსენებები: თ. აბულაშვილი – ბ. კუფტინი – ბიოგრაფიული ცნობები; ე. გოგაძე – ბ. კუფტინი და საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდები; ოთ. ჯაფარიძე – ბ. კუფტინი – სამეცნიერო მოღვაწეობა; გ. მირცხულავა – ბ. კუფტინი და ქართველი ხალხის წარმომავლობის საკითხი; გ. ფხაკაძე – ბ. კუფტინი – ადრებრინჯაოს ხანის მკვლევარი; მ. ფუთურიძე – ბ. კუფტინი – თრიალეთის კულტურის მკვლევარი; მ. ბარამიძე – ბ. კუფტინი და აფხაზეთის არქეოლოგია; ა. ორჯონიკიძე – საქართველოში არარატული კერამიკის გავრცელების საკითხისათვის; ე. ქორიძე, მ. ჯალაბაძე – მტკვარ-არაქსული ძეგლი სოფ. ტახტისძირთან; გ. მინდიაშვილი – „საჩხერის ყორღანების“ ხასიათისა და ასაკის გამო; ზ. მახარაძე – სამხრეთ კავკასიის ბრინჯაოს ხანის კუფტინისეული პარადიგმა და მისი თანამედროვე მდგომარეობა; მ. აბრამიშვილი – ბ. კუფტინი და თრიალეთის კულტურის ეგეოსურ სამყაროსთან ურთიერთობის საკითხი თანამედროვე კვლევის შუქზე; ა. რამიშვილი – ბ. კუფტინი და კოლხურ-ყობანური კულტურების ურთიერთობის სა-

კითხები; ზ. შატბერაშვილი – ადრეული ყორღანების კვლევის პრობლემა და ბ. კუფტინი; გ. გოგოჭური – ბ. კუფტინის სამარშრუტო ექსპედიციები; ლ. წითლანაძე – გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული კერამიკა ბ. კუფტინის ნაშრომებში; რ. ჰაპუაშვილი – ნამოსახლარების და სამაროვნების ურთიერთიმარტებებისათვის კოლხეთში (გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანა); ლ. ჯიბლაძე – ბ. კუფტინი და კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაო-რკინის ხანის ნამოსახლარები; ნ. სულავა – ბ. კუფტინი და კავკასიის ფიბულების პრობლემა. მოგონებებით გამოვიდნენ ა. აფაქიძე, ოთ. ჯაფარიძე, ს. ნადიმაშვილი, ლ. ფირალიშვილი, ქ. ქიქოძე, ვ. კოვალევსკაია, კ. ჩოლოყაშვილი.

28 აპრილი-3 მაისი. საერთაშორისი სამეცნიერო კონფერენცია „არქეოლოგია XXI საუკუნეში: მემკვიდრეობა და პერსპექტივები“; მიძღვნა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის დაარსებიდან 25 და საქართველოში პირველი არქეოლოგიური გათხრების 150 წლისთავს. კონფერენცია გახსნა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის დირექტორმა აკადემიკოსმა ჭოთარ ლორთქიფანიძემ უფლისციხეში – პირველი არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების ადგილზე. კონფერენციაზე (არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი) წარმოდგენილი იყო მოხსენებები: ჭოთარ ლორთქიფანიძე – არქეოლოგია და საქართველოს ისტორია; რ. ზლოტა (ბოხუმი) – გამოფენა „საქართველო: არქეოლოგიური განძეულობა ოქროს საწმისის ქვეყნიდან“; ა. ვეკუა, დ. ლორთქიფანიძე, მ. ნიორაძე – ახალი მონაპოვრები დმანისის ადრეული ჰომინიდების ადგილსამყოფელიდან; თ. ყაუხჩიშვილი – ახალადმოჩენილი ბერძნულწარწერიანი ნივთები მცხეთიდან; ჰ. პარცინგერი (ბერლინი) – არქემეტალურგოიული კვლევა-ძიება ყიზილყუმსა და ირანის ზეგანს შორის ტერიტორიაზე (მიღწეული შედეგები და სამომავლო ამოცანები); მ. მიულერ-კარპე (მაინცი) – კულტურული კავშირები მესოპოტამიასა და კავკასიას შორის ძვ.წ. III-II ათასწლეულებში; რ. მუნჩაევი (მოსკოვი) – ჩრდილო მესოპოტამიის სამარხეული კომპლექსები ძვ.წ. III ათასწლეულში; ა. ჰაუპტმანი (ბოხუმი) – არქემეტალურგოიული კვლევა: გამოცდილება და შემდგომი პერსპექტივები; კ. რუბინსონი (ნიუ-იორკი) – თრიალეთის თასის შესახებ; ნ. ტუნა (ანკარა) – ახალი აღმოჩენები ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის ტრასაზე; ჰ. კირილაისი (ბერლინი) – ოლიმპია. სამლოცველოს უადრესი ისტორია ახალი გათხრების შუქზე; უ. იალჩინი (ბოხუმი) – ადრეული მეტალურგია ანატოლიაში; ი. მოტცენბეკერი (ბერლინი) – აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური სამლოცველოების დასასრული რელიგიურ-არქეოლოგიური თვალსაზრისით; ი. იაკარი (თელ-ავივი) – აღმოსავლეთ ანატოლიის მთიანეთის ძვ.წ. II ათასწლეულის დასახლების ხასიათი; ს. საჯადი (თეირანი) – შაჰრ-ე სუხტეს (სამხრეთ-აღმოსავლეთი ირანი) ანთროპომორფული და ზომომორფული ქანდაკე-

ბების შესწავლის წინასწარული შედეგები; მ. ალმაგრო-გორბეა (მადრიდი) – Anticuario Perpetuo; კ. ფიცხელაური – არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები ივრის ზეგანზე; მ. კორფმანი (ტუბინგენი) – ძვ.წ. II ათასწლეულში შავი ზღვისა და ეგეოსის ზღვის აუზის ლითონით მომარაგების ზოგიერთი ასპექტი; ა. ფურტვენგლერი (ჰალე) – დაზვერვები კახეთში; ა. სმიტი (ჩიკაგო), რ. ბადალიანი (ერევანი) – ცახკაპოვითის დაბლობი გვიანბრინჯაოს ხანაში; კ. კუმნარევა (სანკტ-პეტერბურგი) – კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ურთიერთკავშირების პრობლემებისათვის პალეომეტალების ეპოქაში; გ. ისმაილზადე (ბაქო) – არქეოლოგიური მეცნიერების ჩამოყალიბება და მისი განვითარების ეტაპები აზერბაიჯანში; ჰ. პარცინგერი (ბერლინი) – სკვითი წარჩინებულის სამარხი არჟანში (ტუვა); ი. ნარიმანოვი (ბაქო) – სკვითები და აზერბაიჯანი; ე. ჩერნიხი (მოსკოვი) – სამთო-მეტალურგიული წარმოების მოდელი ევრაზიაში; მ. ვიკერსი (ოქსფორდი), ა. კახიძე, გ. თავამაიშვილი (ბათუმი) – საქართველო-დიდი ბრიტანეთის ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები და პერსპექტივები; ა. გეიერი, ა. პლონტკე-ლიუნინგი (იენა), ა. კახიძე, შ. მამულაძე, მ. ხალვაში (ბათუმი) – საქართველო-გერმანიის არქეოლოგიური ექსპედიცია გონიო-აფსაროსში; მ. გაჯიევი (მაჰაჩყალა) – ადრელითონების ხანის ძეგლების შესწავლის შედეგები და პერსპექტივები დაღესტანში; ა. ლარონდი (პარიზი) – ლატრუმის (ძველი ერითრონი, აღმოსავლეთ ლიბია) B ბაზილიკის რესტავრაცია; ა. აბასოვი, გ. გომგარლი (ბაქო) – არქეოლოგიური მეცნიერების განვითარების ძირითადი ეტაპები აზერბაიჯანში; ი. დესაი (ჩიკაგო) – ახალი საზღვრებისაკენ: იდენტურობისა და გეოგრაფიის გამოცდილება იასონისა და არგონავტების მითში; ვ. ლიჩელი, რ. რუსიშვილი – ახალი აღმოჩენები აწყურში.

თბილისის არქეოლოგიურ მუზეუმში შედგა სტენდური მოხსენებები: ა. ჭყონია, თ. აბულაშვილი, თ. ზარნაძე, ლ. მალრაძე, მ. მუმლაძე, მ. რაზმაძე, ნ. დოღობერიძე, მ. ჩარკვიანი, მ. ხუციშვილი, ხ. ჯორბენაძე – არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ისტორია საქართველოში; მ. აბრამიშვილი – არქეოლოგიური გათხრები თბილისში (გამოყენა); გ. ინანიშვილი – ინტერდისციპლინარული კვლევები; გ. მინდიაშვილი – აერო-ფოტოსურათების ფონდი და აერო-არქეოლოგიის პერსპექტივები; მ. გაბუნია – სამცხე-ჯავახეთის აშელური ხანის ადგილსაპოვებლები; გ. ჩიქოვანი, ლ. ჭელიძე – ადრეულ მიწათმოქმედთა კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში: კერამიკა; გ. მირცხულავა – ბადაანის ნასახლარი: საქართველოში მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალური სტადიის განსაზღვრისათვის; გ. ნარიმანიშვილი, ნ. შანშაშვილი – ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები თრიალეთში; კ. კახიანი, ე. ლლილვაშვილი – ბრინჯაოს

ხანის ყორღანები სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოში; ზ. მახარაძე – ციხიაგორის მრავალფენიანი ნასახლარი და კავთისხევის ადრეული ყორღანები; ალ. რამიშვილი – წალვლის სამაროვანი (ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანები); მ. ბარამიძე, გ. ფხაკაძე, ლ. ჯიბლაძე – ფიჩორის ნამოსახლარი და ბრინჯაოს ხანის კოლხეთის ქრონოლოგია; ნ. პაპუაშვილი, რ. პაპუაშვილი – კოლხეთის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ნამოსახლარები და სამაროვნები (უახლესი აღმოჩენები: ყულევი, ერგეტა); რ. პაპუაშვილი, ლ. სახაროვა, ნ. სულავა, ლ. ფანცხავა – კოლხურ და ყობანურ კულტურათა ურთიერთობის საკითხები; ი. სულთანაშვილი – სამხრეთ კავკასიის ლაგუმები (გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანა); შ. ჩართოლანი – არქეოლოგიური კვლევა-ძიება სვანეთში; ჩოთარ ლორთქიფანიძე, დ. ახვლედიანი, დ. კაჭარავა, ნ. მათიაშვილი – უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენები ვანიდან; დ. ახვლედიანი, ნ. პაპუაშვილი, რ. ფუთურიძე – ბერძნული იმპორტის ახალი აღმოჩენები კოლხეთში (ყულევი); ვ. ლიჩელი, დ. ახვლედიანი, გ. გამყრელიძე, ვ. თოლორდავა, ალ. რამიშვილი, რ. რამიშვილი, ც. ჩიკოიძე, ვ. ჩიხლაძე, თ. ჩიქოვანი, მ. ჩხატარაშვილი – აბრეშუმის გზის არქეოლოგია: საქართველოს მონაკვეთი; ვ. ჯაფარიძე – ლაზიკის ციხე-ქალაქები: საფორტიფიკაციო ნაგებობების ტოპოგრაფია და გეგმარება; ნ. პაჭიკაშვილი, ც. ჩიკოიძე, მ. ჩხატარაშვილი – შუასაუკუნეების ქალაქი რუსთავი; ჯ. კოპალიანი – დმანისის ნაქალაქარი; ეკ. ჯანდიერი – ჯავახეთის ახალქალაქი; კ. კახიანი, ჯ. კოპალიანი – ადრექრისტიანული ხანის ახალაღმოჩენილი ძეგლები ქვემო ქართლიდან; გ. ლამბაშიძე – ქრისტიანული რელიგიისა და ქართული კულტურის წრის ძეგლები ჩრდილოეთ კავკასიაში; ნ. ხახუტაიშვილი (ბათუმი) – რკინის მეტალურგიის ძველკოლხური ცენტრის ჭოროხის საწარმოო კერა (2001 წ. გათხრები).

გამსვლელი სხდომები ჩატარდა მცხეთაში: ა. აფაქიძე, ვ. ნიკოლაიშვილი, გ. ყიფიანი – მცხეთის ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლები; ნ. მირიანაშვილი – ძალიას ნაქალაქარი; დუშეთში, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ბაზაზე წარმოდგენილი იყო სტენდური მოხსენებები – „არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის რეგიონალური კვლევები: არაგვის აუზი“; გ. ჩიქოვანი – ადრესამიწათმოქმედო კულტურა; მ. ლლონტი – მტკვარ-არაქსის კულტურა; გ. გოგოჭური – შუაბრინჯაოს ხანა; რ. რამიშვილი, ლ. წითლანაძე – ძვ.წ. I ათასწლეულის ძეგლები; რ. რამიშვილი, ვ. ჩიხლაძე – რომაული და ადრექრისტიანული ხანა; გ. რჩელიშვილი – განვითარებული შუასაუკუნეები; მ. მარგველაშვილი – ქალაქი ჟინვალი; ივ. წიკლაური – ალპური ზონის ძეგლები.

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში მოეწყო თანამშრომელთა მიერ 1997-2001 წლებში გამოკვეთილი ნაშრომების სტენდი.

17-18 ივნისი. სამეცნიერო სესია „საქართველოში 2001 წელს ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები.“ მოსმენილი იყო მოხსენებები: ჭოთარ ლორთქიფანიძე, დ. კაჭარავა – ვანის ექსპედიცია; ნ. ინაიშვილი, გ. თავამაიშვილი (ბათუმი) – არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ციხისძირში; შ. მამულაძე, მ. ხალვაში (ბათუმი) – ბეჟანბეგების ციხის გათხრები ს. ზენდიდში; ირ. ჩავლეიშვილი (ბათუმი) – არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ს. სამებაში. შედგა სასტენდო მოხსენებების განხილვა: მ. ნიორაძე – პალეოლითური ძეგლი დმანისში; მ. გაბუნია – გათხრები ამხერის გორაზე; ზ. მახარაძე – კასპის რაიონის ექსპედიცია; მ. აბრამიშვილი – თბილისისა და მისი ქვეყნის ექსპედიცია; გ. ნარიმანიშვილი, ნ. შანშაშვილი – წალკათრიალეთის ექსპედიცია; ვ. ლიჩელი – გათხრები აწყურში; კ. ფიცხელაური – არქეოლოგიური კვლევა-ძიება კახეთში; შ. ჩართოლანი – სვანეთის ექსპედიცია; ჯ. კობალიანი – შუასაუკუნეების ძეგლები დმანისში.

სესიის ერთი დღე დაეთმო მშენებლობებზე ჩატარებული გათხრების ანგარიშებს: ც. ჩიკოიძე – გადარჩენითი სამუშაოები მარტყოფში; ნ. მირიანაშვილი – გათხრები მილსადენის ზონაში – იგოეთი; ვ. სადრაძე – გათხრები მილსადენის ზონაში – გვიმბალაური; რ. პაპუაშვილი – მონიტორინგი ყულევის ტერმინალზე; კ. კახიანი – გადარჩენითი სამუშაოები ბოლნისის რაიონში; ვ. ჯაფარიძე, კ. კალანდაძე – მონიტორინგი ზესტაფონის რაიონში; გ. ბოლქვაძე – გაწმენდითი სამუშაოები თბილისის ახალმშენებლობათა ზონაში; ოთ. ტყემელაშვილი – გათხრები ორმოცმოწამეთის ნაეკლესიარზე.

19 ივნისი. სამეცნიერო სესია „მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო.“ წარმოდგენილი იყო მოხსენებები: ნ. მათიაშვილი – მასალები კოლხეთისა და პონტოს სამეფოს ურთიერთობის ისტორიისათვის; ელ. გიგოლაშვილი, გ. ყიფიანი – ვანის ნაქალაქარის კლდოვანი კომპლექსი; ა. ჭყონია – ძეგვის საყურე. ადგილობრივი და ელინისტური ტრადიციების ურთიერთობის რაობისათვის; მ. საგინაშვილი – საქართველოს საგარეო სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი რომაულ ხანაში მინის ნაწარმის მიხედვით; თ. თოდუა – აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის რომაული დასახლებების ხასიათისათვის (კანაბე თუ ვიკუსი); ნ. პაჭიკაშვილი – ქალაქი რუსთავი და გარე სამყარო ადრეულ შუასაუკუნეებში; დ. მინდორაშვილი – დარიალის გზის ისტორიიდან; მ. ჩხატარაშვილი – საქართველო და გარე სამყარო განვითარებულ შუასაუკუნეებში; ივ. წიკლაური – ისტორიულ-ეთნოლოგიური მასალა აღმოსავლეთ კავკასიის მთიელების ურთიერთობის ისტორიისათვის.

24 ივნისი. კოლოქვიუმი, მიძღვნილი ცნობილი ფრანგი ქართველოლოგის მარი ბროსეს დაბადებიდან 200 წლისთავისადმი – „მარი ბროსე და საქართველოს სიძველეები.“ კოლოქვიუმი გახსნა და მარი ბროსეს მოღვაწეობის ზოგიერთი მნიშვნელოვანი ასპექტის შესახებ ინფორმაცია გააკეთა ისტ. მეცნ. დოქტორმა ვ. ჯაფარიძემ. წაკითხული იყო შემდეგი მოხსენებები: ლ. მალრაძე – მარი ბროსე და მისი არქეოლოგიური მოგზაურობა საქართველოში; რ. ფუთურიძე – მარი ბროსე ვანში ნაპოვნი ერთი ნივთის შესახებ; თ. ზარნაძე – მარი ბროსესა და პლატონ იოსელიანის სამეცნიერო ურთიერთობისათვის; ხ. ჯორბენაძე – მარი ბროსე და დიმიტრი ბაქრაძე – ქართული მატერიალური კულტურის მკვლევარი; მ. რაზმაძე – გიორგი წერეთელი საქართველოს სიძველეთა შესწავლაში მარი ბროსეს ღვაწლის შესახებ; მ. ხუციშვილი – მარი ბროსე ევროპული ქართველოლოგიის განვითარების სათავეებთან; მ. მუშლაძე – მარი ბროსეს მოღვაწეობის ასახვა ქართულ პერიოდიკაში.

3-5 ივლისი. ქრისტიანული არქეოლოგიის VI კონფერენცია. წარმოდგენილი იყო მოხსენებები: გ. ბოლქვაძე – ქართლის მოქცევის ორი სიმბოლო – სვეტი და ჯვარი; ნ. ინაიშვილი – ბობოყვათის ეკლესია; დ. ლომიჭაშვილი, ი. ქოლვინი, ნ. არმოური – ადრექრისტიანული ძეგლი ნოქალაქევ-არქეოპოლისში; გ. ნარსიძე – წრომის ქვა-ჯვარი; კ. წერეთელი – ანატორის მარიამწმინდის ეკლესიის დათარიღებისათვის; ლ. ჭელიძე – ადრეული ხანის ქართული საისტორიო მწერლობის განვითარების ეტაპები; რ. პატარიძე – ფარნავაზ მეფის დრო-ჟამისეული წარწერა ქვაზე ნეკრესიდან; მ. ქურდიანი – „მოქცევა ქართლისა“-ს ერთი ფრაზის ადგილისათვის ტექსტში და მნიშვნელობისათვის თხზულების დათარიღების საქმეში; მ. სანაძე – გრიგოლ ბაკურიანისძის წარმომავლობის შესახებ; ნ. გაფრინდაშვილი – თეოფანია თხოთის მთაზე; ქ. რამიშვილი – ფრთოსანი ღვთაების (სრიაუშის) გამოსახულებანი საქართველოში; ვ. ჩიხლაძე – ტარემის აკლდამა; ნ. კანდელაკი, გ. ცერცვაძე – დიდი ბაბილონური პერიოდის საიდუმლო; მ. ქურდიანი – „პურიანი ქართველნი“ და მათი საქართველოში დამკვიდრების თარიღისათვის; ნ. გაფრინდაშვილი – ნეკრესის წარმართული კალენდარი; გ. ნარსიძე – ისტორიული წყაროების ცნობები საქართველოს გაქრისტიანების თარიღის შესახებ; რ. დოლაბერიძე – ჯვრები ნიშტაყოს გორის სალოცავიდან; თ. ბერაძე – საეკლესიო რეფორმა დასავლეთ საქართველოში X საუკუნეში; ვ. ჯაფარიძე – პროკოპი კესარიელის ნაშრომში „ნაგებობათა შესახებ“ მოხსენებული ლაზიკის ძველი ეკლესიის ლოკალიზაციის საკითხისათვის; ე. ბაღათურია – წებელდის არქეოლოგიური მასალის ქრისტიანული ნიშნები და ორნამენტული სახეები; ი. ბერძენიშვილი – აფხაზეთის ადრეშუასაუკუნე-

ბის ძეგლების ქრისტიანული სიუჟეტების შესწავლის საკითხისათვის; ე. ნადირაძე, ზ. თვალჭრელიძე – გარეჯის სამონასტრო გაერთიანების სამეურნეო საქმიანობა და ხელოსნური ტრადიციები; მ. ძნელაძე, გ. ტრაპაიძე – მასალები გურიის ქრისტიანული ტოპონიმის კვლევისთვის; რ. რამიშვილი – ზოგიერთი მოსაზრება ადრემუასაუკუნეთა ხანის ქრისტიანული სტელების დათარიღებასთან დაკავშირებით. ერთი სხდომა მიეძღვნა წმინდა მიწაზე (იერუსალიმში) განხორციელებული ექსპედიციის შედეგებს: თ. მგალობლიშვილი – ექსპედიცია წმინდა მიწაზე; ი. გაგოშიძე – წმინდა მიწაზე ქართულ სიძველეთა არქეოლოგიური კვლევის პერსპექტივები; მ. ჯანჯალია, მ. დიდებულიძე – იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მოხატულობა; თ. ცერაძე, დ. ცხადაძე – ოქროს ოთხთავი; გ. გაგოშიძე – ქართული წარწერები წმინდა მიწაზე; დ. ხოშტარია, ნ. ვაჩივილი – ქართული მონასტრები წმინდა მიწაზე. გამოქვეყნდა მოხსენებათა მოკლე შინაარსების კრებული (იხ. ქვემოთ).

23-26 სექტემბერი. შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის X საერთაშორისო სიმპოზიუმი თემაზე „ურბანიზმი შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: ΠΙΔΙΣ Ἐλληνικὴ და ΠΙΔΙΣ βάρβαρον.“ სხდომები ჩატარდა ვანის არქეოლოგიურ მუზეუმში. წარმოდგენილი იყო შემდგომი მოხსენებები: დ. კაჭარავა – ΠΙΔΙΣ Ἐλληνικὴ შავიზღვისპირეთში არქაულსა და ადრეკლასიკურ ხანაში; გ. კვირიკელია – ΠΙΔΙΣ βάρβαρον შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში; ბ. ბებლერი (გეტინგენი) – ბერძენი და ბარბაროსები შავიზღვისპირეთში: ლიტერატურული და ნივთიერი წყაროები და „ცენტრის და პერიფერიის“ მოდელი; კ. ვუდგეტი (ექსეტერი) – მითიური ლაშქრობები შავიზღვისპირეთის გარშემო; ი. ბოუზეკი (პრალა) – აღმოსავლურ-ბერძნული მხატვრული კერამიკა შავიზღვისპირეთში: არქაული და ელინისტური ხანა (მასალის რევიზია); პ. დიუპონი (ლიონი), ე. სკარლატიდუ (თესალონიკი) – შავ ზღვაზე უადრესი ბერძნული დასახლებების დათარიღება: აბდერას ამფორების მონაცემები; ვ. ჯაფარიძე – შიდა კოლხეთის ადგილობრივი („ბარბაროსული“) ქალაქების შესახებ; ა. კახიძე (ბათუმი) – ათენი და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი გვიანარქაულსა და კლასიკურ ხანაში; ვ. ლიჩელი – კოლხური სამოსახლოს ხასიათი ძვ.წ. IV საუკუნეში; ა. ჭყონია – მხატვრული ხელოსნობა კოლხური ქალაქების განვითარების სისტემაში; რ. პაპუაშვილი – არქეოლოგიური გათხრები ყულევში 1999-2001 წლებში; ხ.მ. ბლასკესი (მადრიდი) – ვანის საკულტო ქალაქი და მისი პარალელები დასავლეთში; დ. ბრაუნდი (ექსეტერი) – კოლხები და ბერძენები: ზოგიერთი მოსაზრება ძველი ეთნიკური კატეგორიების შესახებ; ი. მალკინი (თელ-ავივი) – „დაარსების“ კონცეფციის საბუთიანობის კვლევა: მეგარა და

მისი კოლონიები; ვ. შულერი (კონსტანცი) – ჰეტერების ინსტიტუტი საბერძნეთსა და რომში; ა. ივანჩიკი (მოსკოვი) – კიმერიელთა დემოსი და პოლისი „ოდისეა“-ში: ეპიკური სახის შინაარსი; ჟ. დე ბოერი (ამსტერდამი) – აგათოპოლის/ავლუტეინოსის დაარსება და ათენური პოლიტიკა შავიზღვისპირეთში ძვ.წ. VI ს.-ში; ლ. ზუმერერი (მიუნხენი) – ამისოსი – ბერძნული პოლისი ლევკოსირების ქვეყანაში; კ. ბალანდიე (ექს-ანპროვანსი) – ადგილობრივი ტერიტორიების თავდაცვითი ორგანიზაციის ფორმები კლასიკურ ხანაში: შედარებითი შესწავლა; ი. კილიან-დირლმაიერი (მანცი) – ათენა იტონიას სამლოცველო ფილიაში: შეწირულობები თესალიელების საერთო სამლოცველოში; მ. მურატოვა (ნიუ-იორკი) – კიბელე, პოლისის მფარველი; თ. ბრაუნი (ოქსფორდი) – ბერძენთა შეღწევა შავიზღვისპირეთსა და ცენტრალურ აზიაში: არისტოსი-მკვლევარი და ჰეკატეოსი – რუკების შემქმნელი; ს. ბუისკიხი (კიევი) – ბეიკუმი – ბერძნული კოლონიზაციის ხანის აქილევსის სამლოცველო ჩრდილო-დასავლეთ შავიზღვისპირეთში; ა. ბუისკიხი (კიევი) – ემპორიონი და პოლისი ჩრდილო-დასავლეთ შავიზღვისპირეთში (ურბანიზმის პრობლემები); ვ. კობილოვი (დონის როსტოვი) – ბერძნული კოლონია დონის დელტაში – ურბანიზტული ტიპის ძეგლი; მ. ზოლოტარევი (სევასტოპოლი), ა. ბუისკიხი (კიევი) – ძველი ქერსონესი: ახალი აღმოჩენები; ე. პეტროპულოსი (ალექსანდრეპოლი) – ემპორიონი და აპოკია-პოლისი ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ. VI-V სს.-ში: ურბანიზტული თვალსაზრისი. გაკეთდა ინფორმაციები ვანის არქეოლოგიური მუზეუმის ფონდებში და გათხრებზე – არქეოლოგიური გათხრები ვანში 2000-2002 წლებში (დ. ახვლედიანი, ე. გიგოლაშვილი, ვ. თოლორდავა, დ. კაჭარავა, გ. კვირიკელია, ნ. მათიაშვილი, მ. ფირცხალავა, რ. ფუთურიძე, ა. ჭყონია, ს. ხარაბაძე). გასვლითი სხდომები გაიმართა ქობულეთსა (ა. კახიძე) და გონიოში, გათხრების ადგილზე (შ. მამულაძე); აგრეთვე, ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში, სადაც მოხმენილი იყო შემდეგი მოხსენებები: ი. იაშვილი (ბათუმი) – კოლხური მონეტების დათარიღებისათვის (ფიჭვნარის ძვ.წ. V ს. სამაროვნების მონაცემების მიხედვით); შ. მამულაძე, მ. ხალვაში, ე. კახიძე (ბათუმი) – აფსაროსი ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში; ნ. ვაშაკიძე, ნ. ინაიშვილი (ბათუმი) – ძვ.წ. V საუკუნის ადგილობრივი კერამიკული ნაწარმი ციხისძირის სამაროვნიდან; ნ. ძნელაძე (ბათუმი) – ძვ.წ. V საუკუნის მეორე მეოთხედის გრაფიტოები ფიჭვნარიდან; მ. თურმანიძე (ბათუმი) – მძივსამკაული ფიჭვნარის ძვ.წ. V საუკუნის ბერძნული სამაროვნიდან. დასკვნითი სხდომა (ვანი) დაეთმო თემას – შავიზღვისპირეთის უძველესი ისტორიისა და არქეოლოგიისადმი მიძღვნილი სიმპოზიუმები და პროფესორი ოთარ ლორთქიფანიძე. შედეგები და პერსპექტივები (მომხსენებლები: დ. კაჭარავა, გ. კვირიკელია).

დისკუსიაში მონაწილეობა მიიღეს ქართველმა და უცხოელმა კოლეგებმა (ი. გავომიძე, ა. კახიძე, ვ. ლიხელი, ნ. ლომოური, ვ. ჯაფარიძე, ი. ბოუზევი, დ. ბრაუნდი, ჟ. დე ბოერი, პ. დიუპონი). მოეწყო პრეზენტაცია პროფესორ ოთარ ლორთქიფანიძისადმი მიძღვნილი კრებულისა – *Autour de la mer Noire. Hommage à Otar Lordkipanidzé*. Editeurs: Daredjan Kacharava, Murielle Faudot et Evelyne Geny. Paris, 2002 (Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité). კრებული წარმოადგინეს მ. კლაველ-ლევეკმა და ე. ჟენიმ (ბეზანსონი).

3-4 ოქტომბერი. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი იყო ერთ-ერთი ორგანიზატორი (კოორდინატორი გ. ლამბაშიძე) საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციისა „კავკასიის არქეოლოგია (IV) და ეთნოლოგია (III)“ (თბილისი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმში). წარმოდგენილი იყო მოხსენებები: გ. ლამბაშიძე – დაღესტნიდან მომდინარე ერთი ქართული წარწერის ახლებური წაკითხვისა და დათარიღებისათვის; ვ. ჯაფარიძე – კოლხეთის ძველ საფორტიფიკაციო ნაგებობათა შესახებ; მ. მარგველაშვილი – ქალაქი ჟინვალის და მისი როლი ფეოდალურ საქართველოში; გ. მირცხულავა – მტკვარ-არაქსის კულტურის პერიოდის სახაბაზო საქმე საქართველოში; მ. ნიორაძე, გ. ნიორაძე – დმანისში აღრეული ჰომინიდების ადგილსამყოფელის ქვის ინდუსტრიის შესახებ; ნ. პაჭიკაშვილი – რუსთავის ნაქალაქარის სტრატეგიაზე; გ. ფხაკაძე – ზოგიერთი მოსაზრება აფხაზეთის დოღმენების შესახებ; ქ. რამიშვილი, ზ. შატბერაშვილი – ევქარისტული პურის („სეფისკერი“) საბჭოთა ტახტის წყაროდან; გ. რჩეულიშვილი – ქართველი და ვაინახელი მთიელების მითოლოგიური გადმოცემები არქეოლოგიური მასალების შუქზე; ი. წიკლაური – მასალები აღმოსავლეთ კავკასიის მთიანეთის ჯვარსალოცავებისა და კომუნიკაციური სისტემების შესწავლისთვის; ლ. წითლანაძე – ჩრდილო და სამხრეთკავკასიურ კულტურათა ურთიერთკავშირებისათვის; გ. ჩიქოვანი – ჩინთის ნამოსახლარი – ადრესამიწათმქმედო კულტურის მნიშვნელოვანი ძეგლი; ც. ჩიკოიძე – აღმოსავლეთ საქართველოს შუასაუკუნეების ქალაქების ყოფა და კულტურა; ვ. ჩიხლაძე – ჟინვალის კატაკომბური სამარხები; მ. ჩხატარაშვილი – საქართველო და გარე სამყარო განვითარებული შუასაუკუნეების ეპოქაში. გამოქვეყნდა მოხსენებათა მოკლე შინაარსები (იხ. ქვემოთ).

ცენტრის თანამშრომლებმა მონაწილეობა მიიღეს აგრეთვე სხვადასხვა კონფერენციისა, კონგრესისა და კოლოქვიუმის მუშაობაში.

ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალის III სამეცნიერო კონფერენციაზე – „ჯავახეთი და არტაანი. ისტორიისა და ონომასტიკის პრობლემები“ (ახალციხე, 10-11 იანვარი) წაკითხულია შემდეგი მოხსენებები: ლ. მალრაძე – ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ცნობები ჯავახეთის

შესახებ; მ. გაბუნია – სოციალურ-ეკონომიკური ადაპტაცია ძველი ქვის ხანაში (სამხრეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლების მიხედვით); ი. ლამბაშიძე – ჯავახეთი და არტაანი – კულტურული ერთიანობის საკითხისათვის ძვ.წ. II ათასწლეულში; გ. მინდიაშვილი – ჯავახეთის აერო-არქეოლოგიისათვის; ვ. ლიხელი – ჯავახეთი – ლიტერატურული ტრადიცია ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობის შესახებ; ნ. მგელაძე, გ. ნარიმანიშვილი – ჭოროხ-აჭარის წყალზე გამავალი გზა სამხრეთ საქართველოს სავაჭრო-სატრანზიტო გზების სისტემაში.

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს არქეოლოგიური კომისიის სამეცნიერო კონფერენციაზე (23-24 აპრილი) – „საქართველოს არქეოლოგია XX საუკუნეში“ ჩოთარ ლორთქიფანიძე გამოვიდა მოხსენებით – არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი.

ხეთოლოგთა V საერთაშორისო კონგრესზე (ქ. ჩორუმი – თურქეთი, 2-8 სექტემბერი) მ. ფუთურიძემ წაიკითხა მოხსენება – ზოგიერთი მოსაზრება სამხრეთ კავკასია-ანატოლიის კავშირურთიერთობების შესახებ ძველბაბილონურ ხანაში.

საერთაშორისო კონფერენციაზე „ისტორიული წყაროების შესწავლის აქტუალური პრობლემები: თეორიული, მეთოდოლოგიური და კომპიუტერული ასპექტები“ (1-3 ოქტომბერი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი) ვ. ლიხელმა გააკეთა მოხსენება – არქეოლოგიური ძეგლები, როგორც წყარო წყაროთმცოდნეობითი კვლევისათვის; ალ. აბდალაძემ – დავით აღმაშენებელი სომხურ წყაროებში.

გერმანიაში, ქალაქ ვისბადენში გამოფენის – „საქართველო – განძეულობა ოქროს საწმისის ქვეყნიდან“ – გახსნასთან დაკავშირებით გაიმართა ამავე სახელწოდებით საერთაშორისო კოლოქვიუმი (2-3 დეკემბერი). გამოფენის გახსნის დღეს (1 დეკემბერი) წარმოდგენილი იყო ტბატონ ოთარ ლორთქიფანიძის მოხსენება – საქართველოს არქეოლოგია – შედეგები და პერსპექტივები; მოხსენება წაიკითხა ნ. ლორთქიფანიძემ. კოლოქვიუმის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღეს ქართველმა, გერმანელმა და ინგლისელმა მეცნიერებმა. საქართველოდან მოხსენებით გამოვიდნენ: ოთ. ჯაფარიძე – ქართველ ტომთა ადრეული ეთნოკულტურული ისტორია არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით; ირ. ლამბაშიძე – ლითონის წარმოების ზოგიერთი ასპექტი მესხეთში ძვ.წ. II ათასწლეულში; ვ. ლიხელი – ახალი აღმოჩენები აწყურში (სამხრეთ საქართველო); მ. აბრამიშვილი – ევრაზიის უძველეს კულტურათა გზაჯვარედინზე (წინაისტორიული თბილისი); ნ. შანშაშვილი, გ. ნარიმანიშვილი – ახალი მონაცემები თრიალეთის კულტურაში (შუაბრინჯაოს ხანა); მ. ფუთურიძე – სამხრეთ კავკასია – წინა აზიის კულტურული კავშირის პრობლემისათვის მხატვრული ხელოსნობის ნიმუშების მიხედვით ძვ.წ. II ათასწლეულის პირ-

ველ ნახევარში; კოტე ფიცხელაური – ცენტრალური ამიერკავკასიის კულტურა ძვ.წ. XV-XIII სს.-ში (ნომენკლატურა, გენეზისი, ქრონოლოგია); ნ. სულავა – კავკასიური ფიბულები; ნ. ხახუტაიშვილი (ბათუმი) – რკინის მეტალურგიის განვითარება დასავლეთ ამიერკავკასიაში (ისტორიული კოლხეთი); ა. კახიძე (ბათუმი), მ. ვიკერსი (ოქსფორდი) – 1998-2001 წლებში ფიჭვნარში საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი ექსპედიციის მუშაობის შედეგები და პერსპექტივები; ა. ჭყონია – კოლხური ოქრო (ოქრომჭედლის სახელოსნო ვანში); ვ. ჯაფარიძე – რომი აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთში (ახალი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით).

არქეოლოგიური საუბრები

თებერვალ-აპრილში, ყოველ ოთხშაბათს სისტემატურად იმართებოდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო საბჭოს გაფართოებული ღია სხდომები – „არქეოლოგიური საუბრები.“ მოსმენილი იყო ცენტრის თანამშრომელთა საზღვარგარეთ სამეცნიერო მივლინებათა ანგარიშები: გერმანიასა და საბერძნეთში (ქოთარ ლორთქიფანიძე); თურქეთში (ვ. ლიჩელი); გერმანიაში (ვ. ჯაფარიძე, ნ. კალანდაძე); ირანში (გ. მირცხულავა, ზ. მახარაძე); აგრეთვე, მოხსენებები სხვადასხვა აქტუალურ საკითხზე: ქ. ქუთათელაძე – ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო მფლობელობის საკითხისათვის X-XII საუკუნეებში; გ. რჩეულიშვილი – ქრისტიანობა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (პროცესების მოდელირების ცდა); ნ. პაჭიკაშვილი – წითელპრიალა თიხის ჭურჭელი ადრე შუასაუკუნეებში; ქ. რ. რამიშვილი – II-IV საუკუნეების ცხოველსახოვანი გამოსახულებების ადგილი ქართულ მატერიალურ და სულიერ კულტურაში (არაგვის ხეობის მასალების მიხედვით); ც. ჩიკოიძე – აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქთა მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის საკითხები განვითარებულ შუასაუკუნეებში (რუსთავი); ვ. ჩიხლაძე – ხონის და მარტვილის მუზეუმებში მივლინების შედეგები; რ. ხვისტანი, მ. ცინდელიანი – ქრისტიანობის გავრცელების საკითხისათვის სვანეთში.

ქრისტიანული არქეოლოგიის სემინარი

მუშაობა განაგრძო არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შუასაუკუნეთა არქეოლოგიის განყოფილების ქრისტიანული არქეოლოგიის მუდმივმოქმედმა სემინარმა (ხელმძღვ. რ. რამიშვილი), რომელშიც ცენტრის თანამშრომლებთან ერთად (რ. რამიშვილი, გ. ბოლქვაძე, მ. ჭირაქაძე, ვ. ჩიხლაძე, კ. წერეთელი) აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ მოწვეული მეცნიერები (მთავარეპისკოპოსი ანანია (ჯაფარიძე), ი. გაგოშიძე, თ. მგალობლიშვილი, რ. პატარიძე, ლ. ჭელიძე, ნ. გაფრინდაშვილი, მ. ქურდიანი, გ. ნარსიძე და სხვ.). სემინარის მუშაობის შედეგები აისახა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის მიერ

ჩატარებულ ქრისტიანული არქეოლოგიის VI კონფერენციაზე (იხ. ზემოთ).

სამეცნიერო კვალიფიკაციის ამაღლება

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ოთხმა თანამშრომელმა (ჯ. კოპალიანი, ლ. ძიმიგური, ნ. მათიაშვილი, ლ. ჯიბლაძე) ცენტრის სადისერტაციო საბჭოზე დაიცვა დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, ერთმა (ნ. ლორთქიფანიძე) – ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სადისერტაციო საბჭოზე ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად (მითითება ავტორეფერატებზე იხ. ქვემოთ).

ექსპედიციები

ველზე მუშაობდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შემდეგი ექსპედიციები: კუხეთის (ც. ჩიკოიძე), თეთრიწყაროს (ზ. შატბერაშვილი), ბორჯომის (ირ. ლამბაშიძე), გურიის (ვ. სადრაძე), კოლხეთის (რ. პაპუაშვილი), ვანის (დ. კაჭარავა), გორის (გ. მინდიაშვილი), დმანისის (ჯ. კოპალიანი), დმანისის ქვის ხანის შემსწავლელი რაზმი (მ. ნიორაძე), მაშავერას ხეობის (კ. კახიანი), სვანეთის (შ. ჩართოლანი), მესხეთის (ვ. ლიჩელი), სამხრეთ საქართველოს მთიანეთის (მ. გაბუნია), თბილისის და თბილისის ქვეყნის (მ. აბრამიშვილი), ახალციხის რაიონის (ალ. ორჯონიკიძე), წალკა-თრიალეთის (გ. ნარიმანიშვილი), კასპის რაიონის (ზ. მახარაძე), კახეთის (ქ. ჰალეს მარტინ ლუთერის სახელობის უნივერსიტეტის კლასიკური ევრაზიის განყოფილებასთან ერთად; კ. ფიცხელაური, ა. ფურტვენგლერი), კახეთის – დავით გარეჯის (ქ. ტუბინგენის ებერჰარდ კარლის სახელობის უნივერსიტეტთან – „ტროას პროექტი“ – ერთად; კ. ფიცხელაური, მ. კორფმანი), კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ნადკორას რაზმი (გ. რჩეულიშვილი). 2002 წელს ჩატარებული საველე სამუშაოების შესახებ იხ. ჟურნალი „ძიებანის“ მომდევნო ნომერში.

მივლინებები

საზღვარგარეთის სამეცნიერო ცენტრებში მივლინებით იმყოფებოდნენ ქოთარ ლორთქიფანიძე (გერმანია), ნ. ლორთქიფანიძე (იტალია, საფრანგეთი, გერმანია), მ. ნიორაძე (საფრანგეთი), მ. ფუთურიძე (თურქეთი, გერმანია), კოტე ფიცხელაური (თურქეთი, გერმანია); დ. კაჭარავა, ოთ. ჯაფარიძე, ვ. ჯაფარიძე, ვ. ლიჩელი, ირ. ლამბაშიძე, მ. აბრამიშვილი, ნ. შანშაშვილი, ნ. სულავა, ა. ჭყონია (გერმანია), ზ. მახარაძე (ირანი).

გამოფენა

გერმანიაში, ქალაქ ვისბადენში 2002 წლის 1 დეკემბერს გაიხსნა გამოფენა (სავარაუდოდ, 6 თვით) სახელწოდებით: „საქართველო – განძეულთა ოქროს საწმისის ქვეყნიდან,“ რომელიც გადმოტანილი იყო ქალაქ ბოხუმიდან. გამოფენა

მოეწყო არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის, ბოხუმის გერმანული სამთო მუზეუმის, აგრეთვე, ვისბადენის მუზეუმის ერთობლივი ძალისხმევით. გამოფენის გახსნას დაესწრნენ არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის და ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის წარმომადგენლები. მისასალმებელი სიტყვებით გამოვიდნენ ვისბადენის მუზეუმის დირექტორი ვ. რატმაიერი, ბოხუმის გერმანული სამთო მუზეუმის დირექტორი რ. ზლოტა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტი გ. თევზაძე, საქართველოს სრულუფლებიანი ელჩი გერმანიაში კ. გაბაშვილი. პროფესორ რაინერ ზლოტას გადაეცა ღირსების ორდენი, რომლითაც იგი დაჯილდოვდა საქართველოს პრეზიდენტის ბრძანებით საქართველოს არქეოლოგიის განვითარებაში შეტანილი წვლილისათვის. დიდი ინტერესი დაიმსახურა † ბატონ ოთარ ლორთქიფანიძის მოხსენებამ – საქართველოს არქეოლოგია – შედეგები და პერსპექტივები. დამსწრე საზოგადოებას მოხსენება გააცნო ნ. ლორთქიფანიძემ.

გამოქვეყნებული ნაშრომები

ა) მონოგრაფიები, კრებულები, ჟურნალები:

†ლორთქიფანიძე ოთ. ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბ., 2002, 338 გვ., ილ. (ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი).

სადრამე ვ. მცხეთისა და მისი შემოგარენის ძვ.წ. II-I ათასწლეულის პირველი ნახევრის არქეოლოგიური ძეგლები. თბ., 2002, 345 გვ., ილ., რეზ. რუს. და ინგლ. ენ. (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი. მცხეთის არქეოლოგიური ინსტიტუტი).

ურბანიზმი შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: πλινζ Έλληνες და πλινζ βάρβαροι. შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის X საერთაშორისო სიმპოზიუმი. ვანი. 2002 წლის 23-26 სექტემბერი. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები. თბ., 2002, 73 გვ., პარალელური ტექსტი ინგლ., გერმ. ან ფრანგ. ენ. (ძიებანი. დამატებანი. VIII).

ქრისტიანული არქეოლოგიის VI კონფერენცია. მოხსენებათა შინაარსები. ეძღვნება გამოჩენილი ქართველოლოგის მარი ბროსეს ხსოვნას, მისი დაბადებიდან 200 წლისთავის აღსანიშნავად. თბ., 2002, 209 გვ. (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი).

ძიებანი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი. № 9. თბ., 2002, 120 გვ., ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

ძიებანი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი. № 10. თბ., 2002, 120 გვ., ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

მიძიებული ლ. სამხრეთ კავკასიის მიწათმოქმედების ისტორიისათვის (ადრერკინის ხანა – ანტიკური ხანა). თბ., 2002, 244 გვ., ილ., რეზ. რუს. და გერმ. ენ. (ძიებანი. დამატებანი. VIII).

Международная научная конференция "Археология (IV) и этнология (III) Кавказа." Сборник кратких содержания докладов. Тб., 2002, 321 с. (Академия наук Грузии, Комиссия по научному сотрудничеству со странами Кавказа. Археологическая комиссия Грузии. Этнологическая комиссия Грузии. Центр археологических исследований. Мцхетский археологический институт. Институт истории и этнологии им. Ив. Джавахишвили. Государственный музей Грузии им. С. Джанашиа. Тбилисский государственный Университет им. Ив. Джавахишвили).

ბ) სტატიები, ავტორეფერატები

აბულაშვილი თ. ბ.ა. კუფტინი. – ძიებანი. № 9. თბ., 2002, გვ. 101-105.

აბულაშვილი თ. ბორის კუფტინი – მასალები 1934 წლის არქეოლოგიური ექსპოზიციისათვის. – ძიებანი. № 10. თბ., 2002, გვ. 92-97, ილ.

ახვლედიანი დ., ფუთურიძე რ. კოლხეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ჰერაკლეურ, თასოსურ, ქიოსურ და კნიდურ ამფორათა დამლები. – ძიებანი. № 10. თბ., 2002, გვ. 50-51, რეზ. ინგლ. ენ.

ბალათურია ე. წებელდის არქეოლოგიური მასალის ქრისტიანული ნიშნებისა და ორნამენტული სახეების რაობის განსაზღვრისათვის. – ქრისტიანული არქეოლოგიის VI კონფერენცია. მოხსენებათა შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 99-101.

ბერძენიშვილი ი. აფხაზეთის ადრემუსაუკუნეების ძეგლების ქრისტიანული სიუჟეტების შესწავლის საკითხისათვის. – ქრისტიანული არქეოლოგიის VI კონფერენცია. მოხსენებათა შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 101-103.

ბოლქვაძე გ. ქართლის მოქცევის ორი სიმბოლო – სვეტი და ჯვარი. – ქრისტიანული არქეოლოგიის VI კონფერენცია. მოხსენებათა შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 1-8.

ბუხრაშვილი პ. ლიჩენიში – ძეობა ჰადისის (ზემო სვანეთი) თემში. – ამირანი. კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე. VI. მონრეალი-თბილისი, 2002, გვ. 7-19, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

გაბუნია მ. ჯავახეთის მეზოლითური კულტურა (სამხრეთ საქართველოს ვულკანური მთიანეთის რეგიონი). – ჯავახეთი. ისტორია და თანამედროვეობა. I. ახალციხე, 2002, გვ. 136-165, ილ., რეზ. რუს. და ინგლ. ენ.

გამყრელიძე გ. ვერსია ბრძოლის სიუჟეტის ვერცხლის რიტონის შესახებ ზემო რაჭის სოფ. გომიდან. – ძიებანი. № 10. თბ., 2002, გვ. 39-49, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

დუნდუა გ. სავლაკი თუ სავმაკი? – ოჩხარი. ჯულიეტა რუხაძისადმი მიძღვნილი ეთნოლოგიური, ისტორიული და ფილოლოგიური ძიებანი.

თბ., 2002, გვ. 160-169, ილ., რეზ. რუს. და ინგლ. ენ.

თოდუა თ. საქართველოს შავიზღვისპირა ცენტრების სტატუსი (ახ.წ. V-VI სს.). – ამირანი. კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე. VI. მონრეალი-თბილისი, 2002, გვ. 32-40, რეზ. რუს. და ინგლ. ენ.

თუთი ქ., ბუხრაშვილი პ. კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის 1996-2001 წწ. მუშაობის ანგარიში. – ამირანი. კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე. VII. მონრეალი-თბილისი, 2002, გვ. 23-24.

კაჭარავა დ. ΠΙΛΙΣ Ἐλληνας შავიზღვისპირეთში არქაულსა და ადრეკლასიკურ ხანაში. – ურბანიზმი შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: ΠΙΛΙΣ Ἐλληνας და ΠΙΛΙΣ βῆρβαιον. შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის X საერთაშორისო სიმპოზიუმი. ვანი. 2002 წლის 23-26 სექტემბერი. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 22-23, 53-55, პარალელ. ტექსტი ინგლ. ენ.

კვაჭაძე მ. სამარხები სოფ. თელათგორთან. – ძიებანი. № 10. თბ., 2002, გვ. 18-24, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

კვირკველია გ. ΠΙΛΙΣ βῆρβαιον შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში. – ურბანიზმი შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: ΠΙΛΙΣ Ἐλληνας და ΠΙΛΙΣ βῆρβαιον. შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის X საერთაშორისო სიმპოზიუმი. ვანი. 2002 წლის 23-26 სექტემბერი. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 25-26, 60-61, პარალელ. ტექსტი ინგლ. ენ.

კობახიძე თ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო ბიბლიოთეკა 2001 წელს. – ძიებანი. № 9. თბ., 2002, გვ. 118.

კოპალიანი ვ. ქვემო ქართლის თავდაცვითი სისტემა შუა საუკუნეებში (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა). ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ., 2002, 96 გვ., ილ., პარალელ. ტექსტი რუს. ენ.

ლიჩელი ვ. კოლხური სამოსახლოს ხასიათი ძვ.წ. IV საუკუნეში. – ურბანიზმი შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: ΠΙΛΙΣ Ἐλληνας და ΠΙΛΙΣ βῆρβαιον. შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის X საერთაშორისო სიმპოზიუმი. ვანი. 2002 წლის 23-26 სექტემბერი. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 28-29, 61-62, პარალელ. ტექსტი ინგლ. ენ.

ლორთქიფანიძე ნ. არგონავტების მითის ინტერპრეტაცია ადრეებრძულ მხატვრულ კულტურაში. ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ., 2002, 50 გვ., პარალელ. ტექსტი გერმ. ენ.

ქლორთქიფანიძე ოთ. „ოქროს საწმისი.“ ოჩხარი. ჯულიეტა რუხაძისადმი მიძღვნილი ეთნოლოგიური, ისტორიული და ფილოლოგიური ძიებანი. თბ., 2002, გვ. 251-253, რეზ. რუს. და ინგლ. ენ.

მათიაშვილი ნ. ელინისტური ხანის კოლხეთის კულტურის ისტორიის პრობლემები. ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ., 2002, 64 გვ., ილ., პარალელ. ტექსტი რუს. ენ.

მალრაძე ლ. ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ცნობები სამცხე-ჯავახეთის შესახებ. – ჯავახეთი. ისტორია და თანამედროვეობა. I. ახალციხე, 2002, გვ. 76-100, რეზ. რუს. და ინგლ. ენ.

მგელაძე ნ., ნარიმანიშვილი გ. გოდერძის უღელტეხილის ნამოსახლარები. – ჯავახეთი. ისტორია და თანამედროვეობა. I. ახალციხე, 2002, გვ. 166-180, ილ., რეზ. რუს. და ინგლ. ენ.

მინდიაშვილი გ. „მტკვარ-არაქსული“ მესაქონლეობის ხასიათისა და მეურნეობის ამ დარგის კლასთწარმომქმნელი ბუნების გამო. – ძიებანი. № 9. თბ., 2002, გვ. 15-22.

მინდიაშვილი გ. 2001 წლის სავლელ სამუშაოები. – ძიებანი. № 10. თბ., 2002, გვ. 114-118. რეზ. ინგლ. ენ.

მინდორაშვილი დ. მასალები გვიანი შუასაუკუნეების უფლისციხის შესწავლისათვის. – ძიებანი. № 10. თბ., 2002, გვ. 80-87, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

მინდორაშვილი დ. უფლისციხური დერგები. – არქეოლოგიური ჟურნალი. II. თბ., 2002, გვ. 162-168, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

მუმლაძე მ. არქეოლოგია ქართულ პერიოდიკაში (XIX საუკუნის მეორე ნახევარი – XX საუკუნის დასაწყისი). ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ., 2002, 35 გვ., პარალელ. ტექსტი რუს. ენ.

ნარიმანიშვილი გ., შატბერაშვილი ვ. ძვ.წ. V-I სს.-ის წითლად მოხატული კერამიკა ქართლიდან (სტილისტური ანალიზი, ქრონოლოგიის საკითხი). – ძიებანი. № 9. თბ., 2002, გვ. 54-70, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

ნიორაძე მ., ნიორაძე გ. ზედაპალეოლითური ხელოვნების ნიმუშები დასავლეთ საქართველოს მღვიმური სადგომებიდან. – ძიებანი. № 9. თბ., 2002, გვ. 5-14, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

ორჯონიკიძე ა. მტკვარ-არაქსული ტრადიციები ადრეული ყორღანების გავრცელების ხანაში. – ძიებანი. № 9. თბ., 2002, გვ. 23-28, რეზ. ინგლ. ენ.

ორჯონიკიძე ა. საქართველოში არარატული ტიპის კერამიკის გავრცელების საკითხისათვის. – ძიებანი. № 10. თბ., 2002, გვ. 15-17, რეზ. ინგლ. ენ.

პაპუაშვილი რ. არქეოლოგიური გათხრები ყულევში 1999-2001 წლებში. – ურბანიზმი შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: ΠΙΛΙΣ Ἐλληνας და ΠΙΛΙΣ βῆρβαιον. შავი-

ზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის X საერთაშორისო სიმპოზიუმი. ვანი. 2002 წლის 23-26 სექტემბერი. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 31-32, 63-64, პარალელ. ტექსტი ინგ. ენ.

პაპუაშვილი რ. ტორფქვეშა ნამოსახლარი ონწყოშიაში. – ძიებანი. № 10. თბ., 2002, გვ. 35-38, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

პაპუაშვილი რ., ესებუა თ. ცაიშის სამაროვანი. – ძიებანი. № 9. თბ., 2002, გვ. 48-53, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

რამიშვილი რ. ზოგიერთი მოსაზრება ადრე შუასაუკუნეთა ხანის ქრისტიანული სტელების დათარიღებასთან დაკავშირებით. – ქრისტიანული არქეოლოგიის VI კონფერენცია. მოხსენებათა შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 205-209.

რამიშვილი რ. ჯუანშერ სონღულაშვილი 75 წლისაა. – ძიებანი. № 9. თბ., 2002, გვ. 106.

რამიშვილი ქ. ი. ადრეული შუასაუკუნეების ქართლის გლიპტიკური ძეგლების რამდენიმე თავისებური ჯგუფის შესახებ. – ძიებანი. № 10. თბ., 2002, გვ. 62-71, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

რამიშვილი ქ. ი. ფრთოსანი ღვთაების (სრიაუშის) გამოსახულებანი საქართველოში აღმოჩენილ გლიპტიკურ ძეგლებზე. – ქრისტიანული არქეოლოგიის VI კონფერენცია. მოხსენებათა შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 57-63.

სახაროვა ლ. შრომის იარაღი კოლხურ და ყობანურ კულტურებში. – ძიებანი. № 9. თბ., 2002, გვ. 41-47, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

სახაროვა ლ. კიდევ ერთხელ კოლხური და ყობანური კულტურების ურთიერთობის საკითხისათვის. – ძიებანი. № 10. თბ., 2002, გვ. 25-30, რეზ. ინგლ. ენ.

სულავა ნ. ლენჩხუმში აღმოჩენილი მცირე ზომის ყალიბის შესახებ. – ძიებანი. № 10. თბ., 2002, გვ. 31-34, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

ფხაკაძე ვ. ადრებრინჯაოს ხანის ზიარჭურჭლის დანიშნულები და გავრცელების შესახებ. – ძიებანი. № 9. თბ., 2002, გვ. 29-33, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

ქუთათელაძე ქ. ერთი მცირე სომხური ანონიმური ქრონიკა და X-XII სს.-ის საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. – ახალგაზრდა ისტორიკოსთა შრომების კრებული, მიძღვნილი ნოდარ (ნუკრი) შოშიაშვილის ხსოვნისადმი. თბ., 2002, გვ. 103-128.

ქუთათელაძე ქ. კონფესიური ვითარება ქვემო ქართლში (X-XI საუკუნეები). – ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები. V. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში 2001 წლის 24-27 სექტემბერს ჩატარებული ინსტიტუტის 60 წლისთავისადმი მიძღვნილი ახალგაზრდა მეცნიერთა და ასპირანტთა დარგთაშორისი კონფერენციის მასალები. თბ., 2002, გვ. 32-59, 376, რეზ. ინგლ. ენ.

ყიფიანი ნ. მითრა-ატისის ტერაკოტული გამოსახულება საქართველოს ხელოვნების მუზე-

უმიდან. – არქეოლოგიური ჟურნალი. II. თბ., 2002, გვ. 87-90, ილ., რეზ. გერმ. ენ.

ჩარკვიანი მ. ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ ჩატარებული საველე არქეოლოგიური სამუშაოები. – ძიებანი. № 9. თბ., 2002, გვ. 88-100, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

ჩარკვიანი მ. ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრები ვანის ნაქალაქარზე. – ძიებანი. № 10. თბ., 2002, გვ. 57-61, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

ჩიხლაძე ვ. ტარემის აკლდამა. – ქრისტიანული არქეოლოგიის VI კონფერენცია. მოხსენებათა შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 92-95.

ჩიხლაძე ვ. წინწილები ჟინვალის სამაროვნიდან. – ხელოვნება. 5-6. თბ., 2002, გვ. 76-79, ილ., რეზ. რუს. ენ.

ჩიხლაძე ვ., კავლელაშვილი ელ. ჟინვალის ღვთისმშობელი. – ხელოვნება. 5-6. თბ., 2002, გვ. 79-80, ილ., რეზ. რუს. ენ.

ძიძიგური ლ. ამიერკავკასიის უძველესი სამიწათმოქმედო კულტურა (იარაღი) (ნეოლითი-გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანა). ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ., 2002, 78 გვ., ილ., პარალელ. ტექსტი რუს. ენ.

წერეთელი კ. ანატორის მარიამწმიდის ეკლესიის დათარიღებისათვის. – ქრისტიანული არქეოლოგიის VI კონფერენცია. მოხსენებათა შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 16-22.

ჭყონია ა. მხატვრული ხელოვნობა კოლხური ქალაქების განვითარების სისტემაში. – ურბანიზმი შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: πΔΙΣ 'Ελληνικὴ და πΔΙΣ βῆρβειον. შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიის X საერთაშორისო სიმპოზიუმი. ვანი. 2002 წლის 23-26 სექტემბერი. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 34-35, 47, პარალელ. ტექსტი ინგლ. ენ.

ხარაბაძე ს. გვიანანტიკური ხანის სამარხი სოფელ ფერეთადან. – ძიებანი. № 9. თბ., 2002, გვ. 81-87, ილ., რეზ. ინგლ. ენ.

ჯალალანია ი., ჯორბენაძე ხ., ჭყონია ა. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი 2001 წელს. – ძიებანი. № 9. თბ., 2002, გვ. 107-118.

ჯაფარიძე ვ. არქეოლოგიური ძიება ხანის-წყლის ხეობაში. – ოჩხარი. ჯულიეტა რუხაძისადმი მიძღვნილი ეთნოლოგიური, ისტორიული და ფილოლოგიური ძიებანი. თბ., 2002, გვ. 494-507, რეზ. რუს. და გერმ. ენ.

ჯაფარიძე ვ. პროკოპი კესარიელის ნაშრომში („ნაგებობათა შესახებ“) მოხსენიებული ლაზიკის ძველი ეკლესიის ლოკალიზაციის საკითხისთვის. – ქრისტიანული არქეოლოგიის VI კონფერენცია. მოხსენებათა შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 95-98.

ჯაფარიძე ვ. შიდა კოლხეთის ადგილობრივი („ბარბაროსული“) ქალაქების შესახებ. – ურბანიზმი შავიზღვისპირეთში არქაულსა და კლასიკურ ხანაში: πΔΙΣ 'Ελληνικὴ და πΔΙΣ βῆρβειον. შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არ-

ქეოლოგიის X საერთაშორისო სიმპოზიუმი. ვა-
ნი. 2002 წლის 23-26 სექტემბერი. მოხსენება-
თა მოკლე შინაარსები. თბ., 2002, გვ. 35-39,
47-51, პარალელ. ტექსტი გერმ. ენ.

ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის დაბლობის ძვ.წ. III-
II ათასწლეულების ნამოსახლარები. ისტორიის
მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარის-
ხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტა-
ციის ავტორეფერატი. თბ., 2002, 97 გვ. პარა-
ლელ. ტექსტი. რუს. ენ.

ჯორბენაძე ხ. დიმიტრი ბაქრაძის ღვაწლი
ქართული არქეოლოგიის განვითარების საქმეში.
– დიებანი. № 10. თბ., 2002, გვ. 98-101.

Гамбашидзе Г. О новом прочтении и да-
тировке одной грузинской надписи из Дагес-
тана. – Международная научная конференция
"Археология (IV) и этнология (III) Кавказа."
Сборник кратких содержаний докладов. Тб.,
2002, с. 55-57, илл.

Джапаридзе В. О древних фортификацион-
ных сооружениях Колхиды. – Международная
научная конференция "Археология (IV) и эт-
нология (III) Кавказа." Сборник кратких содер-
жаний докладов. Тб., 2002, с. 76-78.

Маргвелашвили М. Город Жинвали и его
роль в феодальной Грузии. – Международная
научная конференция "Археология (IV) и эт-
нология (III) Кавказа." Сборник кратких содер-
жаний докладов. Тб., 2002, с. 104-107, илл.

Нариманишвили Г. Новые археологические
открытия в Триалети. – Историко-филологи-
ческий журнал, № 3(161), 2002, Ереван, с. 197-
205, илл.

Ниорадзе М., Ниорадзе Г. О каменной ин-
дустрии местонахождения ранних гоминидов в
Дманиси. – Международная научная конфе-
ренция "Археология (IV) и этнология (III) Кав-
каза." Сборник кратких содержаний докладов.
Тб., 2002, с. 118-120, илл.

Пачикашвили Н. Стратиграфия Руставского
городища. – Международная научная конфе-
ренция "Археология (IV) и этнология (III) Кав-
каза." Сборник кратких содержаний докладов.
Тб., 2002, с. 129-130.

Пхакадзе Г. Некоторые соображения о
дольменах Абхазии. – Международная
научная конференция "Археология (IV) и эт-
нология (III) Кавказа." Сборник кратких содер-
жаний докладов. Тб., 2002, с. 133-135.

Рамишвили К., Шатберашвили З. Печать
евхаристического хлеба ("сеписквери") из
Тахтисцкаро. – Международная научная кон-
ференция "Археология (IV) и этнология (III)
Кавказа." Сборник кратких содержаний докла-
дов. Тб., 2002, с. 138-140.

Рчеулишвили Г. Мифологические предания
грузинских и вайнахских горцев в свете архе-
ологического материала. – Международная на-
учная конференция "Археология (IV) и этно-

логия (III) Кавказа." Сборник кратких содер-
жаний докладов. Тб., 2002, с. 149-153, илл.

Циклаური И. Материалы к изучению
Джвар-салоцавов (святилищ) и коммуникаци-
онных систем нагорья Восточного Кавказа. –
Международная научная конференция "Архе-
ология (IV) и этнология (III) Кавказа." Сборник
кратких содержаний докладов. Тб., 2002, с.
161-166.

Цитлანадзе Л. О взаимосвязях северо и юж-
но-кавказских культур. – Международная на-
учная конференция "Археология (IV) и эт-
нология (III) Кавказа." Сборник кратких содер-
жаний докладов. Тб., 2002, с. 167-169, илл.

Чиковани Г. О происхождении слова мари-
ли и связанных с этим вопросах. – XI Кол-
локвиум Европейского общества кавказоведов.
20-22 июня, 2002. Тезисы докладов. М., с. 85-
86.

Чиковани Г. Чинтское поселение – важный
памятник раннеземледельческой культуры. –
Международная научная конференция "Архе-
ология (IV) и этнология (III) Кавказа." Сборник
кратких содержаний докладов. Тб., 2002, с.
170-172, илл.

Чикоидзе Ц. Быт и культура населения
средневековых городов Восточной Грузии (по
материалам раскопок г. Рустави). – Междуна-
родная научная конференция "Археология (IV)
и этнология (III) Кавказа." Сборник кратких
содержаний докладов. Тб., 2002, с. 173-175.

Чхатарашвили М. Грузия и внешний мир в
эпоху развитого средневековья (по стеклян-
ным изделиям). – Международная научная
конференция "Археология (IV) и этнология
(III) Кавказа." Сборник кратких содержаний
докладов. Тб., 2002, с. 179-180.

Gamkrelidze G. Zur Identifikation der Kolche-
rin Medea auf einem Stelenrelief von Suchumi. –
ამირანი. კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სა-
მეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტი-
ტუტის მოამბე. VI. მონრეალი-თბილისი, 2002,
გვ. 20-31, ილ., რეზ. ქართ. ენ.

Korfmann M., Pizchelauri K., Bertram G. Vor-
bericht zur 3.Grabungskampagne an Didi Gora im
Jahre 1999. Mit einem Anhang zu den Auswer-
tungsarbeiten im Jahre 2000 (Kacheti/Georgien).
– Studia Troica. 2002.

Pitskhelauri K.N. South Caucasian Ancient
Civilisation in Gareji Desert (Udabno). – Mauer-
schau. Festschrift für Manfred Korfmann. Band 2.
Remshalden-Grunbach, 2002, p. 747-758, ill.

Pizchelauri Konstantin, Pizchelauri Kote.
Übersicht metallurgischer Entwicklungen von der
Bronze- bis zur Eisenzeit in Ostgeorgien. – Der
Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im
Bergbau. Beiheft 15. Anatolian Metal II. Bochum,
2002, S. 101-113, III.

Puturidze M. Some Evidence Concerning the Problem of Anatolian-South Caucasian Relations in the First Half of the 2nd Millennium B.C. – *Studia Linguarum*. 3/1. 2002, p. 211-225.

Tappen M., Adler D.S., Ferring C.R., Gabunia M., Vekua A., Swisher C.C. III. Akhalkalaki: The Taphonomy of an Early Pleistocene Locality in the Republic of Georgia. – *Journal of Archaeological Science*. 29, 2002, p. 1367-1391, ill.

Tuiti K., Bukhrashvili P. Central Caucasian religious systems and social ideology in the post-Soviet period. – ამირანი. კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე. VII. მონრეალი-თბილისი, 2002, გვ. 7-22.

Vekua A., Lordkipanidze D., Rightmire G. Ph., Agusti J., Ferring R., Maisuradze G., Mouskheleshvili A., Nioradze M., Ponce de Leon M., Tappen M., Tvalchrelidze M., Zollikofer Chr. A

New Skull of Early *Homo* from Dmanisi, Georgia. – *Science*. Vol. 297. 5 July 2002, p. 85-89, ill.

2002 წლის 23 დეკემბერს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო საბჭოს სხდომაზე, რომელსაც ესწრებოდნენ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტი, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების აკადემიკოსი-მდივანი გ. თევზაძე და აკადემიის კადრების განყოფილების გამგე გ. ლულუშაური, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის დირექტორად არჩეული იყო ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი ვახტანგ ჯაფარიძე.

ორინე ჯალალანია, ხათუნა ჯორბენაძე,
ანა ჭყონია

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო ბიბლიოთეკა 2002 წელს

ცენტრის სამეცნიერო ბიბლიოთეკაში 2002 წელს შემოვიდა 424 ბეჭდვითი ერთეული, აქედან 81 – გაცვლითი ურთიერთობის გზით, 265 – შემოწირულობის სახით, 8 – შეკვეთა-გამოწერით, დანარჩენი – სხვადასხვა წყაროებით.

ინტენსიურად ვითარდებოდა გაცვლითი ურთიერთობა როგორც საქართველოს, ასევე უცხოეთის სამეცნიერო დაწესებულებებთან, რომელთა რიცხვმა 48-ს მიაღწია. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო ბიბლიოთეკამ ამ დაწესებულებებს გაუგზავნა 68 ბეჭდვითი ერთეული. გაცვლითი ურთიერთობა დაფუძვნებული იყო სამეცნიერო დარგში მიღებულ საერთაშორისო პრინციპებზე (ე.ი. გათვალისწინებული იყო ბეჭდვითი ერთეული - რაოდენობა და არა ღირებულება). ამ ურთიერთობის დამყარებაში მნიშვნელოვანი როლი ჰქონდა ცენტრის თანამშრომელთა და უცხოელი კოლეგების ძალისხმევას, რადგან მათ სამეცნიერო მივლინებების დროს თავის თავზე აიღეს გადაზიდვის ვალდებულება, საფოსტო ხარჯების დაზოგვის მიზნით.

გრძელდებოდა თანამშრომლობა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა საინფორმაციო კვლევის ინსტიტუტთან, რის შედეგად ინფორმაციები არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის პუბლიკაციების შესახებ გავიდა ფართო საერთაშორისო ასპარეზზე.

2002 წელს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო ბიბლიოთეკამ, ცენტრის ბუხჰალტერიასთან მჭიდრო თანამშრომლობით, დაასრულა წიგნსაცავისა და გაცვლის ფონდის ხელახალი შეფასება-შეჯერება, რაც სამეცნიერო ბიბლიოთეკის მრავალსაზოვან საქმიანობაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ასპექტია.

თინათინ კობახიძე

შემოკლებათა განმარტება ABBREVIATIONS

კაემ – კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. თბილისი.

კაკ – კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული, თბილისი.

მაცნე – ისტორიის... სერია – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბილისი.

მსკი – მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. თბილისი.

სიგკ – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. თბილისი.

სმამ – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. თბილისი.

სსმმ – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. თბილისი.

ფსად – ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. თბილისი.

ძიებანი – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი. თბილისი.

ძმ – ძეგლის მეგობარი. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოება. თბილისი.

ძსკი – ძიებანი საქართველოს და კავკასიის ისტორიიდან. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. თბილისი.

АО – Археологические открытия. Институт археологии. Москва

АбНИИ – Абхазский научно-исследовательский институт им. Г. Гулия. Сухуми.

ВДИ – Вестник древней истории. Институт всеобщей истории. Москва.

ИАБНИИ – Известия Абхазского научно-исследовательского института им. Г. Гулия. Сухуми.

ИГАИМК – Известия Государственной академии истории материальной культуры. Москва-Ленинград.

КСИА – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии. Москва.

МАК – Материалы по археологии Кавказа. Тифлис.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.

МИИАМСК – Методика исследований и интерпретация археологических материалов Северного Кавказа.

НМАЦК – Новые материалы по археологии Центрального Кавказа. Москва.

ПАИ – Полевые археологические исследования. Центр археологических исследований. Тбилиси.

СА – Советская археология. Институт археологии. Москва.

СМОМПК – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис.

ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа. Ленинград.

АА – Archäologischer Anzeiger.

AJA – American Journal of Archaeology.

AMI – Archäologische Mitteilungen aus Iran. Berlin.

AntKu – Antike Kunst.

АОАТ – Alter Orient und altes Testament.

AVO – Altertumskunde des Vorderen Orients.

BCH – Bulletin de correspondance hellénique.

BullAntBeschaving – Bulletin antieke beschaving. Annual Papers on Classical Archaeology.

ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki.

EurAnt – Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens.

GrRomByzSt – Greek, Roman and Byzantine Studies.

JbRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischer Zentralmuseums Mainz.

JGS – Journal of Glass Studies.

IranAnt – Iranica Antiqua.

LAAA – Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology.

MDP – Mémoires de la Délégation française en Perse.

OIP – Oriental Institute Publications.

RA – Revue Archéologique.